ERNEST MANDEL

Marx'ın Kapitali

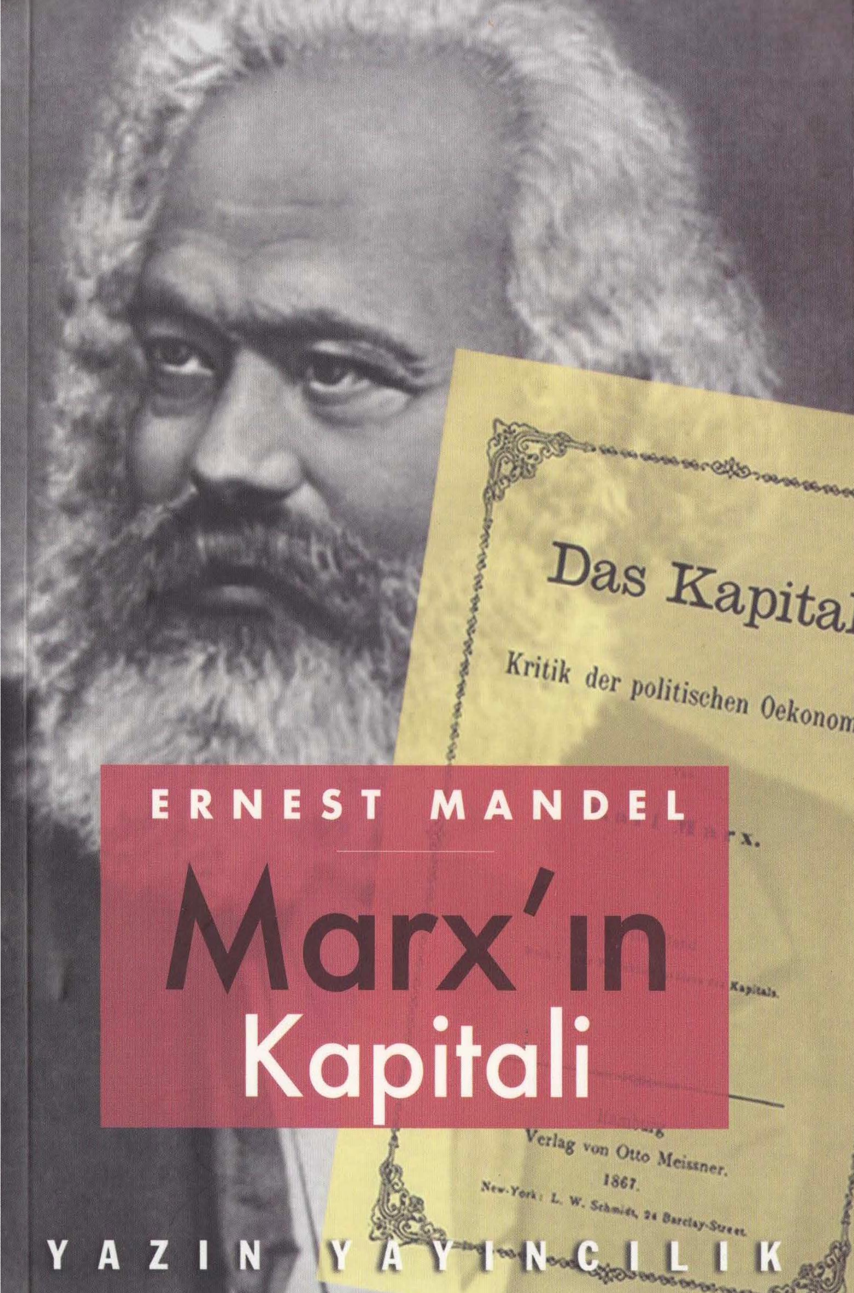

YAZIN YAYINCILIK

Çeviriye esas alınan metinler:

- Ernest Mandel, Introduction, in Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy*, Volume 1, Penguin Classics, London, 1990. [İlk baskısı: Pelican Books, 1976]
- Ernest Mandel, Introduction, in Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy*, Volume 2, Penguin Classics, London, 1992. [İlk baskısı: Pelican Books, 1978]
- Ernest Mandel, Introduction, in Karl Marx, *Capital, A Critique of Political Economy*, Volume 3, Penguin Classics, London, 1991. [İlk baskısı: Pelican Books, 1981]

Çeviriyi karşılaştırmak için kullanılan *Kapital* çevirileri:

- Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, (7. Baskı), Sol Yayınları, Ankara, 2004.
- Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, (5. Baskı), Sol Yayınları, Ankara, 2003.
- Karl Marx, *Kapital*, 3. Cilt, (4. Baskı), Sol Yayınları, Ankara, 2003.

ERNEST MANDEL

MARX'IN KAPİTALİ

Çeviren:
Osman. S. BİNATLI

YAZIN YAYINCILIK

Ernest Mandel

Marx'ın Kapitali

Çeviren:
Osman S. Binatlı

Kapak:
İnci Batuk

Birinci Baskı: Eylül 2008

ISBN: 978-975-7178-54-5
Sertifika No: 11766

Baskı ve Cilt:
Kitap Matbaası
(0212) 482 99 10

Yazın Yayıncılık
Asmalı Mescit Sok. 7/6
Tel: 0533 4354069
Fax: 252 65 19
Beyoğlu - İSTANBUL
PM 224 Beyoğlu - İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

Kapital'in Birinci Cildine Giriş 7

1. Kapital'in Amacı 11
2. Kapital'in Yöntemi 19
3. Kapital'in Planı 30
4. Birinci Cildin Planı 40
5. Marxist Emek-Değer Kuramı 48
6. Marx'ın Kilit Önemdeki Keşfi: Artık-Değer Kuramı 59
7. Marx'ın Sermaye Kuramı 71
8. Marx'ın Sermaye Birikim Kuramı 79
9. Marx'ın Ücretler Kuramı 87
10. Marx'ın Para Kuramı 98
11. Kapital ve Kapitalizmin Kaderii 107

Kapital'in Birinci Cildine Ek'i
('Dolayımsız Üretim Sürecinin Sonuçları') Sunuş 117

Kapital'in İkinci Cildine Giriş 125

1. İkinci Cildin Marx'ın Genel Kapitalizm Çözümlemesindeki Yeri 127
2. Sermayenin Üç Biçimi 138
3. Sermaye Dolaşımının Marx'ın İktisat Teorisinde İkili Yönü 143
4. Marx'ın Yeniden-Üretim Şemalarının Önemi 152
5. Yeniden-Üretim Şemalarının Kullanımı ve Yanlış Kullanımı 158

6. Üretken ve Üretken Olmayan Emek 169
7. Üretken Olmayan Emekçiler
Proletaryanın Parçası Mı? 181
8. Lüks Mal Üretimi, Artık-Değer
ve Sermaye Birikimi 190
9. Ticari ve Mali Sermaye
Toplumsal Artık-Değerin Bölüşümüne Katılır Mı? 199
10. Luxemburg'un Marx'ın Yeniden-Üretim
Şemaları Eleştirisi 204
11. Kapital'in 2. Cildi ve Marx'ın
Kapitalist Aşırı-Üretim Krizlerini Açıklaması 215
12. Para Dolaşımı, Para Sermaye ve Para İstifleme 223
13. Büyüme ve Kriz 228

Kapital'in Üçüncü Cildine Giriş 231
1. Üçüncü Cildin Planı 237
2. Kâr Oranının Eşitlenmesi 239
3. Dönüşüm Sorunu: Geriye-Dönük-Düzeltme Anlaşmazlığı 250
4. Dönüşüm Sorunu: Parasal Karışıklık 258
5. Gerileyen Kâr Oranı Anlaşmazlığı 262
6. Marksist Kriz Teorileri 274
7. Kredi ve Faiz Oranı 294
8. Marx'ın Artık Kârlar Teorisi 299
9. Kapitalist Tarımın Özgüllüğü 309
10. Bir Sistem Olarak Kapitalizm ve
Bir Sınıf Olarak Burjuvazi 317
11. Kapitalizmin Yazgısı 329

Kapital'in Birinci Cildine Giriş

Kapital'in 1. Cildi ilk yayınlandığında, bir kaç Batı Avrupa ülkesinde egemen olmakla birlikte kapitalist sanayi hâlâ; Avrupa'nın büyük bölümünü bile içine alacak şekilde tüm dünyayı kaplayan bir bağımsız çiftçiler ve zanaatkârlar denizi üzerinde yalıtılmış bir ada görünümündeydi. Oysa Marx'ın *Kapital*'inin açıkladığı her şeyden önce, özel kâr için üretimi karakterize eden insafsız ve karşı konulmaz büyüme güdüsü ve kârın sermaye birikimi için hâkim kullanımıydı. Marx'ın *Kapital*'i kaleme almasından bugüne kapitalist teknoloji ve sanayi gerçekten de tüm dünyada yaygınlaşmış bulunuyor. Dahası bu yayılmayla birlikte yalnızca maddi zenginlik ve anlamsız, kendini tekrarlayan ve mekanik çalışmadan insanlığı sonsuza dek kesinlikle özgürleştirmenin imkânları artmakla kalmıyor, bunun yanısıra toplumun giderek azalan sayıda sermaye sahipleri ile giderek artan sayıda, emek-güçlerini bu sermaye sahiplerine satmaya zorlanan kol ve beyin işçileri arasında kutuplaşması da hız kazanıyor. Zenginlik ve gücün az sayıda dev sınaî ve finansal şirkette temerküzü [toplulaşması] Sermaye ve Emek arasında giderek evrenselleşen bir mücadeleyi de beraberinde getiriyor.

Burjuva sınıfı ve bu sınıfın ideologları dönem dönem filozof taşını bulduklarını düşündüler ve böylelikle kapitalist sistemde krizlerin ve toplumsal-iktisadi çelişkilerin sona erdiğini ilan etme kudretini kendilerinde hissettiler. Ama işçi sınıfını geç kapitalizmle bütünleştirme yolunda tüm çeşitli çabalar bir yana, Keynesci tekniklere rağmen on yılı aşkın bir sü-

redir şimdi sistemin Marx'ın *Kapital*'i yazdığı dönemdekinden de çok krizlerden göz açamaz durumda. Vietnam savaşından dünya parasal sisteminde karışıklığa; 1968'den bu yana Batı Avrupa'da radikal işçi mücadelelerinin yükselmesinden dünyanın dört bir yanında çok sayıda genç insanın burjuva değerlerini ve kültürünü reddine; çevre ve enerji krizlerinden tekrar tekrar yaşanan ekonomik daralmalara [resesyon], [tanık olduğumuz gelişmeler] kapitalizmin parlak günlerinin geride kaldığı yolunda gösterge aramak için çok uzağa bakmayı gereksiz kılıyor. *Kapital* sistemin hızlı gelişmesi kadar keskinleşen çelişkilerinin de neden kaçınılmaz olduğunu açıklar. Bu anlamda genel kabul gören inanışın tersine Marx bir Ondokuzuncu Yüzyıl iktisatçısı olmaktan çok Yirminci Yüzyıl iktisatçısıdır. Bugünün Batı dünyası *Kapital*'in 'saf' modeline bu eserin yazıldığı dönemdeki dünyadan çok daha yakındır.

1. *Kapital*'in Amacı

Kapital'de Marx'ın temel amacı iktisadi örgütlenmenin verili bir toplumsal biçiminin yani kapitalist üretim tarzının kökenini, doğuşunu, gelişmesini, çöküşünü ve yok oluşunu yöneten hareket yasalarını açığa çıkarmaktı. Marx iktisadi örgütlenmenin *evrensel* yasalarını bulmanın peşinde değildi. Aslında *Kapital*'in temel tezlerinden biri böylesi yasaların var olmadığıdır. Marx'a göre (hiçbir toplum servet stoğunu –toprağın doğal verimliliğini, toplam nüfusu, üretim araçları kitlesini ya da bunlardan birkaçını olsun– azaltmadan ürettiğinden fazlasını tüketemez formülü gibi önemsiz genellemeler bir yana bırakılacak olursa) temelde farklı toplum biçimlerinin hepsi ve her biri için geçerli iktisadi yasalar mevcut değildir. İktisadi örgütlenmenin her özgül toplumsal biçiminin kendi özgül iktisadi yasaları vardır. *Kapital* kendisini kapitalist üretim tarzını yöneten yasaları incelemekle sınırlar.

Dolayısıyla *Kapital* hiçbir şekilde 'saf' iktisadi kuram değildir. Marx'a göre 'saf' iktisadi kuram yani özgül bir toplumsal yapıdan soyutlanmış bir iktisat teorisi mümkün değildir. Bu incelenecek özgül türlerden soyutlanmış 'saf' anatomiye benzer. Analojiyi daha da ileri götürebiliriz. Her ne kadar *karşılaştırmalı anatomi* elbette insan ve hayvan fizyolojisi üzerine bilgimizi artırmakta faydalı bir doğal bilim dalıysa da, bu dal yalnızca verili özgül türlerin anatomisini kavrayıştaki gelişmenin bir yan-ürünü olabilir. Aynı şekilde Marx'ın

tarihsel maddecilik kuramı da aslında karşılaştırmalı iktisadi çözümlemeyi içerir –örneğin insan emeğinin, insan emek üretkenliğinin, toplumsal artık-ürünün ve iktisadi büyümenin köleci toplumdan feodalizme ve oradan kapitalizme evriminin incelenmesi. Ancak böylesi bir karşılaştırma yalnızca her biri kendi iktisadi mantığına ve kendi hareket yasalarına sahip özgül üretim tarzlarının çözümlenmesi sonucu yapılabilir. Bu özgül yasaların üzerine 'ebedi' iktisadi yasalar koymak ya da özgül yasaları 'ebedi' yasaların altına koymak mümkün değildir. Analojiyi nihai sonucuna da götürebiliriz. Her kim ki 'tüm' anatomide ortak temel bir öz bulmaya çalışır, bu özgül bilimin alanını terk eder ve bir başkasına: Biyoloji ya da biyokimya alanına girer. Aynı şekilde her kim ki 'tüm' iktisadi sistemler için geçerli temel çalışma hipotezleri bulmaya çalışır, ekonomi kuramı alanından toplumsal yapılar bilimi yani tarihsel maddecilik alanına geçer.

Bu bakımdan Marx'ın iktisat teorisi ve onu taçlandıran eser *Kapital* tüm iktisadi yasaların *göreliliği, toplumsal belirlenimi ve tarihsel sınırlılığının* kavranması üzerinde temellenir. Meta üretimi, piyasa ekonomisi ya da toplumsal kaynakların 'üreticilerin arkasından' iş çeviren 'nesnel iktisadi yasalarca' değişik üretim kolları arasında dağıtımı 'insan doğasına' tekabül etmez. Bu, insanlığın toplumsal-iktisadi gelişiminde her zaman var olmadı ve her zaman var olmayacak. Kapitalist üretim tarzının kökenini açıklayan *Kapital* aynı toplumsal sistemin kaçınılmaz tarihsel gerileme ve çöküşüne de işaret eder. Her iktisadi sistemin tarihsel göreliliği ve zaman içinde kesinkes sınırlılığı üzerinde temellenen bir iktisat teorisi kapitalist Baylara, bu Bayların asalak çanak yalayıcılarına ve methiyecilerine kapitalizmin kendisinin de tarihin bir ürünü olduğunu patavatsızca hatırlatır. Kapitalizm bir za-

manlar doğmuş olduğu gibi zamanı geldiğinde yok olup gidecektir. O zaman iktisadi örgütlenmenin yeni bir toplumsal biçimi kapitalizmin yerini alacak ve kapitalist ekonomiyi yöneten yasalardan farklı yasalara uygun şekilde işlev görecektir.

Yine de *Kapital,* temel amacı kapitalist üretim tarzını yöneten yasaları ortaya çıkarmak olmakla birlikte, münhasıran bu üretim tarzıyla ilgilenmez. Kapitalist üretim genelleşmiş meta üretimidir. Genelleşmiş meta üretimi temel 'hücreleri' olan metaların her birinde saklı eğilimleri ve çelişkileri bütünüyle göz önüne serer. Marx'ın *Kapital*'in 1. Cildine 'kapitalist üretim tarzının', sermayenin, ücretli-emeğin hatta ücretli-emek sermaye arasındaki ilişkilerin herhangi birinin çözümlemesiyle başlamamış olması rastlantı değildir. Zira –kapitalist toplumun temel yapısına tekabül eden– bu temel kavram ve kategorilerin herhangi birinin bilimsel olarak bütünüyle ve layıkıyla çözümlenmesi, öncelikle değer, mübadele-değeri ve artık-değerin çözümlenmesi yapılmadan mümkün değildir. Fakat bu son kategoriler de meta ve meta-üreten emek çözümlemesine bağlıdır.

Artık-değer ve sermaye nasıl *mantıken* değer ve mübadele-değeri çözümlemesinden ortaya çıkıyorsa, aynı şekilde kapitalist üretim tarzı da tarihsel olarak meta üretiminin gelişmesinden doğar: Basit meta üretimi olmadan kapitalizmin vücut bulması imkânsızdır. Bu nedenle *Kapital, Grundrisse* ve Marx'ın diğer temel iktisadi metinleri, modern kapitalizmin doğuşundan neredeyse 10.000 yıl önce pek çok biçimde var olan ve tam anlamıyla gelişimini yalnızca on üç ve on altıncı yüzyıllar arasında Hollanda/Felemenk ülkesi, Kuzey İtalya ve daha sonraları Britanya'da (ve daha düşük derecede Meiji devrimi öncesi Japonya'da) bulan bir üretim şeklinin: Basit meta üretiminin pek çok çözümlemesini içerir.

Marx'ın *Kapital*'inin sadece kapitalist üretim tarzının temel bir çözümlemesini vermediğini, aynı zamanda küçük meta üretimi asli görüngülerini içeren bütün bir tarihsel dönemi kapsayan önemli yorumlar da getirdiğini öne süren Engels'ten kaynaklanan, Rosa Luxemburg'un sadık kaldığı ve benim de altına imza attığım[1] görüşe Bogdanov gibi erken dönem Rus yazarlarından, daha sonra Rubin gibi yorumculardan ve Lucio Colletti ve Louis Althusser gibi çağdaş Marksistlerden itirazlar geldi[2]. Oysa bu itirazlar ikili bir kafa karışıklığından kaynaklanıyor. Ekonominin toplumsal örgütlenmesinin *genelleşmiş* meta üretimi anlamına gelen yegâne biçiminin kapitalist üretim tarzı olduğu doğrudur. Bu nedenle örneğin; küçük meta üretiminin, para ekonomisinin ve uluslararası ticaretin güçlü bir şekilde gelişmiş olduğu iki toplum biçimini; Hellenistik köle toplumunu ya da klasik İslam İmparatorluğunu 'değer yasası' *hâkimiyetinde* saymak bütünüyle hatalı olacaktır. Bu kapitalizm-öncesi [prekapitalist] üretim tarzlarında meta üretimi açıkça kapitalist-olmayan (başta tarımsal üretim gelmek üzere) üretim örgütlenmeleriyle iç içe geçmiş ve son tahlilde

---

1. Karl Marx, *Capital*, Moscow, 1962, Vol. 3, pp. 172-4; Friedrich Engels, 'Law of Value and Rate of Profit?, ibid. (appendix), pp. 873-6; Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, Berlin, 1925, pp. 199-232; Ernest Mandel, *Marxist Economic Theory*, Londra, 1969, Vol. 1, pp. 65-8.

2. I.I. Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, 1972, pp. 254-6; Lucio Colletti, *Marxism and Hegel*, NLB, London, 1973, pp. 131-2; Louis Althusser, 'The Object of Capital' in *Reading Capital*, NLB, London, 1970, pp. 113-7, 124-6. Marx'ın kendisinin de aydınlatıcı bir mütalâası mevcuttur: "Bununla birlikte hem mallar hem de para belli sınırlar dâhilinde dolaşıma girmişti ve dolayısıyla ticarette belli bir evrim vardı: bu *sermaye oluşumunun* ve kapitalist üretim tarzının *öncülü* ve *başlangıç noktasıydı*." (Karl Marx, *Capital*, Pelican Books, Londra, 1976, Vol. 1, Appendix, pp. 1059-60).

bu örgütlenmelere tabi durumdadır. Bu örgütlenmeler metaların mübadelesi ve sermaye birikimini yöneten iktisadi mantıktan farklı bir iktisadi mantığı takip eder.

Ama bu hiçbir şekilde küçük meta üretiminin *hâkim* üretim tarzı haline geldiği (yani; üreticilerin çoğunluğunu emeklerinin ürünlerine sahip olan ve bu ürünleri mübadele eden özgür köylüler ve zanaatkârların oluşturduğu) toplumlarda metaların mübadelesi ve para dolaşımını yöneten yasaların iktisadi dinamiği güçlü bir şekilde etkilemediği anlamına gelmez. Aslına bakılırsa, her ne kadar bütün bir dizi toplumsal ve ekonomik gelişme modern kapitalizmin bu doğum sürecini hızlandırarak, yavaşlatarak ya da çeşitli yönlere giden eğilimlerle bileşik hale getirerek etkilese de, böylesi toplumlarda doğrudan üreticilerin sahip oldukları üretim araçlarından ayrılmasına yol açan kesinlikle değer yasasının *gelişip yayılmasıdır*.

Öte yandan, eğer '*toplumsal olarak eşitlenmiş emek miktarlarına dayanan iktisadi muhasebe*'nin yalnızca kapitalizmde tam manasıyla hak ettiği yere geldiği doğruysa ve bu, metalara sahip olanların bilinçli kararları nedeniyle değil sadece bir nesnel iktisadi yasa sonucu böyleyse, bu ifadeden hiçbir şekilde 'emek miktarları muhasebesi'nin meta üretiminin düzenli bir kurum haline geldiği kapitalizm-öncesi toplumlarda belirmeye *başlayamayacağı* sonucu çıkmaz. Aslına bakılırsa tam da küçük meta üretimi önemli ölçüde gelişmiş fakat aynı zamanda hâlâ geleneksel 'doğal' ekonomik örgütlenmelerle iç içe geçmiş durumda bulunduğunda –ki bu da iktisadi kaynakların ve toplumsal emeğin değişik üretim biçimleri arasında (gelenekler, alışkanlıklar, ayinsel kurallar, din, ihtiyar heyetleri, katılımcı meclisleri vb. kanalıyla) dağıtımının bilinçli yapıldığı anlamına gelir– hâlâ büyük ölçüde toplumsal eşitlik ve insicam [ahenk ve bağlılık] üzerinde yükselen toplumsal örgüt-

lenmelerde temel adaletsizlik ve eşitsizliklerin önüne geçebilmek için bilinçli bir 'emek miktarları' muhasebesi ihtiyacı ortaya çıkabilir ve çıkmalıdır. Bunun değişik tarihsel dönemlerde dünyanın değişik bölgelerinde aynıyla vaki olduğunu ampirik verilerle kanıtlamaya çalışmıştım.[3]

Bu 'değer yasası'nın 'kapitalizm-öncesi toplumun bir ürünü' olduğu anlamına gelmez. Aynı şekilde böylesi hâlâ göreceli olarak ilkel toplumların bizim toplumumuz gibi aynı çılgın maddi ödül avcılığının ve saniyenin kesirlerine kadar inen emek-zaman harcama ölçümlerinin yükünü sırtlandıkları anlamına da gelmez. Çünkü bunlar aslında burjuva toplumunun 'saf' ürünleridir. Bu yalnızca, sermayenin 'asli hücresi' olan meta bu toplumsal kategorinin tüm içsel nitelik ve çelişkilerini nasıl rüşeym halinde ihtiva ediyorsa, 'değer yasası'nın rüşeym halindeki biçimlerinin de meta üretiminin rüşeym halindeki gelişiminde bulunabileceği anlamına gelir. Marx'ın çözümlemesinin bu tarihsel boyutunun inkârı kapitalizmin kökenini çözümü imkânsız bir gizeme dönüştürür.

Kimileri bunun iktisatçıların ilgi alanına girip girmediği tartışmalı, yalnızca antropolog, etnolog ya da tarihçiler için ilginç bir konu olduğunu iddia edebilir. Ama gerçekte sonuçları son derece uzak-erimlidir. Kapitalist üretim tarzını yöneten hareket yasalarının çözümlemesinin meta üretiminin mevcut olduğu iktisadi örgütlenmeleri kapsayan bütün bir tarihsel devirde geçerli iktisadi görüngülerin çözümlemesinin en azından bazı temel öğelerini zorunlu olarak içereceği önermesi, Marx'ın *Kapital*'inin bölümlerinin geçerliliğini yalnızca geçmişe değil geleceğe de teşmil eder. Zira SSCB ve Doğu Avrupa'nın Halk Cumhuriyetleri, Çin, Kuzey Vietnam, Kuzey

---

3. Mandel, *a.g.e.*, ss. 59-65.

Kore ve Küba [gibi] sermayenin hükümranlığının alaşağı edildiği ancak henüz tam anlamıyla sınıfsız olmayan, yani sosyalist, toplumlarda meta üretimi görüngüleri, en azından kısmen, varlığını açıkça sürdürmektedir. *Kapital* bu toplumların hareket yasalarını kavramakta ancak küçük meta üretimine dayanan gelişmiş geç Ortaçağ toplumunun yasalarını kavramakta olabileceği kadar rehber olabilir. Ama kapitalist olmayan böylesi toplumlarda meta üretiminin ve para ekonomisinin dinamikleri (ve çözülme mantığı) ve bunların bu toplumların özgül ve 'saf' hareket yasalarına soktuğu çelişkiler hakkında çok şey anlatabilir.

Şayet *Kapital* ebedi iktisadi yasalar üzerine bir risale değilse, en azından bir kapitalist ekonomi bilimi ihtiva eder mi? Başta Alman Karl Korsch, bazı Marksistler bunu yadsımışlardır.[4] Onlar için –ve benzer şekilde Marx'ın mebzul sayıda burjuva eleştirmenine göre– *Kapital* esas itibarıyla kapitalizmin proletarya tarafından devrimci yolla yıkılması için bir araçtır [enstrüman]. Onlara göre *Kapital*'in 'bilimsel' içeriğini 'devrimci' niyetinden, Avusturyalı-Alman Marksist Rudolf Hilferding'in yapmaya çalıştığı gibi[5] ayırmak imkânsızdır. Bu iddia Marx ve Engels'in ütopik ve bilimsel sosyalizm arasına getirdikleri temel bir ayrımı göz ardı eder. Gerçekten de Marx 1843'ten sonraki erişkin yaşamının tamamında bir devrimci olarak kaldı. Ama sosyalizmi (komünizmi) bilimsel bir temele dayandırmayı esas addetti. Kapitalist üretim tarzının bilimsel çözümlemesi kapitalizmin kendi gelişimi yoluyla ortaklaşmış üreticiler toplumunun iktisadi, maddi ve toplumsal önkoşullarını niçin ve nasıl yarattığını göstererek bu temelin kilit taşını oluşturacaktı. Bu anlamda Marx bu niyetle çelişmek bir

4. Karl Korsch, *Marxism and Philosophy*, NLB, London, 1970, pp. 54-60.
5. Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapitai*, Vienna, 1923, p. x.

yana aslında tam da bu niyetin bir sonucu olarak kapitalizmin nesnel ve titizlikle bilimsel bir çözümlemesini yapmaya soyundu. Diğer bir deyişle Marx, ne devrimci tutku, ne de mazlum ve ezilmişlere duyduğu merhamet nedeniyle iktisadi örgütlenmenin özel bir biçimine düşmanca bir saldırganlığın basitçe önünü açmıştır, ne de –aslında söylemeye hiç hacet yok– kişisel kin, maddi başarısızlık ya da ruhsal dengesizlikle güdülenmiştir. Marx hareketin nesnel yasalarını bulmaya çalışmıştır. Marx hiç kimseyi –hatta tipik burjuva *Spiesser*'i bile– bilimsellik iddiasına sahip olup da ampirik verileri çarpıtan ya da araştırma sonuçlarını belli bir öznel amaca uydurmak için tahrif edenler kadar hor görmemiştir. Marx tam da proletaryanın davasının tüm insanlığın geleceği için kati önemde olduğuna ikna olduğundan bu dava için bir küfür retoriğinin ya da boş hayallerin dayanıksız platformu yerine, bilimsel gerçeğin kaya gibi temelini yaratmak istemiştir.

2. *Kapital*'in Yöntemi

Kapital'in amacının bizatihi kendisi Marx'ın temel eserine uyguladığı bilgi yöntemini açıkça hatırlatır. Bu maddeci diyalektik metottur. Marx aslında çalışmalarını bizzat kendisinin bu şekilde anladığı konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmaz. *Kapital*'in 1. Cildinin Fransızca İlk Baskısının yayıncısı Maurice Lachâtre'a gönderdiği mektupta bu yöntemi iktisadi meselelerin araştırılmasına uygulayan ilk kişi olduğu olgusu üzerinde ısrarla durmuştur.[6] Keza *Kapital*'in 1. Cildinin Almanca İkinci Baskısına kendi yazdığı sonsözde *Kapital*'i diğer tüm ekonomik çözümlemelerden ayıran *differentia specifica*'sının [tür farkı] diyalektik yöntemin bu kullanımı olduğunu kesinlikle belirtir.[7]

Diyalektik yöntem iktisadi meselelere uygulandığında ekonomik görüngüler bölümler ve parçalar halinde birbirlerinden ayrı değil, aralarındaki içsel bağlantılarla temel bir hâkim üretim tarzı tarafından ve bu tarzın etrafında yapılandırılmış/yapılanmış entegre bir bütünlük olarak görülürler. Belli verili hareket yasaları tarafından belirlenen bu bütünlük kökenlernii ve kaçınılmaz yok oluşunu da açıklayan tüm veçhe [yön] ve tezahürleriyle [dışavurumlarıyla] tahlil edilir. Verili bir üretim tarzının hareket yasalarının bu yapının gerçek doğasını

6. Marx, Maurice Lachâtre'a 18 Mart 1872 tarihli mektup; bkz. 'Fransızca Baskıya Önsöz', *Capital*, Vol. 1, pp. 104.

7. *a.g.e.*, ss. 102-3.

tanımlayan içsel çelişkilerinin ortaya serilmesinden başka bir şey olmadığı keşfedilir. Verili iktisadi yapı bir ve aynı anda bu çelişkilerin birliği ve mücadeleleri ile karakterize edilmiş olarak görülür, bunlar birlikte bu yapının uğradığı sürekli değişimleri belirler. Uyum sağlama, reformların entegrasyonu ve öz-savunma yoluyla bir üretim tarzında sürekli ortaya çıkan (nicel) değişimler (evrim) ani sıçramalarla değişik bir yapı, yeni bir üretim tarzı üreten (nitel) değişimlerden (devrim) ayırt edilir.

Marx, Fransız Devriminin tahrikiyle diyalektik düşünceyi modern dünyaya geri fırlatan Hegel'e minnet borcunu kabul etmekte asla tereddüt etmemekle birlikte, kendi diyalektik araştırma ve bilgi yöntemini açık bir şekilde bu Alman filozofunun yönteminin karşısına koyar. Hegel'in diyalektiği idealistti yani temel hareket Mutlak İdea'nın hareketiydi; maddi gerçeklik ideal özün zahiri [dışsal] görünüşünden ibaretti. Tersine Marx için diyalektik maddecidir, 'ideal, maddi dünyanın insan zihninde yansıması ve düşünce biçimlerine tahvil edilmesinden başka bir şey değildir'.[8] Tarihin temel hareket yasaları verili bir toplumsal çerçevede kendi maddi varoluşlarını üreten gerçek insanların hareket yasalarıdır. Düşüncenin gelişimi son tahlilde bu temel harekete tekabül eder ve birçok dolayımdan geçmekle birlikte bu hareketi yansıtır. Dolayısıyla Marx'ın kapitalist üretim tarzının işleyişini kavramaya vardığı bilimsel düşünce sürecinin bizatihi kendisi bu üretim tarzının, burjuva toplumunun ve onun çelişkilerinin bir ürünüdür. Bu süreç ancak tali olarak birçok beşeri bilimin ve ideolojinin gelişiminin (klasik Alman felsefesi; İngiliz ekonomi-politiği; Fransız tarih yazımcılığı ve siyaset bilimi; Marx-öncesi sosyalizm) bir ürünü olarak görülebilir. Yalnızca burjuva toplumu ve çelişkilerinin gelişimi ve her şeyden çok emek ve sermaye

---

8. *a.g.e.*, s. 102.

arasındaki mücadele Marx'ın özgül bir biçimde ve özgül bir yönde yapmış olduğu gibi bu bilimleri özümsemesine, bileştirebilmesine ve dönüştürebilmesine imkân tanımıştır. Her ne kadar maddeci diyalektik Hegel'in (idealist) diyalektiğinin 'tekrar ayakları üzerine getirilmesi' ise de, her ikisi de ortak temel özelliklere sahiptir. Hareketin mantığı olarak diyalektik doğada olsun, toplumda ya da insan düşüncesinde olsun *tüm* hareketin, *tüm* evrimin 'diyalektik' olarak adlandırılan belli genel biçimlere bürüneceğini önceden varsayar.[9]

Hem Engels hem de Lenin bizatihi *Kapital*'in 1. Cildinin yapılandırma şeklinin bu genel diyalektik yöntemin çarpıcı bir uygulaması olduğunu görmüşlerdi. Böylece Lenin, diyalektik üzerine yazmayı planladığı kısa risalesini hiçbir zaman kaleme almamış da olsa Marx'ın bize yine de maddeci diyalektiğin iktisadi görüngüler alanında uygulanması olan *Kapital*'i bıraktığını yazıyordu.[10]

Marx'ın diyalektiği materyalist bir diyalektik olduğundan, tam da bu nedenle sezgiden, ön-kavrayışlardan ya da gizemleştirici şemalardan değil, bilimsel verilerin tam bir özümsenmesinden yola çıkar. Araştırma yöntemi sunum yönteminden farklı olmak zorundadır. İlk olarak ampirik olgular bir araya getirilmeli, verili bilgi düzeyi bütünüyle kavranmalıdır. Verili bütünlüğü anlamak için malzemenin diyalektik yeniden düzenlenmesinin üstlenilmesi ancak bu başarıldığında mümkün olabilir. Şayet bu başarılı olursa sonuç maddi bütünlüğün insan düşüncesinde 'yeniden-üretimi': Kapitalist üretim tarzı olur.

Toplumsal görüngüleri araştırmaya girişen bilim insanını

---

9. Engels, letter to Conrad Schmidt of 1 November 1891, in Marx/Engels, *Selected Correspondence*, Moscow, 1965, p. 439.

10. Lenin, 'Plan of Hegel's Dialectics (Logic)', *Collected Works*, Vol. 38, p. 319.

bekleyen asıl tehlike herhangi bir şeyi sorgulamadan kabul etmek; 'problem körlüğüdür'. Marx'a Hegel'den miras kalan[11] ve diyalektik araştırma yönteminin asli öğesi olan görünüş ve öz arasındaki ayrım; görüngülerin ardışık katmanları boyunca, bu görüngülerin neden belli bir yolda ve yönde evrildiğini *açıklayacak* hareket yasalarına doğru, hep daha öteye nüfuz etme çabasından başka bir şey değildir. Diğerleri sadece hazırlop cevapları ve kaba [vülger] 'kanıtları' görürken, durmaksızın soruların arayışında olmak –kuşku duyarak sorguladığını açıkça ifade etmek!– şüphesiz Marx'ın ekonomi biliminde devrimci bir yenilikçi olarak temel meziyetlerinden birisidir.

Ama maddeci diyalektikçi Marx için 'öz' ve 'görünüş' arasındaki ayrım hiçbir şekilde 'görünüşün' 'özden' daha az 'gerçek' olduğu anlamına gelmez. Fiyatların hareketlerini son tahlilde değer hareketleri belirler. Ama maddeci Marx fiyatların son tahlilde değer hareketleri tarafından *belirlendikleri* için 'gerçek olmadıklarını' iddia edecek herhangi bir 'Marksist'e gülerdi. 'Öz' ve 'görünüş' arasındaki ayrım farklı belirlenim düzeylerine –yani; gerçekliğin farklı derecelerine değil, son tahlilde bilme [idrak] sürecine– göndermede bulunur. Kapitalist üretim tarzını bütünlüğü içinde izah etmek için basit bir biçimde 'temel özü' yani 'değer yasasını' anlamak tamamıyla yetersizdir. Verili bir 'özün' neden başka biçimlerde değil de verili somut biçimlerde göründüğünü açıklamak için 'özü' ve 'görünüşü' onları birbiriyle irtibatlandıran tüm ara bağlarla

---

11. 'Orada filistenlerin ve vülger iktisatçıların *şeylere bakış şeklinin* neden kaynaklandığı, yani beyinlerine yansıyanın ilişkilerin yalnızca doğrudan *tezahür biçimi* olduğu ve [ilişkilerin] *içsel bağlantısı* olmadığı gerçeği görülecek. Bu arada durum son söylenen gibi olsaydı *bilime* ne gerek kalırdı?' (Marx'tan Engels'e 27 Haziran 1867 tarihli mektup, *Selected Correspondence*, p. 191). Ayrıca bkz. *Capital*, Penguin Books, Londra, 1976, Vol. 3, p. 307.

bütünleştirmek gerekir. Zira bu 'görünüşlerin' kendileri ne arızidir ne de apaçık ortadadır [aşikâr]. Görünüşler meseleleri ortaya koyarlar ve kendilerinin de izah edilmeleri gerekir. Ve bizatihi bu açıklama gizemin yeni katmanlarına nüfuz etmemize yardımcı olur ve bizi anlamak istediğimiz iktisadi örgütlenmenin özgül biçiminin tam kavrayışına yine daha da yaklaştırır. 'Öz' ve 'görünüşün' bu yeniden bütünleştirilme gereksinimini yadsımak en az 'görünüşleri' –bu görünüşlerin yüzeysel ve ampirist gözlemciden saklama eğiliminde oldukları temel kuvvetleri ve çelişkileri aramaksızın– oldukları gibi kabul etmek kadar diyalektiğe aykırı ve gizemlileştiricidir.

Kapital'in meta üretiminin temel kategorilerinin çözümlemesine, kapitalist iktisadi yaşamın 'temel birimi' (esas hücresi) meta ile başlaması çoğu kez bu maddeci diyalektiğin bir uygulama modeli olarak zikredilmiştir. Marx'ın kendisi temel bir kavramdan –değer– değil, genelleşmiş meta üretimi üzerinde yükselen yegâne iktisadi örgütlenme olan kapitalizmin temelindeki asli bir maddi görüngüden –meta– başladığını açıkça ifade eder.[12] Dolayısıyla sözleri iyi seçerek konuşmak gerekirse Marx'ın yönteminin 'soyuttan somuta yükselmek' ten ibaret olduğunu söylemek doğru fakat eksik olacaktır.[13]

12. Karl Marx, 'Randglossen zu A. Wagners "Lehrbuch de politischen Ökonomie"', *MEW* 19, pp.364, 368-9 (İngilizce Çeviri *Theoretical Practice,* No.5, Londra, 1972 içinde).

13. Marx, *Grundrisse,* Pelican Marx Library, p. 101. Bunun tersi için bkz. Lenin (*a.g.e.* s. 171): 'Somuttan soyuta yol alan düşünce ... hakikatten *uzaklaşmaz* tersine ona daha çok yaklaşır.' D. I. Rosenberg otuzlu yılların başlarında *Kapital*'in üç cildi üzerine yaptığı yorumlarda ilginç bir noktaya değinir: Marx'ın soyutlamaları somut bir iktisadi oluşuma ilişkin olduklarında ve tarihsel olarak belirlendiklerinde kendileri de somuttur. Bunlar ne keyfi ne de *a priori* soyutlamalardır. (Orijinal Rusça metnin İspanyolca çevirisi için bkz. *Seminario de 'El Capital',* Escuala Nacional de Economia, UNAM, Mexico, Cuaderno I, p. 46.)

Gerçekte Marx kuramsal çözümlemesinde somut bütünlüğü yeniden-üretmede kendisine yardımcı olacak kuramsal soyuta gitmek için maddi somutun öğelerinden başlar. Tüm zenginliği ve yayılımı içinde somut her daim sayısız kuramsal 'soyutlamaların' bir bileşimidir. Fakat maddi somut, yani gerçek burjuva toplumu tüm bu bilimsel çaba öncesinde mevcuttur, son kertede onu belirler ve kuramın geçerliliğini sınamak için daimi bir pratik müracaat [referans] noktası olarak kalır. Düşünce ancak bu somut bütünlüğün insan düşüncesinde yeniden-üretimi gerçek maddi bütünlüğe yakınlaştığında gerçekten bilimsel olur. *Kapital*'in Birinci Cildine hâkim olan hareket ilk bakışta meta ve metaın iç çelişkilerinden sermayenin birikimi ve yıkılışına iktisadi 'kategorilerin' hareketi olarak görülür. Sık sık şu soru sorulur: Bu hareket kapitalizmin 'özünün' sadece bir soyut hülasası mıdır, yoksa gerçek ekonomik gelişmenin fazlaca basitleştirilmiş bir yansıması mıdır? Yani; Batı'da meta üretiminin ilk ortaya çıkışından tam ölçekli kapitalist üretime yol alan gerçek tarihin, bu hareketin temel doğasını karanlıkta bırakmaktan başka bir işe yaramayacak tüm tali ve bileşik biçimlerden arındırılmış gerçek tarih midir?

Bu soruyu basit bir şekilde bir 'evet' ya da 'hayır' la yanıtlamak olanaksızdır. Kapitalizm-öncesi toplumlarda temel üretim ve tüketim süreçlerinin uzak kıyısında [marjında] arızi olarak üretilen metaların, Marx'ın *Kapital*'de görkemli bir biçimde gözler önüne serdiği 'değer yasasının' çarpıcı ve dehşete düşüren mantığını tetikleyemeyecekleri apaçık ortadadır. İktisadi yaşamın temel ve hâkim özelliği olarak meta üretimi peşinen, bizatihi emek-gücünün ve emeğin araçlarının kendilerinin meta haline geldikleri kapitalizmi peşinen varsayar. Bu anlamda *Kapital*'in Birinci Cildinin

çözümlemesinin tarihsel değil (diyalektik mantık üzerine kurulu) mantıksal çözümleme olduğu doğrudur.

Ama diyalektik her görüngünün bir başlangıcı ve bir sonu olduğu, hiçbir şeyin ebedi olmadığı ya da bir anda tamamıyla son bulmadığı anlamına gelir. Bu nedenle sermayenin tarihsel hücresi aynı zamanda sermayenin mantıksal çözümlemesi için anahtar konumdadır: Tür-gelişim bilimi [phylogenesis] ve rüşeym bilimi [embriyoloji] birbirinden tamamıyla ayrılamaz. İlkel sermaye birikiminin bazı yanları çağdaş kapitalist gündelik hayattaki sermaye birikiminin içinde yeniden üretilir: O ilkel sermaye birikimi olmadan kapitalist üretim tarzı mümkün olmayacaktı. Dolayısıyla sonuçta mantıksal çözümleme tarihsel gelişimin bazı temel eğilimlerini yansıtır. 'İktisadi kategorilerin' en basit görünüş biçimleri –ki bunlar maddi varoluşun, maddi gerçekliğin insan zihni tarafından algılanmış ve basitleştirilmiş biçimlerinden başka bir şey değildirler– aynı zamanda çoğu kez onların ilkel yani başlangıçtaki [orijinal] biçimleridir. Bu yorum ne denli tartışmalı olursa olsun, Marx ve Engels'in kendi yöntemlerini böyle yani tarihsel ve mantıksal analizin bu birliği olarak anlamış olduklarını inkâr etmek zordur.[14]

Marx'ın Hegel'den ödünç aldığı diyalektik yöntemin 'yararsız', 'metafizik' ya da hatta 'gizemlileştirici' doğası konusunda Bernstein'dan Popper'a ve çağdaş akademik iktisatçılara geniş bir literatür üretilmiştir.[15] Bu eleştirmenlerin pozitivist dar

---

14. Bu ve ilişkili konularda diğerleri yanında bkz.: Otto Morf, *Geschichte und Dialektik in der politischen Ökonomie*, Frankfurt, 1970; Evald Vasiljevic Ilyenkov, *La dialettica dell' astratto e del concreto nel Capitale di Marx*, Milan, 1961; Karel Kosik, *Die Dialektik des Konkreten*, Frankfurt, 1967; JindŞich Zelenˇ, *Die Wissenschaftslogik und 'Das Kapital'*, Frankfurt,1969; Leo Kofler, *Geschichte und Dialektik*, Hamburg,1955, vb.

görüşlülüğünün bizatihi kendisi genellikle belâgatle bunun tersine yani; diyalektik yöntemin Marx'ın ulaştığı geniş tarihi vizyona ve nüfuz edici zihin berraklığına yardımcı olduğuna tanıklık eder. Bu yöntem sayesinde Marx'ın *Kapital*'i kendisinden sonra gelen ya da çağdaş ekonomik çözümlemelere kıyasla devleşir. *Kapital* asla hükümetlere ödemeler dengesi türü sorunlarını çözmekte yardımcı bir el kitabı olsun diye kaleme alınmamıştır. Ne de Bay Falanca 1.000 tonluk demirinin son birimine alıcı bulamadığında piyasada meydana gelecek tüm heyecan verici hadiselere biraz bayat lâkin âlimane açıklamalar getirme niyetiyle yazılmıştır. Amaç kapitalist üretim tarzı tüm dehşete düşürücü potansiyelini ortaya serdiğinde emeğe, makinelere, teknolojiye, işletmelerin ölçeklerine, nüfusun toplumsal yapısına, ekonomik büyümenin kesintiye uğramasına ve işçilerle iş arasındaki ilişkilere ne olabileceğini açıklamaktır. Bu açıdan bakıldığında başarı gerçekten etkileyicidir. Tam da Marx'ın kapitalist üretim tarzının özündeki uzun-dönemli hareket yasalarını, binlerce 'saf olmayan öğe ve yapıya' ['impurities'] ve binlerce tali veçheye [ikincil yöne] itibar etmeden keşfetme kapasitesi nedeniyle onun uzun-dönemli öngörüleri –sermaye birikimi yasaları, giderek artan teknolojik ilerleme, emek verimliliğinde ve yoğunluğunda hızlandırılmış artış, sermayenin artan temerküzü ve merkezileşmesi, ekonomik olarak aktif nüfusun büyük çoğunluğunun emek-gücü satıcısına dönüştürülmesi, düşen kâr oranı, artan

---

15. Örneğin, Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System*, New York, 1949, p. 117; Eduard Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899, pp. 51-71; Karl Popper, *The Open Society and its Enemies*, Londra, 1962, Vol. 2, p. 82; Vassily Leontief, 'The Significance of Marxian Economics for Present-Day Economic Theory', *American Economic Review Supplement*, March 1938, yeniden yayını Horowitz, *Marx and Modern Economics*, Londra, 1968, p. 95, vb.

artık-değer oranı, dönemsel olarak tekrarlanan resesyonlar, Sermaye ve Emek arasında kaçınılmaz sınıf mücadelesi, kapitalizmi devirmek için artan devrimci girişimler– tarih tarafından bu denli çarpıcı bir şekilde teyit edilmiştir.[16]

Bu yargıya genelde iki zeminde karşı çıkılmıştır. Marx'ın eleştirmenleri için en kolay çıkış yolu onun bulduğu kapitalist üretim tarzının hareket yasalarının kanıtlanmış olduğunu külliyen inkâr etmektir. Bu genellikle, bu yasaları bir çift yanlış ifade edilmiş ve aşırı basitleştirilmiş formüle –'işçi sınıfının artan sefaleti' ve 'giderek kötüleşen iktisadi krizler'– indirgeyerek yapılır.[17] Daha sofistike bir itiraz Karl Popper'dan gelmiş-

---

16. 'Marksçı başarıların bugünden bakarak değerlendirilmesinde iktisat kuramının ilerlemesine bu teknik katkılar ne denli önemli olursa olsunlar Marx'ın kapitalist sistemin uzun-dönemli eğilimlerini parlak analizinin gölgesinde kalırlar. Kayıtlar gerçekten etkileyicidir: zenginliğin artan temerküzü, küçük ve orta-boy işletmelerin hızla tasfiyesi, rekabetin artan oranda sınırlanması, sabit sermayenin durmaksızın artan önemine eşlik eden kesintisiz teknolojik ilerleme ve son olarak aynı derecede öneme sahip, tekrarlayan iktisadi dalgalanmaların alçalmayan dalga boyları. Egale edilmesi ve geçilmesi mümkün olmayan bir dizi kehanet gerçekleşti ve bütün tekâmülüne rağmen modern ekonomi kuramının gerçekte bu kehanetlere karşı ortaya koyabileceği fazla bir şey yok.' (Leontief, *a.g.e.*, s.94.)

17. Bu tarz aşırı basitleştirmenin klasik örneğini Paul Samuelson verir. Samuelson kapitalist üretim tarzının hareket yasalarını ikiye (!) indirger: 'işçi sınıfının sefaleti' ve 'kapitalizm altında büyüyen tekelleşme'. Ve ilki hakkında 'tek kelimeyle hiçbir zaman gerçekleşmediği' sonucuna varır. İkincisi içinse şunu beyan eder: 'otuz yıl boyunca Marx kehanetinde haklı çıkmış gibi göründü. Buna mukabil izleyen yetmiş yılda endüstriyel yoğunlaşma üzerine en özenli çalışmalar tarafından teyit edilmişe benzemiyor'. Sonra her şey, Marx'ın 'iktisadi dalgalanmanın giderek daha da kötüleşmesi gerektiği yolunda kaçınılmaz bir kapitalist gelişme yasası' olduğunu düşündüğü ve bunun da doğru olmadığı nihai cümlesiyle kapatılır. (Paul Samuelson, 'Marxian Economics as Economics', *American Economic Review*, Vol. 57 (1967), pp. 622-3).

tir. Popper 'bilimsel öngörülerden' açık biçimde ayrı tutulması gereken 'şarta bağlı olmayan tarihi kehanetler' olarak adlandırdığı böylesi yasaların varolma ihtimalini bile yadsıdı ya da daha ziyade bilimsel niteliğini yadsıdı. 'Bilimde sıradan öngörüler' der Popper, 'şarta bağlıdır. Bu öngörüler belli değişimlere (sözgelimi bir çaydanlıktaki suyun sıcaklığının değişmesine) başka değişimlerin (sözgelimi suyun kaynamasının) eşlik edeceğini iddia ederler.'[18] Popper, *Kapital*'in bilimsel niteliğini hipotezlerinin bilimsel kuramlardakinin aksine bilimsel olarak test edilemeyeceğini [sınanamayacağını] öne sürerek yadsır.[19]

Bunun maddeci diyalektiğin gerçek doğasının yanlış anlaşılmasından kaynaklandığı apaçık ortadadır. Maddeci diyalektik Lenin'in işaret ettiği gibi bilgi içeriğinin [idrak muhtevasının] artması için, [kuramın] praksis yoluyla sürekli olarak doğrulanmasını gerektirir.[20] Aslında şayet deneyim örneğin kapitalist sanayi geliştikçe ortalama fabrikanın giderek küçüldüğünü, yeni teknolojiye daha az bağımlı hale geldiğini, sermayesinin çoğunu bizzat işçilerin sağladığını, işçilerin giderek çalıştıkları fabrikaların sahipleri haline geldiğini, ücretlerin tüketim malı alımına giden bölümünün azaldığını, buna karşın işçilerin kendi üretim araçlarını satın almalarında kullanılan bölümünün arttığını göstermiş olsaydı, Marx'ın çözümlemesi-

18. Karl K. Popper, 'Predictions and Prophecy in the Social Sciences', in *Conjectures and Refutations – The Growth of Scientific Knowledge,* Londra, 1963, p. 339.

19. Popper, *The Open Society and its Enemies,* Vol. 2, 23. Bölümün tamamı, özellikle s. 210.

20. Lenin, *a.g.e.*, s. 319: 'İdrakin bütün bu momentleri (basamakları, aşamaları ve süreçleri) özneden nesneye, pratikte sınanarak ve bu sınav yoluyla gerçeğe vararak, hareket ederler...'

nin yanlış olduğunu 'kanıtlamak' kolay olacaktı. Buna ek olarak eğer iktisadi dalgalanmalar olmadan on yıllar geçmiş olsaydı, işçi sendikaları ve işveren örgütleri (işçiler giderek kendi üretim araçlarının ve koşullarının denetimcisi haline geldikçe Sermaye ve Emek arasındaki çelişkilerin ortadan kalkması sonucu) geniş-ölçekte yok olmuş olsalardı, o zaman gerçekten *Kapital*'in, yayınlanmasından yüzyıl sonra, gerçek kapitalist dünyada ne olabileceğini öngörmeyi acınacak biçimde beceremediği ve ziyadesiyle değersiz olduğu söylenebilirdi. Marx'ın kuramsal başarısının ne denli dikkate değer olduğunu ve tarihin deneysel sınavı karşısında nasıl kuvvetle ayakta kaldığını anlamak için, 1867'den bugüne geçen dönemin gerçek tarihini hem Marx'ın öngörüleriyle hem de bunlara alternatif olabilecek bu tarz hareket yasalarından herhangi biriyle karşılaştırmak yeterlidir.[21]

21. Bu görünür biçimde absürd 'diğer' tahayyül edilebilir hareket yasalarına eğlenceli bir replik Vilfredo Pareto'nun Marx'ın emek kuramını 'eleştirisinden' gelmiştir. Pareto Marx'ın emek değer teorisinde içkin [built-in] bir *petitio principis* [meseleyi ispatlanmış varsayma] olduğunu kanıtlamak için, aynı şekilde bir terzinin dikiş makinesini ve kendi geçimini kiralayacağını varsayabileceğimizi ve bunun da o zaman makinenin artık-değer 'üretmesi' sonucuna götüreceğini ifade etmiştir ('Introduction à K. Marx, *Le Capital*, extrait fait par P. Lafargue', *Marxisme et économie pure*, Geneva, 1966, pp. 47-8 içinde). Bu örneğin hiçbir şekilde bu kabil bir şey 'kanıtlamadığı' gerçeği bir yana, bu karşı-modelin ne ima ettiği önemlidir: işçiler üretim araçlarını kiralarlar ve bunun sonucu *emeklerinin ürünlerine sahip olurlar*, bu ürünleri pazarda satarlar ve böylelikle üretim süreci boyunca üretilen kârı (artık-değeri) temellük ederler. Bugün bunun son yüz elli yılda endüstriyel gelişmede hiçbir şekilde hâkim eğilim olmadığı aşikârdır. Ama aleni saçmalığı gözüne çarpmaksızın böyle bir hipotezi öne sürebildiğine göre bu mesele XIX. Yüzyıl sonunda bile Pareto'nun zihninde bu denli 'açık' olmalıdır. Bu Marx'ın kapitalizmin işleyişine vukufunun derinliğinin önemini daha da fazla ortaya koyar.

3. *Kapital*'in Planı

Kapital spontane yaratının sonucu ya da Marx'ın ansızın iktisadi meselelere ilgi duymasının bir ürünü değildir. Toplumsal sorunların gündelik deneyiminin (Prusya'nın Renanya bölgesinde kaçak ağaç kesenlerin gördüğü muamele; Silezyalı tekstil işçilerinin ayaklanması; İngiltere'de grevler; Fransa'da sınıf mücadelesi) baskısı altında komünist olmasından itibaren bu felsefe doktoru (Jena, 1841) iktisadi araştırmalara yönelmişti. Fakat (temel sonuçlarını *İktisadi ve Felsefi El Yazmaları, Felsefenin Sefaleti, Ücretli Emek ve Sermaye* ve *Komünist Manifesto* yapıtlarında bırakan) modern ekonomi-politikle bu ilk karşılaşma dış olayların baskısı altında sert bir kesintiye uğradı. Siyasete eylemli bir şekilde katılan Marx devrimci hareketin patlak vermesiyle 1848'de Paris'ten Almanya'ya döndü. Orada bir gündelik gazete kurdu ve yönetti. Devrimler yenilgiye uğradıktan sonra karşı-devrimci gericilik Avrupa'yı soluksuz bıraktığında Londra'ya göç etti ve bir gazeteci olarak geçim mücadelesi verdi. Bu gündelik baskılar, Londra'da siyasi sürgün olmanın bindirdiği yükle birlikte iktisadi kuramının sistematik bir sunumu imkânını bütün bir on yıl boyunca erteledi.

Bir yayıncının Lassalle aracılığıyla iktisadi düşüncelerini dört başı mamur bir şekilde açıklamaya zorlamasından sonradır ki Marx, Britanya sanayii, ticareti, finans kesimi ve işçi sınıfı yaşamının şartları hakkında paha biçilmez bir olgusal

malzeme kaynağı haline gelecek olan Britanya hükümetinin meşhur *Mavi Kitaplarıyla* birlikte, Adam Smith ve Malthus, Ricardo ve J.B. Say, Sismonde de Sismondi ve Tooke ile tam bir hesaplaşmaya geri döndü. Kapitalizme ilişkin iktisadi olgular ve düşünceler üzerine Marx'ın 1857 yılı civarında yeniden başladığı sistematik araştırma aşağıdaki yapıtları üretti:

(a) Marx'ın ölümünden sonra *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Esasları) başlığıyla yayınlanan *Kapital*'in 1857-8'de yazılmış ilk kabataslağı;

(b) 1859'da *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı) başlığıyla 1859'da yayınlanan tamamlanmamış kitap;

(c) Kautsky'nin (*Kapital*'in 4. Cildi olarak da bilinen) *Artık-Değer Teorileri*'ni derlediği yirmi üç devasa defterden oluşan 1861-63 el yazmaları. Bu yapıt yalnızca VI. dan XV. ye (bu sonuncuyu da içerecek şekilde) defterleri kapsar. İlk beş defter genelde *Kapital*'in 1. Cildinin ele aldığı konuları kapsar. XVI., XVII. ve XVIII. defterler *Kapital*'in 3. Cildine; XIX.dan XXIII.ye defterler yine *Kapital*'in 1. Cildine ilişkin konuları alır ve bu son defterler kapitalizm altında tekniklerin ve makinelerin kullanımının tarihinin uzun bir değerlendirmesini içerir;

(d) Çoğunlukla *Kapital*'in 3. Cildinde ele alınan konulara ilişkin 1864-5 tarihli bir el yazması;

(e) Engels'in *Kapital*'in 2. Cildinin çoğu malzemesini derlediği, 1865-1870 arasında kaleme alınmış dört elyazması;

(f) 1866-7'de yazılmış *Kapital*'in 1. Cildinin nihai versiyonu.

Dolayısıyla *Kapital*'in 1. Cildi olgunluk döneminde yazdığı altı temel iktisadi metin arasında Marx'ın kendisinin tamamlayıp yayınladığı ve hatta Almanca ve Fransızca yeni baskıla-

ra düzeltmeler eklediği yegâne yapıttır.[22] *Kapital*'in 2. ve 3. Ciltleri yarım kalmış ve bir ömür boyu dost kaldığı Friedrich Engels tarafından Marx'ın ölümünden sonra zahmetli bir uğraş sonucu yayına hazırlanmıştır. *Artık-Değer Teorileri* Kautsky tarafından düzenlenip yayınlanmıştır. *Grundrisse* okuyucuya ilk kez 1939'da sunulmuştur. 1861-3 el yazmalarının önemli bir bölümü hâlâ yayınlanmamıştır.

Kapital'in ilk planı 1857'de hazırlanmıştı. Nihai plan ise 1865-6 tarihini taşır. Bu iki tarih arasında çok zor koşullar altında gerçekleşen ve özellikle British Museum'da geçen dokuz yıllık yoğun araştırma dönemi uzanır. Bu dönemde Marx sürekli mali sıkıntılarla; aralarında çok sevdiği oğlu Edgar da olan üç çocuğunun hastalık ve ölümleriyle; özellikle (Birinci Enternasyonal olarak adlandırılan) Uluslararası İşçiler Birliğinde gündelik siyasi toplumsal çalışmalarda artan bir yoğunlukta yer almasının getirdiği yüklerle başa çıkmak zorunda kalmıştı. Herr Vogt adıyla maruf bir Alman siyasi muarızın sert ve iftira dolu saldırılarına cevap verme ihtiyacı *Kapital*'in 1. Cildinin tamamlanmasının neredeyse altı ay gecikmesine neden olmuştu. Son olarak hastalıklar ve sağlığının bozulması giderek engel oluşturmaya başlamıştı. Marx'ın bizzat kendi-

22. *Kapital*'in 1. Cildinin aslına en uygun ve bilimsel iki versiyonu: Almanya Birleşik Sosyalist Partisi (SED) Merkez Komitesi'nin Marksizm-Leninizm Enstitüsü tarafından yayınlanan (*MEW* 23) ve H. J. Lieber ve Benedikt Kautsky tarafından yayınlanan (Stuttgart, 1962) baskılardır. Bunların her ikisi de Marks ve Engels'in bizzat yayınladıkları çeşitli Almanca ve Fransızca baskılar arasındaki metin varyasyonlarını gösterirler. Lieber baskısı bütün bu varyasyonları metnin içinde verdiğinden tamam olmaya biraz daha yakındır. Ben şahsen Lieber baskısında en az yüz adet metin varyasyonu saydım. Bunların bazıları önemlidir ama pek azı bu girişte söz etmeye değer ehemmiyettedir. [Elinizdeki bu çeviri *MEW* 23'ten yapılmıştır. Bu ve daha önceki Almanca ve Fransızca baskılar arasındaki önemli farklılıklar metin üzerinde gösterilmiştir. Ernest Mandel]

si acı bir alayla 'şirpençelerinin' etkilerini burjuvazinin uzun zaman unutamayacağından söz eder. Ama aslında olgunluk eserine damgasını vuran maddi zorluklardan doğan özel bir keskinlikten çok onun çevresini kuşatan tüm bu sefalete karşı gösterdiği bu çarpıcı stoacı tutumu olmuştur.

Marx başından beri kapitalizmin bir bütün olarak her bakımdan mükemmel bir çözümlemesini sunmak istemişti. *Kapital*'in aşağıda verilen ilk planı bu niyete tanıklık eder:

1. Cilt; Sermaye Üzerine
- (a) Genelde Sermaye
  - (1) Sermayenin Üretim Süreci
  - (2) Sermayenin Dolaşım Süreci
  - (3) Kâr ve Faiz
- (b) Rekabet Üzerine
- (c) Kredi Üzerine
- (d) Çok Ortaklı (Anonim) Şirketler Üzerine

2. Cilt; Toprak Mülkiyeti Üzerine
3. Cilt; Ücretli-Emek Üzerine
4. Cilt; Devlet Üzerine
5. Cilt; Uluslararası Ticaret Üzerine
6. Cilt; Dünya Pazarı ve Krizler Üzerine[23]

Bununla birlikte *Kapital*'in 1865-6 versiyonu dört cilde iner:

1. Cilt: Sermayenin Üretim Süreci
2. Cilt: Sermayenin Dolaşım Süreci
3. Cilt: Sürecin Bütünlüğü İçindeki Biçimleri
4. Cilt: Teorinin Tarihi

23. Karl Marx, letter to Engels of 2 April 1858, in *Selected Correspondence*, p. 104.

Bu sorun üzerine bugüne dek en kapsamlı araştırmayı yapan Roman Rosdolsky 1857 Eylülünden 1868 Nisanına en az on dört değişik *Kapital* plan versiyonu saptamıştır.[24]

Bu değişiklikler akla iki soru getirir. Birincisi; Marx neden başlangıçtaki planını değiştirmiştir ve bu değişikler Marx'ın yöntemini ve *Kapital*'in içeriğini kavrayışta ne tür sonuçlara yol açar? İkinci olarak; planın 1865-6 versiyonu bugün elimizde olan dört cildin –her ne kadar 1. Cilt haricinde editoryal kontrolü yapmamış olsa da– Marx'ın nihai olarak niyet ettiği şekliyle tamamlanmış yapıtı temsil ettiği anlamına gelir mi? Bu soruların her birine verilecek yanıtın hem Marx'ın iktisat kuramının kendisinin tartışılmasına, hem de bazı yetenekli takipçileri ve tilmizlerinin yaptığı katkılara tuttuğu ışığa ilişkin birçok ilginç çıkarımları [istidlâl] olacaktır.

Bugün *Kapital* olarak adlandırdığımız aslında Marx'ın bir bütün olarak kapitalist üretim tarzı üzerine görüşlerini sunma girişimlerinin üçüncüsüdür. 1857-8'deki ilk girişim *Grundrisse Kapital*'in ilk planını tam olarak takip eder fakat 1 (a) (3) bölümüne geldiğinde durur. 1861-3 tarihlerindeki ikinci girişim, *Artık-Değer Teorileri*'nde yer alan bölümleri dışında hâlâ yayınlanmamıştır. Üçüncüsü elimizdeki dört ciltle sonuçlanan 1865-6 tarihli girişimdir. Marx'ın Ocak 1863 gibi erken bir tarihte toprak rantını toplam artık-değerin hâkim sınıflar arasında bölüşümünün bir öğesi olarak ele almaya karar vermiş olduğunu biliyoruz. Buna karşın ücretli-emek, toprak mülkiyeti, kredi, rekabet ve anonim şirketler üzerine yazdıklarını ayrı ayrı ciltlerde toplamak konusunda o tarihte hâ-

---

24. Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen Kapital*, Frankfurt, 1968, Vol. 1, p. 78.

25. Karl Marx, letter to Kugelmann f 28 December 1862, *MEW* 30, pp. 639-40; *Theories of Surplus-Value*, London, 1969, Part One, p. 404.

lâ kararlı olduğu görülüyor.[25] Bu planın mantığı burjuva toplumunun temel toplumsal sınıflarını –önce sanayi kapitalistlerini, ardından toprak sahiplerini ve son olarak proletaryayı– ayrı ayrı ele alma arzusunu gösterir. Planın mantığı bunun yanısıra değer, artık-değer ve sermaye üretimi meselelerini, ancak daha önceden üretilmiş artık-değerin yeniden-bölüşüm süreçlerinde ortaya çıktıkları hesaba katıldığında kavranabilecek kapitalist rekabet meselelerinden keskin bir biçimde ayırma arzusunu da gösterir.

Buna karşın bu ilk plan kapitalist üretim tarzının nihai analizine doğru açık bir biçimde gerekli bir sıçrama taşı olsa da, Marx'ın çözümlemesi ilerledikçe planın bu üretim tarzının hareket yasalarının titiz ve tutarlı bir *sunumu* önünde büyüyen bir engel oluşturduğu ortaya çıktı. Dolayısıyla sonunda bir kenara bırakılması gerekti. Ücretli-emeğe dair cilt 1. Cildin 'Sermayenin Üretim Süreci' bölümüyle bütünleştirildi. Ücretli-emeği artık-değer üretiminin dışında ayrı ele almanın olanaksız olduğu ortaya çıkmıştı (Marx ücretlerde dalgalanmayı muhtemelen dünya pazarı ve krizler üzerine yazacağı 6. Ciltte ele alma niyetindeydi). Toprak mülkiyetine dair cilt, kâr, faiz, rekabet ve anonim şirketlere dair ciltlerle birlikte, bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının temel biçimlerini üretilen toplam artık-değerin mülk sahibi sınıfın değişik kesimleri arasında yeniden-bölüşümü bakış açısından inceleyen 3. Ciltle bütünleştirildi.

Öte yandan *Kapital*'in ilk planının bu dönüşümlerine bakarak neyin *değişmediğini* de anlayabiliriz. *Kapital*'in 1. ve 2. Ciltleri hâlâ 'Genel Olarak Sermaye' başlığı altında toplanabilir. Yalnızca 3. Cilt, başlangıçta planlanan ama yazılmamış olan 4, 5 ve 6. Ciltler gibi 'birçok sermaye' başlığı altına yerleşir. Bu somut olarak, bazı meselelere, mesela (kapitalist

aşırı-üretim krizlerinin) 'ticaret çevrimlerinin' kökeni ve mekaniği gibi sorunlara 1 ve 2. Ciltlerde yer olmadığı; bu meselelerin ancak sermayenin ücretli-emekle genel ilişkisi içinde ele alındığı en yüksek soyutlama düzeyinden aşağı inildiğinde, çeşitli sermayelerin birbirleriyle etkileşimlerinin incelenmesinde ele alınabileceği anlamına gelir. *Kapital*'in birbirini izleyen ciltlerinin bu özgül yapısını hesaba katmadığı için Rosa Luxemburg Marx'ı 2. Ciltteki yeniden-üretim şemalarını 'realizasyon sorununu' çözmeden ya da bir kriz kuramı geliştirmeden yapılandırmakla itham etmekte yöntemsel olarak hatalıydı.[26] Bu ilginç soruna *Kapital*'in 2. Cildine Girişte yeniden döneceğim.

Joan Robinson da *Marxçı İktisat Üzerine Bir Deneme*'nin ikinci basımına önsözünde *Kapital*'in 1. ve 3. Ciltlerinin gerçek ücretlere ilişkin varsayımları arasında bir çelişki olduğu tahliliyle benzer bir hata yapmıştır. Robinson'a göre Marx 1. Ciltte yükselen emek üretkenliğinin sömürü oranında yükselmeye yol açacağını, buna karşın 3. Ciltte yükselen emek üretkenliğinin, istikrarlı bir sömürü oranı aracılığıyla, yükselen bir reel ücret oranına ve düşen bir kâr oranına yol açabileceğini varsayar.[27] Joan Robinson *Kapital*'in 1. ve 3. Ciltlerinin değişik soyutlama düzeylerinde olduğunu, değişik soruları ele aldıklarını ve bu sorulara cevap verme imkânı tanıyacak *özgül dinamikleri* açığa çıkarmak için değişik varsayımlardan yola çıktıklarını anlamamaktadır.

Marx 1. Ciltte Sermaye ve Emek arasındaki ilişkileri, genel olarak kapitalistler arasındaki rekabetin artık-değerin bölüşümü ve reel ücretlerdeki değişimler üzerindeki etkilerinden so-

---

26. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Londra, 1956, pp. 329-47; Rosdolsky, *a.g.e.*, Vol. 1, pp. 86-97.

27. Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, Londra, 1949, pp. viii-ix.

yutlayarak inceler. Bu nedenle, artık-değerin sermaye tarafından hangi mekanizmalar aracılığıyla üretildiğini, temellük edildiğini ve arttırıldığını göstermek için reel geçim ücretlerinin baştan istikrarlı olduğunu varsayar. 3. Ciltte kapitalist rekabetin artık-değerin kapitalistler arasında bölüşümü ve yeniden-bölüşümü üzerindeki etkilerini inceler. Dolayısıyla bu rekabetin (örneğin yüksek istihdam düzeyiyle büyük canlılık [boom] dönemlerinde) sömürü oranı üzerindeki etkilerini analize katması gerekir. Bu sorulara temel cevapları ortaya çıkartmak için 1. Ciltte *başlangıçta* kâr oranı ve ücretlerdeki dalgalanmalardan soyutlama yapmak ve 3. Ciltte *başlangıçta* istikrarlı bir sömürü oranı varsaymak ancak bu basitleştirici hipotezleri daha sonra terk etmek (1. Cilt 17. Bölüm; 3. Cilt 14. Bölüm) tamamıyla mantıklıdır.

Son olarak 3. Cildin el yazmaları boyunca serpiştirdiği birçok notta Marx'ın *Kapital*'i –her ne kadar bu meseleleri açıkça *Kapital*'in nihai planının dışında bırakmış olsa da– devlet, dış ticaret, dünya pazarı ve krizler üzerine ciltlerle tamamlama niyetini muhafaza ettiği açıkça görülür.[28] Bu üç kitapta geliştirmeye niyet ettiklerinin kaba bir taslağının gerçekten bir yerlerde mevcut olup olmadığını, ya da Marx'ın burjuva toplumunu araştırmasında bütünüyle yeni ve daha ileri bir gelişme olarak mı düşünüldüğünü ancak yayınlanmamış 1861-3 el yazmaları erişilebilir olduğunda bilebileceğiz.

Bir bütün olarak *Kapital*'in planındaki değişiklikler göz önünde bulundurulduğunda 1.Cildin nihai planı çok daha çarpıcıdır. Marx'ın yayınladığı biçimiyle 1. Cildin ileride Engels tarafından yayına hazırlanacak 2 ve 3. Ciltlerin orijinal ve natamam taslaklarından büyük ölçüde sonra geldiğini unut-

---

28. Karl Marx, *Capital*, Vol. 3, pp. 232, 392, etc.; Rosdolsky, *op. Cit.* , Vol. 1, p.76.

mamamız gerekir.[29] Dolayısıyla Marx'ın kapitalizm görüşüne en iyi şekilde vakıf olmamıza imkân tanıyan 1. Cilttir.

1. Cildin *Kapital*'in bir bütün olarak nihai planındaki konumundan Marx'ın iktisat kuramının tartışılmasında tekrar tekrar ortaya çıkan iki yanlış kavramsallaştırmaya derhal bir yanıt çıkarabiliriz. Marx ve Engels'e göre küçük meta üretiminde metaların mübadelesi kabaca değerleri üzerinden olurken, kapitalistlerin sahip oldukları metaları bu metaların değerleri temelinde mübadele etmedikleri doğrudur.[30] Fakat buradan hiçbir şekilde metaların değerlerine göre mübadelesini varsayan *Kapital*'in 1. Cildinin kapitalizm-öncesi meta üretimi ve mübadelesine ilişkin olduğu ve kapitalist meta dolaşımının esas doğasının incelenmesine ancak 3. Ciltte başladığımız sonucuna varılamaz. Tersine Marx 1. Ciltte, artık-değerin rekabet halindeki kapitalistler arasında yeniden-bölüşümü sorunundan –yani kâr oranının eşitlenmesi sorunundan– soyutlamayı tam da *kapitalist* meta üretimi ve dolaşımı yasalarını 'en saf' ve en temel biçimlerinde yalıtmak ve göstermek için yapar.

Aynı şekilde 1. Cilt yalnızca 'özle' ya da 'soyutlamalarla' ilgilenirken, somut kapitalizmin yalnızca 3. Ciltte analiz edildiğini varsaymak yanlıştır. Hiçbir şey iş gününün, ücretlerin ve

---

29. Maximilien Rubel'e göre *Kapital*'in 2. Cildinin el yazmaları, 1877'de yazılan ilk dört bölümün yeni versiyonları ve 1879'daki kısa bir el yazması dışında, 1865-1870 arasında vücuda getirilmiştir. 3. Cildin el yazmaları 1861-3 ile 1865-70 arasında tarihlendirilir (*Bibliographie des œuvres de Karl Marx*, Paris, 1956, p. 22). Bundan ötürü *Kapital*'in 2 ve 3. Ciltlerinin yayınlanmasında kullanılan el yazmalarının, 1877 ve 1879'da değiştirilen kısa pasajlar dışında 1. Cildin nihai versiyonundan önce geldiğini kabulümüz haklılık kazanıyor. (Aynı şekilde bkz., Engels'in 2. Cilde yazdığı Giriş, *MEW* 24, pp. 8-13).

30. Karl Marx, *Capital*, Vol. 3, pp. 174-5; Friedrich Engels, 'Law of Value and Rate of Profit', *a.g.e.*, (appendix), p. 876.

makinelerin 1. Ciltteki çözümlemesinden daha 'somut' ve doğrudan algılanmış iktisadi verilere ('görünüşlere') daha yakın olamaz. Yorumcular burada 1. Ciltte çözülen *sorun tipi* ile *yanıtlama yöntemini* birbirinden ayırt edememekteler. 1. Cilt, emek-gücünün sermaye tarafından bir tüketilme süreci olan üretim sürecinde artık-değerin ana kökenini ortaya çıkarmak için kapitalist rekabetten, eşitsiz ve bileşik gelişmeden ve *dolayısıyla* üretim fiyatlarından ve kâr oranının eşitlenmesinden ve hatta daha da çok piyasa fiyatlarından soyutlar. Ama bu sorun teorik içgörü ve ampirik doğrulamanın bir bileşimiyle, 'öz' ve 'görünüş' arasındaki dolayımlayıcı bağların keşfi için daimi bir çabayla, 'özün' (emek-gücünün değeri) kendisini nasıl ve neden 'görünüşler' (reel ücretlerin dalgalanması) aracılığıyla dışavurduğunun eksiksiz çözümlenmesiyle ele alınır.

4. Birinci Cildin Planı

Kapital'in 1. Cildi kendisini titiz bir mantıksal inşa olarak ortaya koyar. Kapitalist zenginliğin temel biçimi –meta -ve onun içsel çelişkisi– kullanım-değeri ve mübadele-değeri arasındaki çelişki– ile başlarız. Meta, toplumsal karakteri toplum tarafından artık otomatik olarak derhal ve doğrudan tanınamayan *özel* emek tarafından üretildiğinden, ancak zorunlu bir mantıksal sonuç [corollary], evrensel bir mübadele aracı: Para ile birlikte varolabilir. Ama para dolaşımının eşlik ettiği metaların dolaşımının çözümlenmesi paranın içsel gizil güç ve çelişkilerinin –parada cisimleşen mübadele-değerinin özerk bir iktisadi özne haline gelme imkânı; paranın bir dolaşım sürecinin basit bir biçimde aracısı olarak değil başlangıç ve son noktası olarak görülme imkânı; paranın kendisinin yani sermayenin nemalanmasına [çoğalmasına] eğilimli olma imkânı– göz önüne serilmesine yol açar.

Kapitalizm-öncesi toplumlarda sermaye üretim alanının dışında görülür ve bu alana çok zor girer. Sermaye kapitalist-olmayan sınıflar tarafından üretilmiş ve önceden temellük edilmiş toplumsal artık-ürün üzerinde asalak olarak beslenir. Burada Marx meselenin özüne gelir. Kapitalist ve kapitalizm-öncesi üretim tarzları arasındaki temel bir farklılık sermayenin kapitalizmde artık-değeri yalnızca temellük etmekle kalmayıp aynı zamanda onu üretmesidir. Marx bunu burjuva toplumunun tüm veçhelerini –sadece iktisadi değil siyasi yön-

lerini– anlamakta temel addettiği için *Kapital*'e üretim sürecinin uzun bir çözümlemesine hasredilmiş bütün bir ciltle başlar. Zira kapitalist üretim süreci tek ve aynı anda bir değer üretim süreci, bir artık-değer üretim süreci, bir sermaye üretim süreci ve temel uzlaşmaz-karşıt toplumsal ilişkilerin –ücretli-emek ve sermaye arasındaki ilişki, proletaryanın emekgücünü kapitalistlere satmak zorunda olması, kapitalistlerin sermaye biriktirmek ve dolayısıyla işçilerden artık-değer gasbını azamiye çıkarmak zorunda olmaları– üretim ve sürekli yeniden-üretim sürecidir.

Kapital'in1. Cildinin merkezinde Marx'ın temel keşfi, artık-değerin 'sırrının' açıklanması yer alır. Emek-gücü diye bilinen bir meta vardır ki, onun kapitalist için kullanımdeğeri kendi mübadele-değerinden daha fazla yeni değer üretme yeteneğidir. Dolayısıyla Marx'ın 1.Ciltte çözümlediği 'üretim süreci' esas itibarıyla artık-değer üretim sürecidir.

Oysa artık-değer üretimi ancak sermayenin kendisi değişmeyen ve değişken sermaye alt bölümlerine ayrılırsa ayrıntılı bir biçimde çözümlenebilir. *Değişmeyen sermaye* kapitalist sınıfın servetinin onun aracılığıyla maddi üretim araçlarının mülkiyetini ve onlara erişim tekelini elde ettiği ve sürdürdüğü bölümünü temsil eder. Böylelikle işçi sınıfını kendi geçimini herhangi bir şekilde bağımsız yoldan üretme imkânından mahrum bırakır. Bu artık-değer üretimi için gerekli bir önkoşuldur. Ama artık-değeri kendi içinde ve kendiliğinden yaratmaz. Yalnızca canlı emeğin emek-gücü artık-değer ihtiva eden ilave değer üretir. Marx kapitalistlerin işçilerin emek-gücünü satın almada kullandığı sermayenin bu bölümünü işte bu nedenle *değişken sermaye* olarak adlandırır. Çünkü yalnızca bu bölüm artık-değer üretir.

Analizde bir sonraki basamak mutlak ve nispi artık-değer

üretimi arasındaki ayrımdır. Mutlak artık-değer iş gününün işçinin sadece ücretinin eşdeğeri değeri ürettiği saat sayısının ötesine uzatılmasıyla üretilir. Nispi artık-değer ücretli istihdam eden ücret-malı sanayii sektöründe emek üretkenliği artırılarak üretilir. Emek üretkenliğinde artış işçinin ücretinin eşdeğerini iş gününün daha kısa bir bölümünde yenidenüretmesine ve böylece iş gününü uzatmaksızın artık-değerin artırılmasına imkân tanır. Marx kapitalist üretim tarzının erken yüzyıllarında (kabaca söylersek İngiltere'de on altıncı yüzyılla on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı arasında) mutlak artık-değer üretimi hâkimken, sanayi devriminin (makinenin gelişimi) mantığı ve emek ile sermaye arasındaki sınıf mücadelesinin mantığı kendilerini bir kez tam olarak ortaya koyduklarında nispi artık-değer üretiminin egemen hale geldiğine işaret eder.

Birinci Cildin Dördüncü Kısmının önemli bir bölümü ('Nispi Artık-Değer Üretimi') manüfaktürün ve modern fabrikanın uzun ve detaylı bir çözümlemesine hasredilir (14 ve 15. Bölümler). Burada artık-değer üretimi önemli bir ek boyut kazanır. Sermaye manüfaktür sanayii aşamasında işbölümünün giderek gelişen biçimlerinden doğan emek üretkenliğinde artışın meyvelerini istismar eder. Ama *üretim tekniği* temelde aynı kalır. Emek manüfaktürün ürettiği nihai ürünün bölündüğü ölçüde alt bölümlere ayrılır. Fakat bu alt-bölümlenmeler ötesinde emek sürecinde hiçbir değişiklik olmaz. Dolayısıyla manüfaktür aşamasında kapitalistin temel çıkarı, verili bir teknik düzeyde azami artık-emek harcanmasını güvence altına almak için *sermayenin emek üzerinde* daimi doğrudan *denetimidir*. Bu işçilerin kendi çalışma ritimlerini belirleme özgürlüklerini yitirdikleri, emeğin köleleştiği ve bu bakımdan cebri çalıştırmanın [hâkim olduğu] bir atölyeye ben-

zer. Aslında başlangıçtaki birçok manüfaktür işletmesi kelimenin sözlük anlamında böyleydi: Bireysel özgürlüklerini değişik derecelerde yitirmiş emekçilerle dolu atölyeler.

Sanayi devrimi ve modern fabrikanın ortaya çıkışıyla emeğin üretim süreci boyunca sermayenin tahakkümü altına girdiği bu süreç yalnızca emek örgütlenmesinin hiyerarşik biçimlerinde değil, bizatihi üretim sürecinin kendi niteliğinde de temellenir. Üretim mekanikleştikçe makine çevresinde yeniden-örgütlenir. Canlı emeğin çalışma temposu ve içeriği bizatihi makinenin mekanik ihtiyaçlarına tabi kılınır. Emeğin yabancılaşması artık yalnızca emeğin ürünlerinden yabancılaşma değil, çalışmanın kendisinin biçimlerinden ve içeriğinden de yabancılaşmadır.

Modern makinelerin patlayıcı potansiyeli Marx tarafından eşanlı olarak üç yönde geliştirilmiştir. Makineler üretim süreci boyunca emeği sermayenin boyunduruğu altına sokmakta sermayenin temel silahıdır. Makineler nispi artık-değer üretimini arttırmak ve bu yolla sermaye birikim sürecini insafsızca mahmuzlamak için temel silahtır. Ve emek-tasarruf eden makineler endüstriyel 'yedek emek ordusu'nu üretmek ve yeniden-üretmek için temel silahtır. Bu ordu sayesinde ücretlerin meta emek-gücünün değeri civarında dalgalanmasının devamı sağlanır ve yine bu ordu sayesinde kapitalistlerin artık-değeri temellükü normal olarak teminat altına alınır.

Bu nedenle Marx sermaye ve emek arasındaki sınıf mücadelesinin gelişiminin bu üretim sürecinden kaynaklandığını gördüğü oranda bu mücadeleyi mantıksal olarak artık-değer üretimi çözümlemesine katmıştır. Canlı emekten artık-değerin gasp edilmesi kapitalistlerin işgününü uzatmak, ücretleri artırmaksızın işçilerin iş yükünü arttırmak, artan emek üretkenliğinin tüm nimetlerine sermaye tarafından el konulması

için mücadele etmesi anlamına gelir. Tersine kapitalist sömürüye karşı mücadele işçiler için ücretlerde bir indirim olmaksızın çalışma gününün kısaltılması için mücadele, iş yükünün azaltılması için mücadele, reel ücretlerde artış için mücadele anlamına gelir. Kapitalist sömürünün bu doğrudan yönlerine karşı mücadelenin kendisini nasıl kapitalist sistemi yıkmak için mücadeleye dönüştürdüğü meselesi 1. Cildin sekizinci ve son bölümünde kısaca ele alınmıştır. Bu arada yedinci bölüm esas olarak Marx'ın o ana kadar göz önüne serdiği cehennemi mantığın amacı olan sermaye birikimini ele alır. Sermaye daha sonra büyük ölçüde ilave sermayeye dönüştürülecek artık-değer üretir. Bu ek sermaye de ilave artık-değer üretir. Ve bu böylece bunun sonucu olarak ortaya çıkan insanlık üzerindeki çelişkili etkileriyle birlikte sürüp gider.

Birinci Kısmı kendisini oluşturan üç bölüme alt-bölümleyip 1. Cildin birbirini izleyen kısımlarının içindekileri listelersek çözümlemenin bu kusursuz mantığının nasıl ortaya serildiğini ve 'tarihsel formundan ve saptırıcı rastlantısal hadiselerden sıyrılmış'[31] tarihsel sürece nasıl kabaca tekabül ettiğini görebiliriz.

I. Çıkış Noktası: Kapitalist zenginliğin temel biçimi: Meta

(a) Meta ve metanın mübadele-değerinin realizasyonu veya mübadele süreci

(b) Mübadele süreci ve mübadele aracı: Para

(c) Para, metaların dolaşım sürecinde gerekli dolayımlayıcı

II. Kendisini sermayeye dönüştüren para, yani değerin çoğalmasının, artık-değerin arayışındaki değer; artık-değerin doğası

---

31. Friedrich Engels'in Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkısı*'nı değerlendirmesi. Bkz. Aynı adı taşıyan cilde ek, Londra, 1971, s. 225. [Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay. Ankara, 1970, s. 38]

III. Artık-değer üretimi: Mutlak artık-değer

IV. Artık-değer üretimi: Nispi artık-değer (manüfaktürden modern fabrika sistemine)

V. Ücretler, emek üretkenliği ve artık-değer arasındaki ilişkiler; artık-değer oranı

VI. Emek-gücünün değeri ücretlere nasıl dönüşür, değişik biçimleri ve varyasyonları

VII / VIII. Sermaye birikimi yani bir bütün olarak kapitalist zenginlik: Emek açısından sonuçları. Kapitalizmin kökenleri ('ilkel sermaye birikimi')

Birinci bölümün sonunda başladığımız yere döneriz: Kapitalist zenginlik. Ancak şimdi artık bu zenginliği basit bir biçimde 'asli öğeler' toplamı, bir metalar dağı olarak (her ne kadar bu zenginlik hâlâ o dağ olsa da!) görmeyiz. Şimdi onu canlı emekten devasa bir değer *üretme* sürecinin, artık-değer çıkarma [istihraç] sürecinin sonucu; üretim araçlarında, üretimin örgütlenmesinde, emek sürecinde ve üreticilerin kendilerinde sürekli devrimler yapan devasa bir hareket olarak da görürüz. 'Sermaye–ilave değer arayışındaki değer' formülü şimdi bir öz-değerlenme (*Verwertung)* sürecini organize eden sermaye, emek süreciyle artan değer üretim sürecinin birliği (*Einheit von Arbeitsprozess und Verwertungsprozess*) yoluyla kendi değerinde artışların daimi arayışı sürecini organize eden sermaye olarak anlaşılır. Böylelikle kapitalizmin çözümlemesinin neden önce üretim sürecinde olup biten her şeyi açıklığa kavuşturmak *zorunda olduğunu* daha iyi anlarız.[32]

---

32. *Grundrisse*'nin Pelican Marx Library baskısı ağır ve esef verici bir hata içerir. Marx'ın *Verwertung* (değerlenme, değerin çoğalması süreci) kavramı İngilizceye 'sermayenin realizasyonu' olarak çevrilmiştir. Marx realizasyon kavramını genelde yalnızca metaların (elbette artık-değeri de içeren) değerinin realizasyonu bağlamında kullanır. Ama bu sorunun yeri metalar ve sermayenin

Marx'ın teknolojiye, makinelere ve modern fabrika sistemine karşı tavrı, kendisine olumlu yaklaşan yazarlar tarafından bile, çoğu kez yanlış yorumlanmıştır. Marx'ın, burjuva toplumundaki yaşamın tüm yönleri üzerinde makinelerin uzun-erimli devrimci etkilerinin, çağdaşı herhangi bir iktisatçı, sosyolog ya da filozoftan daha fazla farkında olduğu açık bir biçimde doğrudur. Fakat aynı şekilde, *Kapital*'in 1. Cildinin 10, 15 ve 25. Bölümlerini asgari bir dikkatle okuyan bir kişinin Marx'ın makinelerin kapitalist kullanımının insanlık-dışı sonuçları konusunda getirdiği suçlamaları gözden kaçırmasının imkânsız olduğu da doğrudur. Dolayısıyla Marx'ta bir ahir zaman Luddite'i ya da sıfır terakki peygamberlerinin bir müjdecisi görmek yerinde midir? Ya da Marks'ın, bazılarının iddia ettiği gibi[33], kapitalist teknolojinin derin bir hayranı olup tüm umutlarını bu teknolojinin uzun vadeli özgürleştirici etkilerine bağladığı, insanın mahkûm olduğu kaçınılmaz iş yükü ve iş yorgunluğunu azaltmaya yalnızca bu teknolojinin muktedir olduğuna inandığı mı doğrudur?

Kapitalizmin ve kapitalist teknolojinin tüm yönleriyle çözümlenmesine yoğunlaşan diyalektikçi Marx biri muhafazakârca romantik, diğeri insafsızca mekanikçi bu iki tuzağa da düşmez. *Grundrisse*'nin klasik pasajlarında[34] kapitalizmin uygarlaştırıcı ve ilerici yönlerinin altını çizer: İnsan soyunun sınırsız imkânlarının ortaya serilmesine yardımcı olacak, toplumsal üretim güçlerini geliştirme yönünde dev bir güdü [sa-

---

dolaşımı alanındayken, sermayenin değerlenmesi sorunu (artık-değer veya kârın sermayeye oranı ya da sermayenin bir oranı olarak artık-değer veya kâr sorunu) kapitalist üretimin sürecinin temel bir yönüdür.

33. Diğerleri yanında bkz., Kostas Axelos, *Marx, penseur de la technique*, Paris, 1963.

34. Karl Marx, *Grundrisse*, Pelican Marx Library, pp. 325, 527-9, 707-12, etc.

ik], emekten tasarruf için yeni yolların ve yeni araçların, yeni ihtiyaçların ve kitlesel üretim sektörlerinin amansız arayışı. Ama aynı anda nasıl bu gelişmenin *özgül kapitalist biçiminin* 'çıldırmış' (yani kendi içinde amaçlar haline gelmiş) teknolojinin, makinelerin ve mübadele değerinin insanlık-dışı potansiyelini on kat daha arttırdığını da gösterir. Kapitalizm insanları mekanik ve kendini tekrarlayan çalışmadan özgürleştirmek yerine onları makinelere tabi kılar. Toplumsal yaşamı zengin bireyselliklerin ve onların toplumsal ilişkilerinin geliştirilmesini sağlamaya yönlendirmek yerine, tüm toplumsal faaliyetleri parasal terimlerle ifade edilen durmak bilmeyen bireysel zenginleşme güdüsünün buyurganlığına tabi kılar. Tüm metalara içkin olan kullanım-değeri ve mübadele-değeri arasındaki çelişki, kendisini *kapitalist* mekanizmanın çelişkili doğasında tam olarak gözler önüne serer. Kapitalizm ortaklaşmış üreticilerin sınıfsız toplumunun maddi ve toplumsal önkoşullarını bir kez yarattığında, hükümranlığına son verilmeyecek olursa, bu çelişki, *üretici güçlerin* kelimenin en gerçek anlamıyla –yalnızca zenginliği, insani refah ve mutluluğu yıkmakla kalmayıp (krizler ve savaşlar) yaşamın *bizzat kendisini* ortadan kaldıracak– *yıkım güçlerine dönüşmesi* olasılığının giderek artması anlamına gelir.

5. Marksist Emek-Değer Kuramı

Son yetmiş beş yıl boyunca Marx'ın kuramının başka hiçbir bölümü onun değer teorisi kadar akademik dünyanın saldırısına uğramamıştır. Marx'ın burjuva eleştirmenleri burada keskin bir sınıf içgüdüsü sergilerler. Çünkü bu kuram gerçekten de bütün sistemin kilit taşıdır. Ama başka hiçbir çağdaş entelektüel çaba Marksist emek-değer kuramına tekrar tekrar yöneltilen saldırılar kadar açık bir biçimde temel bir yanlış anlamadan kaynaklanmaz.[35]

Bu kuram değer sorununun biri nicel, diğeri nitel iki yönünü ortaya koyar. Nicel bakımdan bir metaın değeri; bu metaın üretimi için (verili bir ortalama emek üretkenlik düzeyinde) toplumsal olarak gerekli basit emek (vasıflı emeğin verili bir katsayı kullanılarak basit emeğe indirgenmesi) miktarıdır. Nitel bakımdan bir metaın değeri *soyut* insan emeği tarafından belirlenir. *Özel* emek tarafından üretilen metalar yalnızca toplum tüm bu emekleri her bir özel zanaatın ve sanayi kolunun özgül yanlarından soyutlayıp, tek tek metaların özgül kullanım-değerlerine bakmaksızın, soyut toplumsal emek ola-

---

35. Böhm-Bawerk'in 'klasik' saldırısı Hilferding tarafından yanıtlanmıştır (ikisi birlikte Böhm-Bawerk, a.g.e. de yayınlanmıştır). Diğer benzeı saldırılar Pareto *(a.g.e.*, s. 40 ve ilerisi), Michael von Tugan-Baronowsky (*Theoretische Grundlagen des Marxismus,* Leipzig, 1905, s.139 ve ilerisi) ve başkalarından gelmiştir. Daha yakın tarihli bir örnek Joan Robinson, *a.g.e.* içindedir ve Rosdolsky tarafından parlak bir şekilde cevaplanmıştır (*a.g.e.*, 2. Cilt, ss. 626-40).

rak eşitlediğinde birbirleriyle kıyaslanabilir [aynı standartla ölçülebilir] hale gelirler.

Bu kuramı anlamak için Marx'ın yanıtlamaya çalıştığı soruyu formüle etmek yeterlidir. Mesele şudur: İnsan maddi ihtiyaçlarını tatmin etmek, '*maddi yaşamını üretmek*' için çalışmak zorundadır. Verili bir toplumda tüm üreticilerin emeklerinin maddi üretimin değişik dalları arasında bölünme biçimi [dağılımı] değişik gereksinimlerin ne ölçüde karşılanabileceğini belirler. Bu nedenle belli bir ihtiyaçlar kümesi verili olduğunda ihtiyaçlar ve çıktı arasında kaba bir denge durumu emeğin ('emek girdileri'nin) bu çeşitli üretim kolları arasında verili bir oranda, ve yalnızca bu oranda, bölüştürülmesini gerektirir. İlkel bir toplumda veya gelişmiş bir sosyalist toplumda emek girdilerinin bu bölüşümü bilinçli olarak planlanmış tarzda ortaya çıkar. İlkel bir toplumda bu, alışkanlıklar, gelenek, töreler, ayin-büyü süreçleri, yaşlıların kararları vb. yoluyla gerçekleşir. Sosyalist bir toplumda bizzat ortaklaşmış üretici-tüketiciler kitlesince önceliklerin belirlenmesi demokratik seçim temelinde gerçekleşir. Ama emeğin özel emek haline geldiği, emeğin ürünlerinin binlerce bağımsız firma tarafından birbirlerinden bağımsız üretilen metalar olduğu kapitalizmde emek girdileri ve toplumsal olarak tanınmış [kabul görmüş] ihtiyaçlar arasında böyle bir dengeyi baştan kuracak bilinçli bir karar mevcut değildir (kapitalizmde bu elbette yalnızca efektif talep tarafından ifade edilen ihtiyaçların toplumsal olarak tanındığı anlamına gelir). Dengeye kör piyasa güçlerinin işleyişiyle ancak rastlantı sonucu varılır. Akademik iktisatçıların yapışıp kaldıkları fiyat dalgalanmaları en iyi ihtimalle yalnızca bu dengenin hangi baskılar tarafından ne yönde sarsıldığını gösteren işaretlerdir. *Neyin* dengeleniyor olduğunu ve tüm bu sonsuz sayıda

dalgalanmanın ardında *hangi* itici gücün bulunduğunu açıklamazlar. Marx'ın yetkinleştirdiği emek-değer kuramıyla cevaplamaya çalıştığı tam da bu sorudur.

Bu yaklaşımdan Avusturyalı Böhm-Bawerk'ten başlayarak pek çok sayıda eleştirmeninin varsaydığının tersine Marx'ın bu değer kuramıyla piyasadaki kısa-dönemli fiyat dalgalanmalarını açıklamaya asla niyet etmemiş olduğu hemen anlaşılır.[36] (Kısa-vadeli fiyat dalgalanmalarına ilişkin sorunların bazılarını muhtemelen *Kapital*'in ilk planının hiçbir zaman yazılmamış olan 6. Cildinde geliştirmeyi düşünüyordu). Ayrıca *Kapital*'in 1. Cildinde açıklandığı şekliyle emek-değer kuramından, 3. Ciltte açıklanan 'makro-ekonomik' emek-değer kuramıyla tezat oluşturduğu iddiasıyla 'mikro-ekonomik' kuram olarak söz etmek de abestir. Marx'ın ortaya çıkarmaya çalıştığı *fiyat dalgalanmalarının ardında gizlenmiş olan esas,* deyim yerindeyse molekülün içindeki atomlardı. Marx bütün iktisadi çözümlemeyi farklı ve daha üst bir soyutlama düzeyine taşımıştı. Sorduğu soru Sami *nasıl* koşar (koşarken bacakları ve vücudu hangi hareketleri yapar) değil, Sami'yi koşturan *nedir* sorusuydu.

Bundan Marksist emek-değer kuramına yöneltilen eleştirilerin yüzde doksan dokuzunun, özellikle kimi zaman bu kuramın 'kanıtı' olarak yorumlanan *Kapital*'in 1. Cildinin 1. Bölümünün ilk sayfalarını 'çürütme'ye çalıştıklarında konunun özüyle alakasız oldukları sonucu çıkar.[37] Toplumsal emeğin ürünleri olmaları gerçeğinin yanısıra metaların başka ortak nitelikleri de olduğunu söylemek, toplumsal ilişkilerin çözüm-

---

36. Böhm-Bawerk, *a.g.e.*, ss. 29–30; Samuelson, *a.g.e.*, s. 620; Tugan-Baranovsky, *a.g.e.*, s. 141.

37. Böhm-Bawerk, a.g.e., ss. 65–80; Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London, 1962, pp. 23–4.

lenmesini bir salon mantık oyununa dönüştürür. Bu 'diğer nitelikler'in anarşik bir piyasa ekonomisinde toplumun üyeleri arasındaki *nexus [bağ]* ile bir alakası olmadığı açıktır. Ekmek ve uçağın 'nadir' olmaları onları aynı standartla ölçülebilir hale getirmez. Binlerce insan açlıktan ölürken ve ekmek 'gereksiniminin şiddeti' uçak 'gereksiniminin şiddetinden' kesinlikle binlerce kez büyükken bile, bu metalardan ilkinin fiyatı ikincininkinden çok çok daha düşük kalmaya devam edecektir. Çünkü üretiminde çok daha az toplumsal olarak gerekli emek harcanmıştır.

Çoğu kez bu tip soruşturmanın zahmetine katlanmanın ne gereği var diye sorulur. İnsan neden 'iktisadı' gerçek gündelik ekonomik yaşamda (söylemeye gerek yok kapitalizmde) olup bitenlerin –fiyatların, ücretlerin, faiz oranlarının, kârların vb.– aşağı yukarı hareketlerinin çözümlemesiyle sınırlayamaz da, gerçek iktisadi olayları o da yalnızca çok yüksek bir soyutlama düzeyinde ve en son tahlilde yönettiği varsayılan 'ekonominin görünen yüzü altında yer alan' gizemli 'güçleri' keşfetmeye çalışır?

Bu neo-pozitivist yaklaşım tuhaf ve tipik bir biçimde bilimdışıdır. Diğer fizik bilimleri bir yana tıpla uğraşan birisinin gülünç duruma düşme endişesi taşımadan 'Tanı koymak için semptomları toplamak mümkünken hastalıkların "derin sebeplerini" aramakla uğraşmanın gereği var mı' sorusunu soramayacağı ortadadır. Açıktır ki, doğrudan tezahürün 'arkasında tam olarak ne yattığı' bulunmaya çalışılmazsa iktisadi gelişmenin gerçekten anlaşılması imkânsızdır. Piyasadaki kısa-dönemli fiyat dalgalanmalarına dair yasalar, ilginç bir örnek verecek olursak, mesela bir kilo altının nasıl olup da 1974'te yetmiş yıl öncesine göre neredeyse iki kat daha fazla verili Amerikan-tüketici-metaları-sepeti satın alabildiğini açıklayamaz.

(Ortalama tüketici fiyat endeksi 1904'e göre beş katın biraz üzerinde artarken, altın fiyatı serbest piyasada dokuz kat artmıştır). Uzun-dönemdeki bu fiyat hareketinin, bir yanda çeşitli tüketim malı sanayilerindeki, diğer yanda altın madenciliği endüstrisindeki emeğin uzun-dönemli toplumsal üretkenliğinin farklı dinamikleriyle ilgili bir şey, yani Marx tarafından formüle edildiği biçimiyle değer teorisiyle ilgili bir şey olduğu açıktır.

Piyasada arz ve talebi düzenlediği varsayılan meşhur 'görünmez el'in aynı değer yasasının işleyişinden başka bir şey olmadığını bir kez anladığımızda, başka türlü birbirlerinden kopuk analiz parçacıkları olarak kalacak bütün bir iktisadi süreç dizilerini birbirine bağlayabiliriz. Mübadeleden doğan para, yalnızca bizzat kendisi de asli [intrinsic] değere sahip bir meta olduğu için (kâğıt para örneğindeyse asli değeri olan bir metaı temsil ettiği için) metaların değerinin evrensel eşdeğeri işlevi görebilir. Para teorisi, değer teorisi ve sermaye birikimi teorisiyle yeniden birleştirilmiştir. Ticaret çevrimlerinin yükselme ve alçalmaları, metaların değerindeki büyük yükselişlerin yalnızca her gün satılan mamul tüketici malları yani meta ordusunun 'piyade kıtaları' için değil, büyük ölçekli makineler, sabit sermaye yani 'ağır topçu bataryaları' için de gerekli hale gelmiş sancılı değersizleşme [değer kaybı] ile kendilerini teyit eden sona erişinin mekanizması olarak ortaya çıkarlar. Ekonomik büyüme, 'ticaret çevrimi', kapitalist krizler, kâr oranı ve kâr oranının düşme eğilimi teorileri –her şey son tahlilde değer yasasının bu işleyişinden kaynaklanır. Dolayısıyla, değer yasasının ekonomik çözümlemede bir işe yarayıp yaramadığını sormak, en az fizikte temel parçacıklar (atom vb.) kavramına ihtiyaç olup olmadığını sormak kadar anlamsızdır. Gerçekten de, metaların değeri çevresinde oluşturulmuş 'temel ilkeler'

olmaksızın, kapitalist ekonominin kendi bütünlüğü içinde, sistemin tüm temel hareket yasalarını açıklayan tutarlı ve insicamlı bir çözümlemesini yapmak mümkün değildir.

Marksist iktisat teorisinde 'değer yasası' üçlü bir işleve sahiptir. İlk olarak metalar arasında mübadele ilişkilerini *yönetir* (bu, bu ilişkileri hemen oracıkta ve anında belirlediği anlamına gelmez). Yani, metaların nispi fiyatlarında *uzun-dönemli değişikliklerin* etrafında salındığı *ekseni* kurar. (Bu kapitalizmde, daha sonra döneceğimiz son derece önemli bir nokta olan, sermaye ve emek arasındaki mübadele ilişkisini de içerir). İkinci olarak değişik meta grupları çıktısına [üretimine] hasredilecek nispi toplam toplumsal emek (ve bu son tahlilde toplumun toplam maddi kaynakları anlamına gelir) oranlarını belirler. Değer yasası bu yolla son tahlilde maddi kaynakları değişik üretim (ve genelde toplumsal faaliyet) kolları arasında, değişik meta gruplarına olan 'efektif talebin' dağılımına göre bölüştürür (tabii bunun her zaman uzlaşmaz üretim ve bölüşüm sınıf ilişkileri çerçevesinde olduğunu akılda tutmak gerekir). Üçüncü olarak ortalama kâr oranını belirleyerek ve yatırımları kârların ortalama kâr oranının altında olduğu sektör ve firmalardan çekip, yüksek olanlara yönlendirerek ekonomik gelişmeyi yönetir. Yine bu sermaye ve yatırım hareketleri son tahlilde toplumsal emeğin 'tasarrufu' ve 'israfı' koşullarına yani değer yasasının işleyişine tekabül eder.

Marx'ın emek-değer teorisi 'klasik' ekonomi-politik okulu ve özellikle onun Ricardo versiyonunda kaynağını bulan emek-değer teorisinin daha da öte geliştirilmesi ve kusurlarından arındırılmasıdır. Ancak Marx'ın bu kurama getirdiği değişikler bir hayli fazladır. Bunlardan özellikle biri: Değer kuramının temeli olarak *soyut toplumsal emek* kavramını kullanması belirleyici olacaktı. İşte bu nedenle Marx hiçbir şekil-

de 'ileri bir neo-Rikardocu' sayılamaz. 'Değerin özü olarak emek nicelikleri', 'numéraire [hesap birimi] olarak emek nicelikleri'nden –tüm metaların değerinin ortak bir ölçü birimi– bütünüyle farklı bir şeydir. Metaların kullanım değerlerini belirleyen somut emekle, değerlerini belirleyen soyut emek arasındaki ayrım Marx'ın çok gurur duyduğu Ricardo'yu aşan ileri doğru devrimci bir adımdı. Aslında Marx bu ayrımı, kâr, rant ve faizi içeren artık-değer *genel* kategorisinin keşfiyle birlikte temel başarısı addediyordu. Bu ayrım bir meta-üreticileri toplumunun kendine has yapısının, toplumun toplam emek potansiyelinin özel emek biçimini almış dilimlerinin birbirleriyle ilişkilendirilmesi temel sorununun bir kavrayışına dayanır. Dolayısıyla bu ayrım, Marx'ın gerekli emek ve artık-emek (gerekli ürün ve artık-ürün) kavramlarıyla birlikte iktisat teorisiyle toplumsal devrim bilimi tarihsel maddecilik arasındaki temel bağı [nexus] ifade eder.

Marksist emek-değer teorisinin kullanım-değerini, değerin ve mübadele-değerinin herhangi bir doğrudan belirlenmesinin net bir biçimde dışında tutması çoğu kez Marx'ın kullanım-değerini ekonomik çözümleme ve teorinin sınırlarının tamamen dışında bıraktığı şeklinde yorumlanmıştır. Bu, *Kapital*'in zengin diyalektik karmaşıklığına hiçbir şekilde tekabül etmez. 2. Cilde Giriş'te yeniden-üretime ilişkin sorunları ele aldığımızda kapitalizmde iktisadi büyümeyi herhangi bir ölçüde olanaklı kılabilmek için kullanım-değeri ve mübadele-değeri arasındaki çelişkinin aşılması için *zorunda olan* özgül yol üzerinde durma fırsatına sahip olacağız. Burada sadece Marx'ın metaı kullanım-değeri ve mübadele-değeri arasında *hem* bir birlik *hem de* bir çelişkiyi kapsayan bir şey olarak anladığını vurgulamak istiyoruz: Herhangi bir potansiyel alıcı için kullanım-değeri olmayan bir mal mübadele-değerini re-

alize edemeyecektir ve iki meta kategorisinin yani üretim araçları ve emek-gücünün özgül *kullanım-değeri* Marx'ın kapitalist üretim tarzını çözümlemesinde kilit rol oynamıştır.

Daha önce belirtildiği gibi değer yasası esasen özel mülkiyete ve özel emeğe dayanan (ekonomik karar-almanın binlerce bağımsız firma ve milyonlarca bağımsız 'ekonomik aktör' arasında parçalanmış olduğu) bir toplumda toplumsal emeğin toplumsal emek olarak doğrudan tanınamayacağını ifade eder. Bay Jones'un işçileri eğer yılda 100.000 çift ayakkabı üretiyorsa, Bay Jones insanların ayakkabıya ihtiyacı olduğunu ve ayakkabı satın alacaklarını bilir. Hatta eğer ev ödevini yapma zahmetine katlanmışsa İngiltere'de bir yılda satılan ayakkabı adedinin (ve üretim çıktısını ihraç etmeye niyetlendiği ülkelerdeki yıllık satış rakamlarının) 100.000 çiftlik mütevazı rakamı fersah fersah aştığını da bilir. Ama sahip olduğu özgül 100.000 çift ayakkabının kendilerini satın almak isteyecek ve satın alma gücüne sahip özgül müşteriler bulup bulamayacağını hiçbir şekilde bilme şansı yoktur. Ancak ayakkabılarını satıp eşdeğerini aldığında (yatırdığı sermaye üzerinden ortalama kâr oranını realize etmesi kaydıyla) 'fabrikamda işçilerim gerçekten toplumsal olarak gerekli emek harcadılar' diyebilecektir. Eğer üretilen ayakkabıların bir bölümü satılmaz elde kalırsa, ya da zararına veya ortalamadan kayda değer ölçüde düşük kârla satılırsa, bu, üretimlerinde o bölüme karşılık gelen emeğin toplum tarafından toplumsal olarak gerekli emek olarak tanınmadığı, aslında bir bütün olarak toplumun bakış açısından görüldükte boşa harcanmış emek olduğu anlamına gelir.

Ama verili bir emek niceliğinin toplum tarafından bu 'tanınması' ya da 'tanınmasının reddi' münhasıran pazardaki efektif talebin bir fonksiyonu olarak, yani verili bir metaın kullanım-değeri veya özgül fiziksel niteliklerinin toplumsal yarar-

lılığından bağımsız olarak ortaya çıkar. Toplum bu değerlendirmelerden soyutlama yaparak üretiminde harcanan emek niceliklerini tanır. Marx bu nedenle bu nicelikleri soyut toplumsal-olarak-gerekli-emek diye adlandırmıştır. Eğer bir kilo afyon, bir kutu domdom kurşunu ya da Hitler'in bir portresi piyasada alıcı buluyorsa, bu ürünlerin üretiminde harcanan emek toplumsal olarak gerekli emektir; üretimleri değer üretimidir. Tersine, eğer harikulade bir porselen parçası ya da yeni bir ilaç herhangi bir nedenle müşteri bulamazsa, yaratıcıları uzak bir gelecekte deha sahibi ya da insanlığa hayırlı kişiler olarak onurlandırılacak olsalar bile, bunların üretimi hiçbir değer üretmemiştir ve toplumsal emeğin israfına eşdeğerdir. Emek-değer teorisinin şeylerin insan mutluluğu ve toplumsal ilerleme bakımından yararlılığı hakkında yargılarla alakası yoktur. Hele 'adil mübadelede koşulları' yaratmakla daha da az alakalıdır. Bu teori basit bir biçimde, herhangi bir ahlaki, estetik ya da siyasi yargıdan bağımsız olarak, kapitalizmde gerçekleşen mübadele eyleminin ve meta üretimi eyleminin derin anlamını, bu eylemlerin sonucu olarak gelirin toplumsal sınıflar arasında dağıtımını neyin yönettiğini kavrar. Aslında bu tür yargılar aranacak olsaydı, Marx'ın değer yasasının meta üretimi koşullarında neden böyle işlemek zorunda olduğunu kavrarken hiçbir şekilde onu 'savunmaya' çabalamadığının, tersine onun işleyişinin tamamıyla ilga edileceği bir toplumun kurulması için mücadele ettiğinin söylenmesi gerekecekti.

Marx'ın emek-değer teorisine gelen en yaygın ve zararsız itiraz şu satırlar arasında bulunabilir: Eğer fiyatlar son tahlilde değer (soyut emeğin toplumsal olarak gerekli nicelikleri) tarafından belirleniyorsa, mallar emeğin ürünü olmadıklarında, yani değerleri olmazsa nasıl fiyatlanırlar? Bu soruyu aslında Marx'ın kendisi *Kapital*'in 1. Cildini kaleme almadan çok

önce yanıtlamıştır.[38] Doğanın, üretimlerinde hiç toplumsal emek harcanmadığı için gerçekte değerleri olmayan ürünleri ('serbest mallar') özel temellük, özel mülkiyetin toplumsal kurumu yoluyla fiyatlanabilir. Verimliliği artırmak amacıyla insan eli değmemiş toprağın değeri yoktur. Ama etrafı çitlenip üzerinde 'Özel mülk – Girmek Yasaktır' yazan bir tabela asılırsa ve insanların bir geçim kaynağı olarak bu toprağa ihtiyaçları varsa ve bunun için bir fiyat ödemeyi kabul ediyorlarsa bu toprak fiyatlanabilir. Gerçekte bu fiyat toprağın sahibine sağladığı net gelirin (toprak rantı) sermayeye tahvili (kapitalizasyonu) olacaktır. Bu gelir, toprağı işleyenler ve çalışmaları yoluyla maddi kaynaklar (kendi tüketimleri için mallar ve metalar) çıkaranlar tarafından üretilir.[39]

38. Bkz. *A Contribution to the Critique of Political Economy*, p. 62. [Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay, Ankara, 1970, ss. 133-4]

39. Marksist emek-değer teorisinin emeği yegâne nadir üretim faktörü 'varsaydığı' ve [bu kuramda] toprak ve makinelerin ya aşırı bol ya da değer analizinin tamamen dışında tutulabilir kabul edildikleri yolundaki itiraz tekrar tekrar gündeme getirilmiştir. Bu açıkça saçmalıktır. Örneğin Böhm-Bawerk'in tersine (*a.g.e.* s.93) Leontief, Marx'ın üretim sürecinde makineye merkezi önem atfeden muhtemelen ilk iktisatçı olduğunu doğru bir şekilde ortaya koyar. Marx'ın varsayımı, toplumun toplam kullanılabilir emek-gücü dilimlerinin bir üretim sektörüne ek tahsisine ya da bir sektörden diğerine kaydırılmasına makinelerin kendilerinden ve kendiliklerinden 'hükmedemeyecekleridir'. Bu Marx tarafından bilimsel olarak kanıtlanmış olmasının yanısıra apaçık doğru bir önermedir. Marx'a göre verili bir dönemde yeni üretilen toplam değer o dönemde harcanan toplam canlı emeğe eşit olduğu için, değerin son tahlilde toplumsal olarak kullanılabilir emek-gücü dilimlerinin tahsisi olduğu anlaşıldığında bilmece çözülür. Bu arada Marx'ın klasik iktisadın ötesine ilerlerken yıllık üretimin değerini ücretler ve artık-değere (kâr, rant ve faiz) 'ayrıştırmadığı' ama bu değere üretim sürecinde kullanılan hammadde ve makinelerin değerini eklediği de açıkça anlaşılmalıdır. Marx'ın göstermeye çalıştığı tek şey, *yeni* değerin yegâne kaynağı canlı emek olduğu için, yıllık üretimin bu bölümünün değerinin üretim süreci içinde artmadığı yalnızca muhafaza edildiğidir.

Kapital'in 1. Cildinin metaların kapitalizmde gerçekte içerdikleri toplumsal olarak gerekli soyut emek niceliklerine göre mübadele edildiklerini göstermeye çalıştığını hatalı bir biçimde iddia edenlere tepki olarak, bazı yazarlar emek-değer teorisinin nicel bir sorunla değil nitel bir sorunla ilgili olduğunu; çünkü metaların 'toplumsal olarak gerekli' emek muhtevasını ölçmenin mümkün olmadığını öne sürdüler. Yani ifrata tefritle karşılık vermiş oldular. Metalardaki emek miktarlarını nicel olarak ölçmenin zor olduğu doğrudur. Fakat bu kavramsal olmaktan çok kesin bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir zorluktur. (Örneğin verili bir ülkedeki makro-ekonomik büyüklüklerden, tüm maddi üretim alanında –sanayide, tarımda ve meta taşımacılığında– harcanan adam-saat toplamından, bu toplamın değişik endüstri kolları ve temel meta grupları arasında dağılımından, bir girdi-çıktı tablosu kullanılarak aralarındaki karşılıklı ilişkilerden, ithal hammadde kullanmayan 'otarşik' üretim dallarında üretilen ortalama birim başına harcanan emekten başlanarak, her bir üretim kolu için ve üretilen meta başına toplam emek harcamasının bir tahminine erişilebilir...) Kapitalist ülkelerde metaların emek içeriğini nicel olarak ölçme yaklaşımı için tüm kapitalist işletmelerin 'defterlerini açmak' ve [makro büyüklüklerden elde edilen] rakamları işletme bazında kanıtlarla doğrulamak gerekecektir.[40]

40. Friedrich Engels'in notu, *Capital*, Vol. 3, pp. 74-6.

6. Marx'ın Kilit Önemdeki Keşfi: Artık-Değer Kuramı

Ricardo'nun da içinde olduğu ekonomi-politiğin klasik okulu kârı ücret ödemeleri sonrası bakiye net gelir olarak görmekteydi. Aslında bu kavrama o denli bağlıydılar ki Ricardo ücret-malı sanayilerde kâr oranını yalnızca üretim maliyetlerindeki artış ve azalışların etkileyebileceğini düşünüyordu. Lüks mallar üretim endüstrisine ya da hatta hammaddelere ne olduğu genel kâr oranını etkilemeyecekti.

Bu görüş eksik ve dolayısıyla yanlıştır. Ama en azından gelirin toplumsal sınıflar arasında dağılımı sorununu üretim boyunca olup bitenlerin bir fonksiyonu olarak kavrama yolunda bir çabadır. Ricardo sonrası 'vülger' iktisat kuramının sözcüleri ve özellikle neo-klasik marjinalciler [son-birimciler] 'neden?' sorusunu sorma zahmetine katlanmazlar, sadece 'nasıl?' sorusunu sormakla yetinirler. Basit bir biçimde 'faktörlerin' (emek, sermaye, toprak) piyasada değişik 'fiyatlara' sahip olduklarını gözlemlerler ve kendilerini bu fiyatların nasıl dalgalandığının araştırılmasıyla sınırlarlar. Kârın, faizin ve rantın kökenlerine kafa yormak; işçilerin yabancı bir girişimci için çalıştıklarında emeklerinin ürününün bir bölümünden vazgeçmek *zorunda* kalıp kalmadıklarını sormak; hiçbir hile hurda [kandırma komplo] olmadan Allahına kadar namuslu bir alışveriş eylemi sonucu ortaya çıkan bu temellükün ger-

çekleşme mekanizmalarını açıklamak yani kapitalist üretim tarzına dair bu temel sorunları çözmek Marx'a kalmıştır.

Kapitalizm-öncesi toplumlarda hâkim sınıfların gelir ve tüketimlerinin kaynağı spekülasyon konusu değildir. Bunların iktisadi bakımdan üreticilerin emeğinin ürünlerinin bir bölümüne egemen sınıflar tarafından el konulmasının sonucu olduğunu herkes bilir. 'Ahlaki' bir bakış açısıyla bakıldıkta haftanın bir yarısında tasarrufuna tahsis edilmiş toprakta kendi geçimi için, diğer yarısında soylunun ya da kilisenin mülkünde bilabedel çalıştığında, bir Orta-Çağ serfinin ödenmemiş emeğini dünyevi veya ilahi korunma 'hizmeti' ' karşılığında' sunduğu iddia edilebilir. Ama kimse bu 'mübadeleyi' pazarda olup bitenle karıştırmaz. Bu gerçekte kelimenin herhangi bir anlamında iktisadi bir mübadele, en dolaylı yoldan bile 'fiyatlanabilecek' bir şeyin pazarlığı değildir. Şikago'lu küçük bir iş adamının bir sokak çetesinden 'hizmet satın almasıyla' serfin 'korunma hizmeti' 'satın alması' arasında herhangi bir fark yoktur. Bu hoşuna gitse de gitmese de kendisine toplumsal yapı tarafından dayatılan bir haraçtır. Dolayısıyla kapitalizm-öncesi hâkim sınıfa tahakkuk eden toplumsal artık-ürünün kaynağı açık bir biçimde (ister emek hizmetleri, ister bu emek hizmetlerinin fiziksel ürünleri, hatta isterse parasal kira biçiminde olsun) üreticiler tarafından harcanan ödenmemiş emektir.

Kölelikte, özellikle boğaz tokluğunun efendilerce temin edilmediği ve haftanın yedinci günü kölenin bizzat kendisi tarafından sağlanması gerektiği acınası uç örneklerde durum daha açık değilse de aynı ölçüde açıktır. Aslına bakılırsa bu köle plantasyonları söz konusu olduğunda tarihsel maddeciliğin en septik eleştirmenleri bile hem köleleri hem de efendileri besleyen tüm bu toplumsal ürünün tek kaynağının köleler

ve yalnızca onlar tarafından sarf edilen toplumsal emek olduğundan kuşku duymakta zorlanacaklardır.

Buna karşın kapitalist üretim tarzına baktığımızda her şey en hafif deyimle daha karmaşık ve daha karanlık gözükür. Görünüşte işçiyi ürettiği ya da sahip olduğu herhangi bir şeyden vazgeçmeye zorlayan elinde kırbaç bir çavuş ya da bir silahlı adam güruhunda ete kemiğe bürünmüş bir kaba güç yoktur. İşçinin kapitalistle ilişkisi kendi ürettikleri ürünlerin sahipleri olarak pazaryerinde bir araya gelen küçük zanaatkâr ve çiftçinin mübadele eylemiyle tıpatıp aynı bir mübadele eylemine dayanıyormuş gibi, işçi 'emeğini' bir ücret karşılığı satıyormuş gibi gözükür. Kapitalist mamul ürün üretmek için bu emeği makinelerle, hammadde ve diğer işçilerin emekleriyle bileştirir. Bu makinelere, hammaddelere ve ücretleri ödeyecek paraya da sahip olduğu için kapitalistin 'bu faktörlerin bileşiminin' sonucu olan mamul ürünlere de sahip olması gerektiği doğal değil midir?

Kapitalizmde *görünürde* gerçekleşen budur. Oysa zemini biraz kazıyınca Marx bir dizi çarpıcı gözlemde bulunur. Bu gözlemlerin yadsınması ancak emek ve sermaye arasındaki çok kendine özgü ve istisnai 'mübadeleyi' yaratan benzersiz toplumsal koşulların incelenmesinin kasten reddi halinde mümkündür. İlk olarak kapitalistler ve işçiler arasında koşulların kurumsal bir eşitsizliği vardır. Kapitalist sürekli olarak emek-gücü satın almaya *mecbur* ediliyor değildir. Onu ancak kendisi için kârlı olduğunda satın alır. Kârlı olmadığında beklemeyi, işçileri işten çıkartmayı, hatta daha iyi günler gelene kadar fabrikasını kapatmayı tercih eder. Öte yandan işçi (sözcük burada ille de en dar anlamında beden işçisi olarak değil tam da bu cümlenin netleştirdiği gibi toplumsal anlamında kullanılmıştır) emek-gücünü satmanın *iktisadi mecburiyeti*

altındadır. Toprak dahil üretim araçlarına, herhangi bir geniş ölçekli bedava yiyecek stoğuna erişim imkânı olmadığından ve herhangi bir süre hiçbir iş yapmadan hayatta kalmasına olanak tanıyacak para rezervlerine sahip olmadığından işçi emek-gücünü kapitaliste sürekli olarak cari fiyattan satmak zorundadır. Bu tür bir kurumsallaşmış zor [cebir] olmadan tam anlamıyla gelişmiş bir kapitalist toplum mümkün olamazdı. Aslında böyle bir cebir olmadığında (örneğin uçsuz bucaksız sahipsiz topraklar bulunan yerlerde) burjuva sınıfı yasal ya da yasadışı yollardan bu topraklara erişime zorla son verene kadar kapitalizm cüce kalacaktır. *Kapital*'in 1. Cildinin sömürgecilik üzerine son bölümü bu konuyu çok etkileyici bir biçimde geliştirir. Afrika'nın, özellikle Güney Afrika'nın olduğu kadar Portekiz, Belçika, Fransız ve Britanya sömürgelerinin tarihi de bu çözümlemeyi çarpıcı bir biçimde teyit eder.[41] Eğer insanlar emek-güçlerini satma yönünde *iktisadi* bir mecburiyetin olmadığı koşullarda yaşıyorlarsa, o zaman baskıcı *yasal* ve *siyasi* zor [cebir] girişimcilere gerekli insan-gücünü temin etmekle yükümlü olacaktır. Aksi takdirde kapitalizm bu şartlar altında varlığını sürdüremeyecektir.

Yeri gelmişken söyleyelim sendikaların işlevi bu analiz ışığında hemen açıklığa kavuşmuş oluyor. Bir rezerv fonu oluşturmak için birleşen işçiler emek-güçlerini verili piyasa fiyatından sürekli olarak satma mecburiyetinden hiç değilse bir-

---

41. Burada topraklara beyaz yerleşimciler ve sömürge kumpanyaları tarafından geniş-ölçekte el konulması, Afrikalıların sürüler halinde 'rezervlere' doldurulması, esas olarak parasal-olmayan ekonomilerde parasal vergilerin konulması ve bu şekilde Afrikalıların vergileri ödeyebilmek için gerekli parayı elde etmek amacıyla emek-güçlerini satmaya zorlanması, yerleşimcilere emek-gücü temin etmek için sayısız yasa ihlallerine büyük ölçekte para cezaları, hatta doğrudan zorunlu çalışma cezaları dayatılmasından vb. vb. den söz ediyoruz.

kaç hafta için kurtulabilirler. Kapitalizm bundan hiç mi hiç hoşlanmaz. Bu 'doğaya', insan doğasına değilse bile, en azından burjuva toplumunun derin doğasına aykırıdır. İşçi sendikaları kapitalizmin gürbüz doğuş aşamasında işte bu yüzden kesinlikle yasaklanmıştı. Yine bu nedenle zayıflayan yaşlı kapitalizmde de giderek işçilerin grev haklarından –emek-güçlerini önerilen fiyata satmaktan diledikleri anda geri durma haklarından– mahrum edildikleri bir duruma geri dönüyoruz. Bu aşamada Marx'ın kavrayışı burjuva devletinin en yüksek yetkililerince teyit ediliyor: Kapitalizmde emek esasen *zorunlu [cebri]* emektir. Kapitalistler zoru, 'emek piyasasında' 'eşit ve adil mübadele'nin sis perdesi altında riyakârlıkla mümkün mertebe gizlemeyi tercih ederler. Riya artık mümkün olmadığında en baştaki yöntemlerine dönerler: Çıplak cebir.

Marx modern fabrikalarda üretimi örgütlemek için kol ve zihin işçilerinin toplumsal emek-güçlerini bir araya getirmenin yeterli olmadığının elbette tam anlamıyla ayırdındaydı. Toprak, binalar, enerji, yollar ve su gibi altyapı öğeleri, makineler, verili bir örgütlü toplum dokusu, haberleşme araçlarının vb. temini de gerekliydi. Ama bu üretim koşulları olmaksızın fabrika üretiminin imkânsız olması nedeniyle, yolların ve kanalların 'değer ürettiğini' peşinen varsaymanın saçma olduğu aşikârdır. Makinelerin kendilerinden ve kendiliklerinden herhangi bir değer 'ürettiklerini' varsaymak da bundan daha mantıklı değildir. Tüm bu 'faktörler' için söylenebilecek şey, yalnızca, bu faktörlerin verili değerlerinin, bunların bir bölümünün canlı emeğin cari ürünü içine katılması yoluyla, üretim süreci esnasında korunmak ve yeniden üretilmek zorunda olduğudur.

Toprak ve makinelerin mülkiyet senetleri (özel temellük hakları), sahiplerinin bu 'faktörlerin' aşınma bedelini telafi ede-

cek ve bu bedelin fevkinde beklenen bir 'getiriyi' elde etmeksizin bu 'faktörleri' üretim sürecine katılmayacakları bir durumun ortaya çıkmasına yol açar. Bunu dikkate aldığımızda hakikate bir adım daha yaklaşmış oluruz. Bunun doğru olduğu açıktır. Ancak buradan hiçbir şekilde bu tür 'getirilerin' mülkiyet senetleri tarafından 'üretildiği' sonucu çıkmaz. Bu ne de bu tür senetlerin sahiplerinin emek-gücü sahipleriyle eşit temelde bir araya geldikleri anlamını taşır. Eğer ancak, köle sahiplerinin toprak sahiplerinden toprak kiralayan fabrika sahiplerine emek-gücü kiraladıkları 'kapitalist bir köleci toplum'da olsaydık bütün mülk sahipleri arasında kurumsal bir eşitlik mevcut olduğundan söz edebilirdik. Yine de kuşkusuz mülk sahipleriyle köleler arasında bir eşitlikten değil! Köle sahiplerinin bu durumda kölelerini ancak onları *bakımı masraflarından fazla* bir 'net getiri' sağladıklarında kiralayacakları açıktır.

İkinci olarak, toplumun küçük bir bölümünün mülkiyeti ve üretim araçlarına erişimi doğrudan üreticilerin tümünü ya da tamama yakınını dışarıda bırakacak şekilde tekeline aldığı bir toplumsal durum hiçbir şekilde insanlar arasındaki 'yeteneklerin ve eğilimlerin doğal eşitsizliğinin' bir ürünü değildir. Aslında böyle bir durum *homo sapiens*'in on binlerce yıllık toplumsal hayatında varolmamıştır. Göreli olarak yakın bir geçmişte, sözgelimi 150 yıl önce bu gezegendeki üreticilerin onda dokuzu –ki bunların ezici çoğunluğu tarımsal üreticilerdi– üretim ve geçim araçlarına şu ya da bu şekilde doğrudan erişime sahipti. Üreticinin üretim araçlarından ayrılması uzun ve kanlı bir tarihsel süreçtir. Bu süreç Marx tarafından *Kapital*'in 1. Cildinin 'Sözde İlkel Birikim' başlıklı 8. Bölümünde ayrıntılı olarak çözümlenmiştir.

Üçüncü olarak işçi kapitaliste emeğini değil *emek-gücünü*, verili bir *zaman* süresinde çalışma kapasitesini satar. Bu

emek-gücü kapitalizmde bir meta haline gelir.[42] Böyle görüldükte diğer herhangi bir metaın sahip olduğu gibi özgül bir değeri (mübadele-değeri) vardır: Onu yeniden üretmek için gerekli toplumsal emek miktarı –yani işçiyi ve çocuklarını verili bir çaba yoğunluğunda çalışmayı sürdürmeye yeterli durumda tutmak için gerekli tüketim mallarının değeridir. Ama kapitalist için özel bir niteliği, özel bir 'kullanım-değeri' vardır. Kapitalist, üretim sürecinde işçinin emek-gücünü 'tüketirken'

---

42. Marx'ın onca 'ahlaki' [ethical] muarızının suçladığı gibi insanları 'metalara' 'dönüştürmediği' açıktır. O *kapitalizmin* böyle bir dönüştürmeyi gerçekleştirdiğini gözlemlemiş ve bu nedenle kapitalizmi mahkûm etmiştir. Popper dikkate değer bir şekilde şunu öne sürer: '[Marx'ın] değer teorisi... insan emeğini doğadaki diğer tüm süreçlerden, örneğin hayvan emeğinden temelde farklı sayar. Bu, açık bir biçimde bu kuramın nihai olarak ahlaki bir teoriye, insanın acı çekmesinin ve harcanmış insan ömrünün diğer tüm doğal süreçlerden temelde farklı bir şey [!] olduğu doktrinine dayandığını gösterir... Bu kuramın ahlaki [moral] anlamda doğru olduğunu yadsıyamam... Fakat aynı zamanda ekonomik analizin savunucusunun bilincinde olmadığı ahlaki veya metafizik veya dini bir doktrine dayanmaması gerektiğini de düşünüyorum' (*The Open Society,* Vol.2, p. 329). Öncelikle, Marx insan emeğiyle karınca gibi hayvanların gayretleri arasındaki farklar konusunda bilinçsiz değildi. Bu konuya *Kapital*'in 1. Cildinin ilk bölümünde yorum getirmiştir. İkinci olarak insanların geçimlerini üretirken karşılıklı toplumsal ilişkilere girdiklerinde insan emeğini, doğal süreçlerden, toprağın mümbitliği ya da hayvanların doğurganlığı vb. den tamamen farklı olarak tartışmasız biçimde bu toplumsal örgütlenmenin temeli olarak görmelerinde metafizik hiçbir şey yoktur. *İnsanın bakış açısından* ağaçlardaki kimyasal süreçlerle topluluğun kullanılabilir toplam emek-zamanını insan faaliyetinin değişik tipleri arasında bölüştürmek için gerekli düzenlemeler arasındaki ayrımda metafizik hiçbir şey yoktur. İki bin yıl önce kölecilik kurumunun savunucuları köleleri 'konuşan aletlere' veya 'konuşan yük hayvanlarına' eşitlerdi. Popper'ın köleciliği bağışlamadığını gayet iyi biliyoruz. O zaman köleciliği mahkûm etmenin saf metafizik olduğunu mu söyleyecek yoksa insan ve hayvanlar arasında bilimsel ve antropolojik bir ayrıma dayandığını kabul mu edecektir?

işçi değer üretir. İşçinin emeği ikili bir kapasiteye sahiptir: *Değer muhafaza etmek* –yani üretim sürecinde kullanılan hammaddenin değerini ve makinenin değerinin bir kesrini mamul ürüne aktarmak ve kendini harcayarak *yeni değer yaratmak*. Üretim sürecinde işçilerin emek-güçlerinin değerinden, aldıkları ücretlerin eşdeğerinden fazla bir değer üretebildikleri (ve üretmek zorunda oldukları –yoksa kapitalist onları işe almazdı) bir kez anlaşıldığında kârlar ve rantların kökenine dair tüm gizem ortadan kaybolur. Kapitalizm-öncesi toplumlarda başladığımız yere döneriz ve görünür 'mübadele eşitliği' örümcek ağını bertaraf etmekte başarılı oluruz. Feodal rant ya da köle-sahibinin geçimi gibi, kapitalist kârlar, faizler ve rantlar da *işçilerin ürettikleriyle hayatta kalmaları için ellerine geçen arasındaki farktan* kaynaklanır. Kapitalizmde, bu fark fiziki çıktı biçiminde değil değer biçiminde görünür. Bu olgu sürecin doğrudan saydam olmasının [bir bakışta görülmesinin] önüne geçer. Ama bu, süreci feodal lord ile serf arasında yer alan 'mübadeleden' esasen farklı kılmaz.

Dolayısıyla Marx'ın diğer akademik eleştirmenlerinin izinden giden Blaug'un öne sürdüğü gibi Marx'ın artık-değer teorisinin bir 'değerin emeksiz artması' kuramı olduğunu söylemek doğru değildir.[43] Klasik emek-değer teorisi gibi Marx'ın kuramı da kapitalistlerin gelirinin bir *temellük* ya da *çıkarma* kuramıdır. Kapitalistler işçilerin daha önceden üretmiş oldukları değeri metaların dolaşım süreci ve gelirin bölüşümü öncesinde temellük ederler. Makro-ekonomik bakış açısından, diğer bir deyimle burjuva toplumu bir bütün olarak görüldüğünde daha önceden üretilmiş olmayan değerin bölüşülmesi imkânsızdır.

---

43. Mark Blaug, 'Technical Change and Marxian Economics', *Kyklos*, Vol. 3, 1960, quoted in Horowitz, *a.g.e.*, p.227.

Marx'ın kendisi burjuva sınıfının tüm kesimlerinin kârlarının, faizlerinin ve rantlarının genel toplamını temsil eden artık-değer kavramının keşfini kendisinin temel teorik keşfi saymıştır.[44] Bu kavram hem sınıf mücadelesinin kökenlerini ve muhtevasını hem de kapitalist toplumun dinamiklerini açıklayarak toplumun tarihsel bilimi ve kapitalist ekonominin bilimini birbirine bağlar.[45]

Çünkü bir kez artık-değerin işçiler tarafından *üretildiğini*, artık-değerin kadim toplumsal artık-ürünün *para biçiminden*, değer biçiminden başka bir şey olmadığını anladığımızda, toplumsal artık-ürünün esas olarak (tüketimleri, Roma İmparatorluğu ya da on sekizinci yüzyılın Fransız sarayında olduğu gibi aşırı israf dönemlerinde bile zorunlu olarak sınırlı) lüks mallar biçiminde değil, para biçiminde tezahür ettiği zaman ortaya çıkan tarihsel sıçramayı kavrayabiliriz. Daha fazla para sadece bu tür lüks mallar için değil, aynı zamanda daha fazla makine, daha fazla hammadde ve daha fazla emek-

44. 'Das Beste an meinem Buch ist 1. (darauf beruht *alles* Verständnis der facts) der gleich im *Ersten* Kapitel hervorgehobne *Doppelcharakter der Arbeit*, je nachdem sie sich in Gebrauchswert oder Tauschwert ausdrückt; 2. die Behandlung des *Mehrwerts unabhängig von seinen besonderen* Formen als Profit, Zins, Grundrente etc. Namentlich in 2. Band wird dies sich zeigen' (Marx, letter to Engels of 24 August 1868, *MEW* 31, p. 326).

45. Popper (*The Open Society*, Vol. 2, p. 160) Marx'ın artık-değer genel kategorisini hiç de keşfetmediğini, Ricardo'dan tevarüs ettiğini öne sürer. Bu konuda Engels'in *Kapital*'in 2. Cildine girişine göndermede bulunur. Engels bu kabil hiçbir şey söylemez. Herhangi bir iktisadi doktrinler araştırmacısının bildiği gibi, Adam Smith'den ve fizyokratlardan Ricardo'ya ve 1820 ve 1830'lardaki anti-kapitalist post-Rikardoculara uzun bir dizi iktisatçının kâr ve rantları 'üretken emeğin' ürünlerinden çıkarmalar olarak gördüklerini belirtir. Ancak yalnızca Marx bu süreci *açıklarken, hangi tür emeğin* artık-değer ürettiğini ve artık-değer üretim sürecinin özgül biçimlerine bakılmaksızın gerçek muhtevasının ne olduğunu göstermeyi başarmıştır.

gücü için de ek satın alma gücü demektir. Marx burada da iktisadi bir zorunluluk keşfetmiştir. Özel mülkiyet, toplumsal emeğin çeşitli firmalar arasında parçalanması, yani genelleşmiş meta üretiminin gerçek doğası-kapitalizm, pazar payları için rekabet yolunda karşı koyulmaz bir zorunluluk anlamına gelir. Kapitalizme özgü sermaye biriktirme gereksinimi, artık-değer istihracını artırma ihtiyacı, giderilemez artık-değer susuzluğu, bunların hepsi: Sermaye birikimi=artık-değerin ek sermayeye dönüştürülmesi denkliğinde ifadesini bulur.

Yine değere gelecek olursak bütün bunların ne anlama geldiğini göz önünde bulundurmalıyız: Toplam kullanılabilir toplumsal emek parçaları üzerinde egemenlik. Sermayeden makineleri anlayarak 'sermayenin üretkenliği'nden söz eden artık-değer teorisi eleştirilerinin yersizliğini anlamak için bu temel olguyu hatırlamak yeterlidir.[46] Bilim-kurgu dışında makineler asla kullanılabilir herhangi bir toplumsal emek parçasını kendilerinden ve kendiliklerinden ücret karşılığı istihdam edemezler. İçinde yaşadığımız giderek şiirsellikten yoksunlaşan dünyada makinelere sahip olan insanlar diğer insanları bu nedenle işe alabilir ve işten çıkartabilirler. Marx'ın açıklamayı amaçladığı bu insanların emeklerinin ürününün nasıl ve neden sonradan bölüşüldüğüdür.

46. Böhm-Bawerk'in izinden giden Samuelson bu 'sermaye üretkenliği'ni 'dolaylı ya da dolambaçlı yöntemler kullanarak gelecekte tüketilecek daha fazla ürün elde edebilirsiniz' olgusundan türetir (*Economics, an Introductory Analysis*, New York, 4th edition, pp. 576-7). Oysa takip eden açıklamada 'artış miktarı' [increment] 'cari tüketimin' 'aramallar' üretimi için 'feda' edilmesinden kaynaklanır. Ama (*kimlerin* perhize zorlandığını bir yana bırakacak olursak) tüketimden vazgeçen *insanlardır*. Aramalları insanlar *üretirler*. *Emeklerinin* üretkenliğini insanlar artırırlar. Tüm bu *insan* faaliyetlerinin nasıl olup da birdenbire ('sermaye üretkenliği' olarak adlandırılan) 'aramallardan' sızan değere yol açtığı Samuelson'un çözmediği gizemleştirici bir sırdır.

Marx elbette makinenin emeğin toplumsal üretkenliğini artırabileceğini 'inkâr' etmez. Tersine, *Kapital*'in 1. Cildinin 15. Bölümü okunduğunda Marx'ın teknolojinin bu potansiyelinden çağdaşı iktisatçılar arasında herhangi birinden daha fazla haberdar olduğu hemen görülecektir. Ama eleştirmenlerinin çoğunun ve 'vülger' iktisadın diğer savunucularının görmezden geldiği soru çok basittir: Yani artan emek üretkenliğinin sonuçlarının neden kapitalistlerce temellük edilmesi gerekiyor olsun? Neden birlikte çalışan çok sayıda insanın bileşik üretkenliği –*Kapital*'in 1. Cildinin yayınlanan versiyonuna alınmamış olan orijinal Yedinci Kısımda ('6. Bölüm') (bkz. Bu Cildin Ek Bölümü, ss. 943-1084) temel bir çözümleme hasredilen meşhur 'fabrikanın kolektif emek potansiyeli'– bilim adamları ve teknoloji uzmanlarının, kol ve beyin işçilerinin, makineleri icat edenlerle kaslarını çalıştıranların bileşik üretkenliği makine sahiplerinin kârlarını artırmak zorunda olsun? Bu, herhalde makinenin gizemli bir değer 'yaratma' niteliğine yani toplumsal olarak gerekli emek nicelikleri 'yaratma' niteliğine sahip olmasından dolayı böyle değildir.[47] Bu, herhalde daha çok mülk sahiplerinin bu bileşimin ürünlerini temellük edecek konumda olmaları nedeniyle böyledir. Böylece Marx'ın artık-değer teorisine geri dönmüş oluruz.

Kapitalist kârların özürcü-savunusunda [apologetics] biraz hayret verici olmakla birlikte ilginç bir yenilik yakın dönemde Alchian ve Demsetz tarafından geliştirilen firma teorisinde ortaya çıkmıştır.[48] 'İşbirliği halindeki' çeşitli 'girdilerin'

---

47. Makinelerin 'kendi içlerinde ve kendiliklerinden' yegâne niteliği değer 'yaratmak' değil, emeğin üretkenliğini artırmak ve böylelikle metaların değerini *azaltmaktır*.

48. A. Alchian and H. Demsetz, 'Production, Information Costs and Economic Organization', *American Economic Review*, 1972.

sahiplerinin, boş vakit, cazip çalışma koşulları ve işçi arkadaşlarla sohbet gibi 'parasal olmayan malları'(!) tercih etmeleri nedeniyle doğal bir kaytarma eğilimine sahip oldukları varsayılır. Alchian ve Demsetz'e göre buradan, kaytarma engellenecekse, bir kişinin hem kendisinin kaytarma eğilimine sahip olmaması hem de takım üyelerinin performansını gözetim altında tutma hakkına sahip olması gerektiği sonucu çıkar. Bu maksatla bu kişinin diğer tüm girdilere sözleşmeyle bağıtlanmış meblağlar ödendikten sonraki *bakiyeyi* alma hakkına, takım üyeliğini sona erdirme hakkına ve bu hakları satma hakkına sahip olması gerekir. Ortalama işçinin şimdi kapitalistle eşit temelde 'işbirliği halinde çalışan bir takım' üyeliğine terfi ettirildiği haberini neşe içinde aldığında tüm bu 'iktisaden gerekli hakları' elinde bulunduran 'birisinin' hangi gizemli nedenle *her zaman* 'üretim araçları-girdisinin' sahibi olduğu ve *asla* 'emek-gücü-girdisinin' sahibi olmadığı karşısında hayretler içinde kalmaması mümkün değildir. Acaba bu, kapitalist, insani kaytarma zaafından muaf olduğu ya da boş zamana veya cazip çalışma koşullarına hiç düşkün olmadığı için mi böyledir? Yoksa bu Kapitalizmin özürcü-savunucusu [apolojistleri] Bayların üretim araçlarının tekelci sahipliği yoluyla artık-değer temellükü olgusunu tartışma dışında tutma çabaları nedeniyle mi böyledir?

7. Marx'ın Sermaye Kuramı

Dolayısıyla Marksist bakış açısından sermaye şeyler arasında ya da insanlarla şeyler arasında bir ilişki gibi tezahür eden [görünen] *insanlar arasında toplumsal bir ilişkidir.* Marx'ın emek-değer teorisi ve artık-değer teorisinin mantıksal sonucu olan bu temel keşif onun iktisat teorisini akademik 'iktisadın' tüm biçimlerinin karşısına koyan temel keşiflerin bir diğeridir.

Marx 'sermayenin' 'vülger' ve neo-klasik iktisatçılarca izah edildiği gibi yalnızca 'herhangi bir zenginlik stoğu' ya da 'emek üretkenliğini artırmanın herhangi bir aracı' olduğu fikrini enerjik bir biçimde reddeder.[49] Zenginliğini hayvancılık ve toprağı sulama yoluyla artırmayı öğrenen bir kabile topluluğunun 'sermaye biriktirmesi', muz düşürmek için değnek kullanan bir şempanzenin ilk kapitalist olmasından daha anlamlı değildir. Sermaye, malların üretici topluluklar tarafından doğrudan tüketim için üretilmemelerini fakat metalar olarak satılmalarını; toplumun toplam emek potansiyelinin birbirlerinden bağımsız olarak yönlendirilen özel emeklere parçalanmış olmasını; bundan ötürü bu metaların değere sahip olmasını; bu değerin para olarak adlandırılan özel bir meta ile mübadele yoluyla realize edilmesini; bu nedenle, üyeleri değerin artışları arayışında değer sahipleri olarak hareket eden toplumun verili bir sınıfının mülkü olduğu için bağımsız bir dola-

49. Joseph Schumpeter, *History of Economic Analysis,* New York, 1954, pp. 558-9.

şım süreci başlatabilmelerini önceden varsayar. Şayet, Adam Smith'in birbirini izleyen nesiller boyunca iktisadi görüngü araştırmacılarına anlattığı gibi, üretken (teknik) *işbölümü* –ekonominin örgütlenmesinin özgül toplumsal biçiminden geniş ölçüde bağımsız bir şekilde– artan emek üretkenliğinin bir kaynağıysa, o zaman sermaye bu işbölümünün değil, biriktirilmiş değer sahipleriyle sahip olmayanların karşı karşıya geldiği bir *toplumsal işbölümünün* bir ürünüdür.

Joseph Schumpeter Marx'ı kapitalizmin kökenlerini açıklamaktan aciz bir sermaye teorisi geliştirdiği için kusurlu bulur.[50] Hiçbir şey gerçeklikten bu denli uzak olamaz. Diyalektikçi Marx bir yanda sermayenin kapitalist üretim tarzı temelinde üretimi ve yeniden-üretimi, diğer yanda kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında sermayenin gelişmesinin kökenleri arasındaki farkı mükemmel bir biçimde kavramıştı. Aslında kategorilerin 'vülger' iktisatçılar tarafından muğlâk, kesinlikten ve bilimsellikten uzak ele alınışına temel itirazlarından biri onların 'sermaye' ve 'kapitalizm' terimlerini ayrım gözetmeden hemen hemen eşanlamlı olarak kullanmalarıydı. *Kapitalizm,* kapitalist üretim tarzı, üretim araçlarına sermaye tarafından el konulmasının üretim alanında hâkim hale gelmesidir. *Sermaye* kapitalist-olmayan bir üretim tarzının gözeneklerinde bağımsız bir işlemci haline gelen (başlangıçta para biçiminde) değerdir. Sermaye başlangıçta tefeci ve (denizaşırı ticarette) ticari sermaye olarak ortaya çıkar. Sermaye uzun bir tarihsel sürecin sonunda ve ancak özgül toplumsal koşullar altında manüfaktür sermayesi olarak üretim alanına muzaffer bir şekilde girip yayılır. (Bu on beşinci yüzyıl sonu ve on altıncı yüzyılda Batı Avrupa'da ve on sekizinci yüzyılda Japonya'da ortaya çık-

50. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy,* pp. 15-18.

mıştır. Manüfaktür sermayesinin izole öğeleri Çin'de muhtemelen bin yılı aşkın bir süre önce belirmiş durumdaydı.)

Basit meta üretiminde sermaye artık-değer *üretmez*. Yalnızca sermayeden bağımsız şekilde oluşan cari ürün ve gelirin bölümlerini artık-değere dönüştürür. Toplumsal artık-ürünün normal olarak kapitalizm-öncesi hâkim sınıfların eline geçen bölümüne el koyabilir (örneğin feodal toprak rantının bir bölümünün tefecilik yoluyla temellükü). Ürünün normal olarak üreticilerin kendileri için bir tüketim fonu işlevi gören bölümünü temellük edebilir. Sermayenin kapitalizm-öncesi üretim ilişkileri altındaki bu işlemlerinin temel karakteristiği toplumun genel zenginliğini pek az artırmasıdır; ne üretici güçleri kayda değer ölçüde geliştirir, ne de ekonomik büyüme üzerinde uyarıcı bir etkisi vardır. Sadece, çeşitli toplumsal sınıfların yıkımını hızlandırarak verili kapitalizm-öncesi toplumsal düzen üzerinde çözücü bir etkiye sahip olabilir. Buna karşın kullanım-değerleri olarak üretilen ve tüketilen malların sadece metalara dönüşmesini hızlandırarak, yani para ekonomisinin yayılmasını hızlandırarak, kapitalist üretim tarzının sonuçta ortaya çıkışına tarihsel zemin hazırlayabilir.

Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında sermaye faaliyeti esas olarak bir para dolaşımı ve temellükü kuramının konusudur. Marx işte bu nedenle sermayeyi ilk kez paranın doğasını açıkladıktan *sonra Kapital*'in 1. Cildinin İkinci Kısmında sunar. Gerçekten de İkinci Kısım 'Paranın Sermayeye Dönüştürülmesi' başlığını taşır. Yine burada da mantıksal çözümleme, Marx'ın çoğu dipnotlarda da olsa sürekli göndermede bulunduğu tarihsel sürece tekabül eder. Öte yandan, kapitalist üretim tarzında faaliyet gösteren sermaye yani *Kapital*'in gerçek araştırma nesnesi açık bir şekilde bir değer ve artık-değer üretimi ve temellükü kuramına göndermede bulunur. Marx 1. Cil-

din 24. Bölümünde bir küçük meta üreticileri toplumundan kapitalist topluma geçildiğinde metaların temellükü yasasının nasıl dönüştüğünü açıklar. İlk durumda doğrudan üreticiler emeklerinin ürünlerinin sahipleridir; ikinci durumda sermaye sahipleri doğrudan üreticilerin emeklerinin ürünlerinin sahipleri haline gelirler. Kapitalizmin özürcü-savunucuları bu olguyu nihayetinde kapitalistlerin üretimin ortaya çıkması için gerekli aletleri [iş araç/gereçlerini] işçilerin 'emrine amade hale getirdikleri' iddiasıyla meşrulaştırmaya çalışırlar.[51] Fakat yine tarih bu savın riyakârlığına nüfuz etmemize imkân tanır. Çünkü kapitalizm –manüfaktür günlerinde– kapitalistin 'üreticilerin emrine' herhangi bir yeni makine 'sunması' ile doğmamıştır. Kapitalizm kapitalistlerin üreticilerin bizzat sahip oldukları aletleri *ellerinden alarak* [mülksüzleştirerek] aynı aletleri bir çatı altında bir araya getirmesiyle doğmuştur.[52]

Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzında sermaye, üretken emek tarafından üretilen ve kapitalistlerin sahip oldukları fabrikalarda işçilerce üretilen metalara kapitalistler tarafından el konulması yoluyla temellük edilen artık-değer tarafından sürekli artırılan değerdir. Sermayenin ve kapitalizmin bu çözümlemesinin ne şekilde özel mülkiyet kurumunu esas aldığı Marx'ın hem eleştirmenleri hem de tilmizleri tarafından çoğu kez yanlış anlaşılmış veya/(ve) yanlış ifade edilmiştir. Bu nedenle bir yorumu hak eder.

51. Örneğin MacCord Wright, *Capitalism*, New York, 1951, p. 135. Marks 'Üretim Sürecinin Doğrudan Sonuçları'nda emeğin toplumsal üretkenliğindeki artışları kapitalizmin nasıl bilimsel ilerleme, çok sayıda işçinin işbirliği ve benzeri *toplumsal* gelişmeler yoluyla gizemlileştirici bir biçimde 'sermaye üretkenliğinin' sonuçları olarak tasvir ettiğini gösterir.

52. Ev endüstrileri ve ilk manüfaktürlerin on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki gelişiminin bu yönü üzerine diğer kaynakların yanısıra bkz. N. W. Posthumus, *De Geschiendes van de Leidsche Lakenindustrie*, 's-Gravenhage, 1908.

Tarihsel ve mantıksal olarak kapitalizm, üretilen metaların özel temellüküne, böylelikle artık-değerin özel temellüküne ve sermayenin özel birikimine olanak tanıyan üretim araçlarının özel sahipliğine bağlıdır. Yüzyılların yasama faaliyetinin meta üretiminin temelleri üzerinde inşa ettiği tüm anayasal ve hukuki üstyapının dibinde 'özel mülkiyet haklarının' yer alması bu nedenle kesinlikle rastlantısal değildir.

Ama bu hukuki biçimlerin ardında yatan toplumsal ilişkileri incelediğimizde karşımıza çıkan elbette basit bir şekilde biçimsel özel mülkiyetten ibaret bir şey değildir. Öyle olsa çözümleme basit totolojiye indirgenmiş olurdu. Marx meta üretimi ancak toplumsal emek *birbirlerinden bağımsız olarak yönlendirilen özel emeklere* dilimlendiği için mümkün olur dediğinde,[53] hukuki bir gerçekliğe *değil, toplumsal-iktisadi* bir gerçekliğe göndermede bulunur. İlki ikincinin yalnızca –bazen hiç de mükemmel olmayan– bir yansımasıdır. O halde kapitalizmin temel niteliği ücretli-emek ve sermaye arasında özgül bir ilişki olmasıdır; toplumsal emeğin, yatırım, fiyatlar, büyümenin finansman şekilleri konusunda bağımsız kararlar alan, pazar payları ve kârlardan (bir bütün olarak üretken emek tarafından üretilen toplam artık-değerden) alınacak pay için birbirleriyle rekabet eden ve *dolayısıyla* ücretli emeği özgül iktisadi koşullar, zorunluluklar ve kısıtlamalar altında satın alıp sömüren birbirinden bağımsız firmalar arasında parçalandığı bir toplumsal örgütlenme olmasıdır. Kapitalizm basit bir biçimde 'üreticiler' ve 'biriktiriciler' ya da 'üreticiler' ve

---

53. Bkz. *Capital*, Vol. 1, p. 165. *Kapital*'in Almanca 4. Baskısına Engels'in eklediği bir notta (Bkz. *Capital*, Vol. 1, p. 168) [Marx] İngilizcede emeğin iki değişik yönünü ifade etmek için iki değişik sözcük bulunduğunu vurgular: kullanım-değeri-üreten-emek *iş/çalışma (work)*, ancak nicel olarak ölçülebilen mübadele-değeri-üreten-emek emek (labour) olarak adlandırılır.

'yöneticiler' genel ilişkisi değildir. Zira bu tür bir ilişki hiçbir şekilde kapitalizme özgü değildir ve son tahlilde tüm sınıflı toplumların ayırt edici özelliğidir.

Dolayısıyla özel sermayenin *iktisadi* kurumunun *özü* (ister küçük bir imalatçı ister dev bir ÇUŞ olsun) bağımsız firmadır. *Hukuki biçimin* bu öze kesinkes uygun olup olmaması bağlam dışıdır ve çoğu kez karmaşık yasal sorunlar yaratır. Hissedarlar yalnızca gelir senetlerine mi sahiptir yoksa şirketin 'aktifleri' veya 'mülkü'nün parçalarına mı sahiptir? Çeşitli kapitalist ülkelerde farklılık gösteren iflas yasaları bu konuda hayal edilebilecek en karmaşık ince ayrımlara kadar inebilirler. Ama yaşamsal öneme sahip iktisadi kararlar (örneğin temel yatırım kararları) gerçekten bağımsız olan ve tabi olmayan bu firmaların her biri tarafından alınır. Kapitalist ekonomik yaşamın temel olgusu bu yaşamsal kararların bir bütün olarak toplum tarafından ya da 'ortaklaşmış üreticiler' tarafından alınmıyor olmasıdır.

Bunun yanısıra özel mülkiyetin bu *iktisadi* kurumunun içeriğinin (parçalanmış toplumsal emek) bağımsız firmaların kararlarının tam olarak *kimin [hangi fail]* tarafından alındığı sorunuyla karıştırılmaması gerekir. Bu kararlar ister bireysel sahipler, ister hissedarların temsilcileri ya da ister sözde yöneticiler tarafından alınsınlar bu durum onların daha önce çözümlenen aynı iktisadi zorunluluk altında çalıştıkları olgusunu zerre kadar değiştirmez. Günümüzde Galbraith gibi bazı iktisatçılar ve hatta bazı Marksistler çağdaş dev korporasyonun kendisini bu kısıtlamalardan geniş ölçüde kurtarmış olduğunu öne sürüyorlar.[54] Bu oldukça uzun süren bir büyük canlılık [boom] boyunca hâkim olan koşullara dayalı kesti-

54. John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*, New York, 1967, Chapter 18.

rimlerden doğan bir yanılsamadır. Gerçekte, boyutları ve gücü ne olursa olsun herhangi bir dev şirketin kendisini (tekelci) rekabetin zorunluluklarından kesinlikle kurtarabileceği, yani ticaret çevrimleri ve teknolojik yeniliklerden bağımsız olarak ürünlerine garanti edilmiş bir özgül talep olabileceği düşüncesi ancak eğer bu şirket hem iktisadi dalgalanmalardan hem de iktisadi belirsizliklerden yalıtılmış olursa, yani çıktısının meta üretimi olarak esas niteliği yadsınırsa bir anlam ifade edebilecektir. Deneyim böyle bir iddiayı teyit etmez.

Galbraith'ın Baumal, Kaysen ve diğerlerini izleyerek (dünün firmaları için geçerli) kâr maksimizasyonu zorunluluğu ve (bugünün korporasyonları için geçerli) büyüme maksimizasyonu zorunluluğu arasına getirdiği ayrım,[55] büyümenin esas olarak kârın bir fonksiyonu olarak kaldığını, sermaye birikiminin son tahlilde ancak artık-değer üretimi ve realizasyonundan kaynaklanabileceğini bir kez kavradığımızda uzun-dönemli pratik öneminden mahrum kalır. O zaman, bu ayrımdan geride kalan yegâne hakikat nüvesi, aslında rekabetçi kapitalizm ve tekelci kapitalizm arasındaki temel farklılıklardan biri olan kısa ve uzun-dönemli kâr maksimizasyonu arasındaki ayrımdır.

Sermayenin doğası hakkındaki tartışma Piero Sraffa ve Cambridge okulu tarafından sermayenin marjinal üretkenliği kuramına getirilen 'içerden' eleştiriyle yeni ve önemli bir ivme kazanmıştır. Cambridge okulu neo-klasik 'üretim fonksiyonu'ndaki sermaye girdilerinin ölçümünün dairesel bir uslamlamaya dayandığını ikna edici bir şekilde göstermiştir.[56] Zira eğer sermaye girdilerinin marjinal artış ve azalışlarının çıktı

55. *A.g.e.*, Chapter 10.

56. Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, London, 1956; Piero Sraffa, *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge, 1960.

üzerindeki etkileri *ölçülecekse*, sözde 'sermaye mallarının' heterojen doğası veri alındığında bu ancak parasal terimlerle yapılabilir. 'Ama sermaye girdilerinin bu fiyatlama ya da değerleme süreci söz konusu olan fabrika ve donanım üzerinden bir getiri oranını önceden varsayar –ki ikincisinin değeri kapitalizasyondur–; yani 'bu denge getiri oranının nasıl belirlendiğini göstermek için bir faiz oranını *doğru kabul etmek* gerekir'.[57] Çıkış yolunun tüm 'sermaye mallarında' paradan bağımsız ortak bir töz aramak olduğu, yani tüm metaların değerinin ölçülebilir tözü olarak toplumsal-olarak-gerekli-emeğe dönmek olduğu açıktır.

---

57. Maurice Dobb, 'The Sraffa System and the Critique of the Neo-Classical Theory of Distribution', reprinted in E.K. Hunt and Jesse G. Swartz (ed.), *A Critique of Economic Theory*, Harmondsworth, 1972, p. 207. Buna karşın Dobb'un burada, Schumpeterci jargonu kullanacak olursak, tipik neo-Rikardocu tarzda yalnızca emeğin bir *numéraire* (hesap birimi) olarak kullanımını meşrulaştırdığına ve hiçbir şekilde Marksist emek-değer teorisini temel almadığına dikkat çekilmesi gerekecektir.

8. Marx'ın Sermaye Birikim Kuramı

Böylece sermaye tanımı itibarıyla artma, artık-değer arayışında değerdir. Ama sermaye artık-değer üretiyorsa, artık-değer de aynı şekilde ilave sermaye üretir. Bu nedenle kapitalizmde ekonomik büyüme sermaye birikimi biçiminde ortaya çıkar. Kapitalist üretim tarzının temel itici gücü sermaye biriktirme güdüsüdür. Bu gizemli ve totolojik bir 'biriktirme tutkusu' ya da kapitalistlerdeki bir eğilim nedeniyle böyle değildir. Esas olarak rekabetle yani 'çeşitli sermayeler' görüngüsüyle açıklanır. Marx rekabet olmaksızın büyümenin tahrik ateşinin söneceğini kategorik olarak belirtir.[58] Tamamıyla tekelleşmiş sermaye ('tek bir dünya tröstü') esasen durağanlaşmış sermaye olacaktır.

Ama rekabet kapitalizmde sermaye birikimi ve iktisadi büyümenin bir itici gücü olarak emeğin yerine makine konması eğilimiyle bileşik durumdadır. Eğer çıktının büyümesi canlı emek girdileri ve ölü emek girdileri (makine ve hammaddeler) arasındaki verili ilişkiyi sürdürecek olsaydı hızla hem fiziki bir sınıra (toplam kullanılabilir işgücü) hem de bu nedenle kâr sınırına ulaşacaktı. Sürekli tam istihdam koşullarında ücretler artma ve kârları sermaye birikimi ve ekonomik büyümenin giderek ortadan kalkacağı noktaya kadar aşındırma eğiliminde olacaklardı.

Oysa kapitalizmde ekonomik büyüme canlı ve ölü emek girdileri arasındaki (değişken ve değişmeyen sermaye arasın-

58. Karl Marx, *Capital,* Vol. 3, p. 254.

daki) ilişki bakımından 'tarafsız' [nötr] değildir. Emek tasarruf eden araçların genişlemesi lehinde yoğun bir biçimde taraflıdır. Gerçekten de emeğin toplumsal üretkenliğini sürekli artırma eğilimi sermaye birikiminin temel uygarlaştırıcı yan ürünü, kapitalizmin insanlığa yaptığı temel nesnel hizmettir. Sermaye birikimi sanayileşmiş kapitalist ülkelerde fabrika ve donanımın olduğu kadar kullanılabilir hammadde stoklarının değerlerinde de artış ilksel biçimini kazanır. Bu birikim uzundönemde Marx'ın tahayyül edebileceği kadar hayranlık uyandırıcıdır. ABD'de tüm özel tarım-dışı üretici dayanıklı mal birikiminin değeri 1900-1965 arasında dolar cinsinden sabit fiyatlarla on kattan fazla artmıştır ve bu tahmin vergi kaçakları nedeniyle çarpıtılmış resmi kayıtlara dayandığı için kuşkusuz gerçek değerin altındadır.

Sermaye birikimi kuşkusuz kapitalizm-öncesi hâkim sınıfların davranışlarından farklıdır. Eğer tüm artık-değer lüks mallar biçiminde tüketilecek olsaydı sermaye birikimi hiçbir şekilde mümkün olmayacaktı. O zaman sermaye o ana kadar varmış olduğu seviyede muhafaza edilecekti. Bu özel 'sınırlanma' durumu gerçekte Marx tarafından saf analitik nedenlerle 'basit yeniden-üretim' adı altında ifade edilmişti. Elbette bu normal olarak işlev gören kapitalist üretim tarzının herhangi bir 'gerçek' aşamasına ya da durumuna tekabül etmez.[59] Göstermiş olduğumuz gibi kapitalizmin ayırt edici özelliği tam olarak birikim zorunluluğu yani 'genişletilmiş yeniden-üretim'dir.

Genişletilmiş yeniden-üretim üretken emek tarafından üretilip kapitalist tarafından temellük edilen artık-değerin tümünün üretken olmayan bir biçimde tüketilmediğini önceden varsayar. Artık-değerin bir bölümü lüks mallara dönüştürülür

59. Bunun ticaret çevriminin verili bir safhasında durgunluğun bir sınır durumuna tekabül ettiği söylenebilir.

ve yeniden-üretim sürecinden kaybolur. Bir bölümü ilave fabrika ve donanım, ilave hammadde ve ilave emek-gücü alımında kullanılarak ek sermayeye dönüştürülür. Öyleyse bu artık-değerin, yeni sermaye değer artışlarına yol açan yeni artık-değer artışları üretebilen ilave sermayeye dönüştürülmesi yani sermaye birikimidir. Bu hareket, kapitalizmin erken dönem 'romantik' eleştirmenlerinden Sismonde de Sismondi'nin daha o zaman kavradığı gibi spiral şeklinde gelişir. Marx da bu sorun bağlamında Sismondi'yi onaylayarak zikreder.

Sermaye birikiminin ancak kapitalist sınıf tarafından temellük edilen artık-değerin bir bölümünün lüks mallarda toplumsal olarak israf edilmediği için mümkün olduğu gerçeği kârların ve kapitalist sömürünün sözde 'perhiz' (daha doğrusu meşrulaştırılma) kuramının başlangıç noktasını oluşturur.[60] Sermayenin topluluğun her biri başlangıçta karşılaştırılabilir kaynaklara eşit erişime sahip bazı üyelerinin 'tutumsuzluğuna' karşın diğerlerinin 'tasarruf alışkanlıklarından' bir şekilde hâsıl olduğu varsayımı lehinde en küçük bir tarihsel kanıt yoktur. Tersine tüm tarihsel kanıtlar daha önce hemen hemen münhasıran doğal ekonomiye (yalnızca kullanım-değerine sahip olan malların üretimine) hasredilmiş bir toplumda (değerli madenler stoğu ve diğer hazineler biçiminde) büyük 'sermaye' meblağlarının aniden ortaya çıkmasının 'tutumluluk' ve 'tasarruf' sonucu değil, geniş-ölçekli korsanlık, soygun, şiddet, hırsızlık, insanların köleleştirilmesi ve köle ticareti sonucu olduğunu teyit etmektedir. Akdeniz'de korsanlıktan, Bizans'ın Dördüncü Haçlı Seferinde yağ-

60. Schumpeter bile, Senior'ınkinden daha az vülger bir karakter vermekle birlikte hâlâ büyük ölçüde kârın bu 'perhiz' kuramını savunmaktaydı. 'Kapitalist... bir akım karşılığında bir fon değişir. Karşılığında kendisine ödeme yapılan... 'perhiz' fonun birikimine girer. Fiziki olarak mümkün olduğu durumlarda bile onu tüketmekten kaçınma karşılığı ek bir ödeme yoktur.' (*History of Economic Analysis*, p. 661). Ayrıca bkz. *Capitalism, Socialism and Democracy*, p. 16.

malanmasından geçerek Orta ve Doğu Avrupa'nın Slav topraklarına düzenli yağmacı akınlara onuncu ve on üçüncü yüzyıllar arasında Batı Avrupa tefeci ve tüccar sermayesinin kökenlerinin tarihi bu bakımdan açıkça aydınlatıcıdır.

Tarih tarafından teyit edilmeyen çağdaş ekonomik analizin ışığı altında daha da anlamsızlaşır [absürd]. Hiç kimse ciddiyeti elden bırakmadan Bay Rockefeller, Morgan ve Mellon'a onlarca milyar doları ilave yatlar, malikâneler ve özel jetlere harcayarak israf etmeme erdemine sahip oldukları için bir bedel ödenmesi gerektiğini iddia edemez –perhiz kuramının vülger versiyonu. Ama bu kuramın daha bilgiççe [sofistike] versiyonu yani sermaye sahiplerinin kârlarının, sahip oldukları 'fonun' uzun-vadeli sermaye yatırımı 'akımına' dönüştürülmesinin bir yolundan ibaret olduğu fikri dairesel uslamlamanın güzel bir örneğini verir. Peki, 'fon' tam da bu 'akımdan' kaynaklanmıyorsa nereden kaynaklanıyor olabilir; yani sermaye biriktirilmiş kârlardan başka ne olabilir? Kârların üretim sürecinden kaynaklandığının yadsınması kapitalist ekonomide ne olup bittiğinin tüm bilimsel ve aynı zamanda pratik gözlemlenmesi karşısında darmadağın olur. Bunu bir kez kavradığımızda kârın herhangi bir perhiz kuramına gerek kalmaz, sadece bir çıkarma kuramına yer vardır.

Sermaye birikim süreci *Kapital*'de Marx tarafından birbirini izleyen iki farklı soyutlama düzeyinde incelenir. Marx sermaye birikimini 1. Ciltte 'Genel olarak sermaye' çerçevesinde temelde ücretli-emek ve sermaye arasındaki mübadelede ortaya çıkanların ve bu mübadelenin yol açtıklarının ışığında inceler. 3. Ciltte sermaye birikimini (kapitalizmde iktisadi büyüme) 'birçok sermaye' yani kapitalist rekabet alanında ortaya çıkanlar ışığında inceler. Bu nedenle 3. Ciltte ortaya konan sermaye birikimi hareket yasalarının geçerliliğini

sorgulayanların Marx'a getirdikleri eleştirileri bu cildin girişine bırakacağım. Burada kendimi sermaye birikiminin ücretli-emek üzerinde temel etkilerini incelemekle sınırlayacağım.

Kapitalizmin Marksist-olmayan en sert eleştirmenlerinin bazıları da dâhil çoğu çağdaşından farklı olarak Marx sermaye birikiminin ücretli-emeğin durumu üzerinde basit ve su götürmez bir şekilde zararlı bir etkisi olduğunu düşünmüyordu. Marx reel ücretlerin ticaret çevrimi boyunca hareketlerini araştırmış ve sermaye birikimi en hızlı adımlarla ilerlerken ücretlerin en yüksek düzeylerinde olduğu olgusunu elbette gözden kaçırmamıştı.[61] Ama bir kez daha sermaye birikiminin emek üzerinde uygulayabileceği *değer cinsinden temel değişimleri* araştırmak için bu tür apaçık doğru olguların ötesine geçmeye çalışmıştı.

Bizatihi sermaye birikiminin gelişme yolunun, kapitalist ilerlemenin itici gücünün ta kendisinin – değişmeyen sermayenin, makinelerin gelişmesinin– emek-gücünün *değerini* azaltan güçlü bir dinamik içerdiği [önermesi] böylelikle Marx'ın savı haline geldi. Emek-gücünün değeri işçinin verili bir yoğunluk düzeyinde üretme kapasitesini eski haline getirmek için gerekli olduğu varsayılan verili bir tüketim malları miktarının değerinin eşdeğeri olduğundan, tüketim malları sanayiinde emek üretkenliğinde bir artış sonucu bu tüketim mallarının değerinde meydana gelecek bir azalış, diğer her şey eşit kalmak koşuluyla emek-gücünün değerinde bir azalmaya yol açar.

Bu önerme ne reel ücretlerde herhangi bir düşme eğilimi (tersine kısa ve orta dönemde *istikrarlı* reel ücretler varsayımına dayanır) ne de işçi sınıfının 'büyüyen mutlak sefaleti' yö-

61. Karl Marx, 'Wages, Price and Profit', in *Selected Works* in one volume, Londra, 1970, pp. 220-21. [Karl Marxs, *Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sol Yay., 1999, Ankara, s. 63]

nünde bir eğilim anlamına gelir. Söyledikleri çarpıtılarak Marx'a atfedilen bu kuramı bu girişin bir sonraki bölümünde ele alacağız. Ama bu önerme endüstriyel yedek emek ordusunun uzun-dönemli eğilimi sabit ya da artış yönünde olmak kaydıyla emek üretkenliğindeki artışın lehte sonuçlarının nihayetinde kendilerini ilave 'nispi artık-değere' dönüştürerek büyük ölçüde kapitalist sınıfın eline geçeceği anlamına gelir.

Bunun kapitalizm varolduğu müddetçe dünya ölçeğinde böyle olduğu kuşkusuz doğrudur. Marx'ın öngördüğü gibi kapitalizm yalnızca yeni istihdam yaratarak değil aynı zamanda (önceden ücretli olanların ve özellikle kendi işinin sahibi küçük çiftçi ve zanaatkârların işlerini yok ederek) yeni işsizler yaratarak yayılır. Ama bir 'emek-gücü dünya ortalama değeri' hesaplamak elbette anlamsız bir soyutlamadır. Aslında, Batıda sanayi kapitalizminin dünyanın geri kalanını ucuz, kitlesel-üretim-ürünü metalarıyla istila etmeye başlamasından bu yana, en geç 1870'lerden beri dünya ekonomisinde *ayrıklaştırıcı [divergent]* bir eğilim ortaya çıkmış durumdadır: Batı Avrupa'da (hem göçmenlerin hem de metaların ihraç edilmesi sonucu) yedek emek ordusunda uzun-dönemli bir gerileme ve az gelişmiş ülkelerde yedek emek ordusunda bir yükselme. (Bu ikinci süreç elbette prekapitalist çiftçilerin, hayvancılıkla geçinenlerin ve zanaatkârların birkaç yüzyıl önce Batı Avrupa'da meydana gelmiş olana benzer bir kalıbı izleyerek yurtlarından koparılmış 'marjinalleşmiş' aylak gezginlere, göçebe mevsimlik işçilere ve angarya emekçilerine dönüştürülmesini içerir.)

Bu nedenle 'dünya ölçeğinde sermaye birikiminin' dinamikleri farklı ülkelerdeki sermaye birikim süreçlerinin basit bir toplamı olarak değil, organik bir bütünün dinamikleri olarak görülmelidir. Dünya pazarının gezegenimizin güneyinden kuzeyine (emek üretkenliğinin düşük olduğu ülkelerden yük-

sek olduğu ülkelere) değer aktaran dev bir sifon olarak işleyişi emperyalist sistemin tam da kökeninde yatmaktadır. Bu görüngünün kuramsal açıklaması üzerindeki tartışma hâlâ başlangıç aşamalarındaysa da,[62] görüngünün kendisinin sermaye ve emeğin eşitsiz hareketlerine (eşitsiz hareket kabiliyetlerine) dayandığını ve tüm bu boyutları kapitalizm çözümlemesine ilk kez kattığını ve Marx'ın *Kapital*'in özgün planında yer alıp da hiç yazılmamış olan 4, 5 ve 6. Ciltleri buna ayırdığını dikkate almak önemlidir.

Sermaye birikimi zenginliğin metalar biçiminde birikimi, değer biçiminde birikimidir. Değer üretimi bizatihi bir amaç haline gelir. Çalışma parasal gelir elde etmenin bir aracı mertebesine tenzil edilir. *Kapital*'in en çarpıcı ve en 'modern' bölümlerinden biri sermaye birikiminin işçiler için ve çalışmanın kendisi için ifade ettiği gayri-insani sonuçlarının incelendiği kısımdır. Marx'ın bizzat kendisi 1. Cildin Almanca ikinci baskısına, çalışmanın böyle alçaltılmasının sanayi proletaryasının hem nesnel hem de öznel olarak kaderi olduğu anlamında; kapitalizmde emek-gücü yalnızca kapitalist için bir meta haline gelmez fakat *işçinin kendisi için de bu biçimi alır* kaydını eklemiştir. Marx'ın kapitalist üretim tarzına hükmeden temel me-

---

62. Diğer kitapların yanısıra bkz: Samir Amin, *L'Accumulation à l'échelle mondiale*, Paris, 1970; Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange* (Charles Bettelheim ile bir tartışmayı da içerir), London, 1972; Christian Palloix, *L'Economie mondiale capitaliste*, Paris, 1971; ve tüm bu kitapların Ernest Mandel tarafından tartışılması için *Late Capitalism*, Londra, 1975. W. Arthur Lewis 'Development with Unlimited Supplies of Labour' başlıklı makalesinde yeterince ilginç bir biçimde hızlandırılmış sermaye birikiminin geniş bir yedek sanayi ordusu anlamına geldiğini göstermeye çalışır. Ama bu durumu münhasıran sanayileşmenin başlangıcıyla sınırlar ve Marx'ın makineleşme süreciyle bu yedek ordunun sürekli yeniden-yapılandırıldığı varsayımını doğruluğunu teslim etmez (*Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. XXII, May 1954).

kanizmaları mükemmel bir şekilde kavrayarak gelecek için öngördüklerini 'resmi' ekonomi-politiğin keşfetmesi uzun zaman aldı. Gerçekte bunun için işçilerin montaj bantlarının hızlandırılmasına karşı büyüyen isyanlarının beklenmesi gerekti.

Sermaye birikimi baştan kâr için üretimi varsaydığı için, temel *mantığında* kâr maksimizasyonu olduğu için, kesin ve ayrıntılı maliyet hesaplamaları üretim sürecinin yalnızca maliyetleri düşürme amacıyla sürekli yeniden-örgütlenmesini gerektirir. Tekil firma bakış açısıyla bir işçi, kişiliğini geliştirmek için kendisine temel haklar, onur ve ihtiyaçlar bahşedilmiş ve bir insan olarak görülemez. O bir 'maliyet öğesidir' ve bu 'maliyetin' azami ölçüde düşürülmesi için sürekli olarak yalnız ve yalnız parasal terimlerle ölçülmek zorundadır. Emek organizasyonuna 'insan ilişkileri' ve 'psikolojik değerlendirmeler' katıldığında bile tüm bunlar son tahlilde (aşırı emek akışkanlığı, çok fazla çalışma kesintisi, işe gelmeme, grevler olarak adlandırılan 'genel giderlerin') 'maliyet ekonomilerini' merkeze koyar.[63]

Dolayısıyla kapitalist ekonomi dev bir gayri-insanileştirme, insanları kendi içlerinde bir amaç olmaktan çıkarıp para kazanmanın ve sermaye birikiminin alet ve araçlarına dönüştürme girişimidir. İşçileri ve genel olarak kadın ve erkekleri kaçınılmaz biçimde canavar bir donanımın uzantı ve kölelerine dönüştüren, ne makine ne de herhangi bir teknolojik zorunluluktur. Bu korkunç eğilimi dizginlerinden boşaltan tekil firmaların kapitalist kâr maksimizasyonu ilkesidir. Yatırımlarda bundan böyle rekabet halindeki tek tek firmaların 'maliyetten tasarrufu' değil tüm insanların optimum gelişimi rehber ilke alınması koşuluyla başka tip teknolojiler ve başka tip makineler tasarlamak pekâlâ mümkündür.

---

63. En uç durum hastalık ve ölümün de benzer şekilde parasal maliyetler olarak hesaplandığı fayda-maliyet analizinde 'maliyetlerin toplulaştırılmasıdır'.

9. Marx'ın Ücretler Kuramı

Söyledikleri çarpıtılarak Marx'a atfedilen işçi sınıfının yaşam standardında giderek artan gerileme düşüncesi kaynağını, yeterince tuhaf bir biçimde, Marx'ın kendi iktisadi teorilerini tam anlamıyla geliştirdikten sonra sürekli polemik salvosu altında tuttuğu iktisatçılarda bulur. Bu düşünce Malthus ile başlamış ve Ricardo kanalıyla Ferdinand Lassalle gibi Marx'ın kuşağından çeşitli sosyalistlere ulaşmıştır. Bu karşımıza ister 'istikrarlı ücret fonu' ister 'ücretlerin demirden yasası' kılığında çıksın esas olarak bir *nüfus artışı ücret kuramıdır*. Ücretler asgari fizyolojik düzeyin üzerine yeterince çıktığı her durumda emekçiler güya daha çok çocuk sahibi olacaklardır, bu da geniş ölçekli işsizlik yaratarak ücretleri asgari düzeye geri çekecektir.

Bu kuramın mantıksal kusurları göz kamaştırır. Bu kuram sadece emek-gücünün arz tarafında olanları inceler, talep tarafında ne olduğunu hiçbir şekilde incelemez. Peşinen potansiyel çalışan nüfusun nüfus artışının bir doğrusal [lineer] fonksiyonu olduğunu ve diğer yandan demografik hareketin reel gelirin doğrusal bir fonksiyonu olduğunu varsayar. Uslamlama zincirindeki –gelir artışlarının ve işçi sınıfının örgütlü gücünün çalışma haftasının süresi üzerindeki etkilerini, eğitim süresinin ve çalışma sürecinden emeklilik [ayrılış] zamanının etkilerini bir yana bırakalım, gelir artışlarının yalnızca çocuk ölümleri değil doğum oranı üzerindeki etkileri gibi–

tüm ara bağlantılar saf dışı bırakılır ve böylece yanlış ve aslında saçma sapan sonuçlara varılır.

Marx'ın kendi ücretler kuramı zamanın akademik iktisatçılarının değerlendirmeleriyle kıyaslandığında onun başardığı ileri adım hemen görülecektir. Çünkü Marx yalnızca kapitalizmin bir metaa dönüştürdüğü emek-gücünün diğer tüm metalarınki gibi nesnel olarak belirlenmiş bir değeri olduğunu göstermekle kalmaz. Bunun yanısıra emek-gücünün değerinin diğer tüm metalarınkinden farklı bir karakteristiği olduğunu yani iki öğeye: İşçi sınıfının fizyolojik ve tarihsel-moral gereksinimlerine bağlı olduğunu ortaya koyar.

Bu ayrım emek-gücünün kendine özgü doğasıyla –yalnızca kaslar ve bir mide değil aynı zamanda bilinçlilik, sinirler, arzular, umutlar ve potansiyel başkaldırı bahşedilmiş insanlardan ayrılması mümkün olmayan ve onlarla bütünleşmiş bir meta olmasıyla– yakından ilintilidir. *Fiziksel* çalışma *kapasitesi* enerji kayıplarını telafi edecek kalori girdileriyle ölçülebilir. Ama verili bir tempoda, verili bir yoğunlukta, verili koşullar altında, giderek artan değerde ve kırılganlıkta verili bir donanımla çalışmaya *razı olmak* basit bir şekilde bir kalori toplamına eşdeğer olmakla kalmayıp aynı zamanda işçi sınıfı çoğunluğu kendisinin 'geçerli', 'alışageldik' yaşam standardı olarak neyi görüyorsa onun bir fonksiyonu olan bir tüketim düzeyini baştan varsayar.[64] Marx bu alışageldik standartların ül-

64. Lenin kapitalist sanayiin gelişimiyle işçi sınıfının ihtiyaçlarında ilerleyen bir artış olduğuna işaret eder ('On the So-Called Market Question', in *Collected Works*, Vol. 1, pp.106-7). Ayrıca bkz. Marx: 'Artık bu kadarından şimdi sırası gelmişken bile kısaca söz edilebilir, yani işçilerin tüketimleri alanındaki nispi sınırlılık (ki nitel değil yalnızca niceldir ya da daha doğrusu ancak nicel aracılığıyla konulduğunda niteldir) onlara tüketiciler olarak... üretimin failleri olarak antikitede veya Orta Çağda ya da bugün Asya'da sahip olduklarından tamamıyla farklı bir önem verir' (*Grundrisse*, Pelican Marx Library, p. 283). Yine aynı yerde, ss.186-7, 409.

keden ülkeye büyük farklılıklar gösterdiğini ve genellikle ileri ve gelişmiş bir kapitalist endüstriye sahip ülkelerde hâlâ sanayi-öncesi düzeylerde olan ya da 'ilkel' sınaî sermaye birikiminin doğum sancıları içinde yol alan toplumlardan daha yüksek olduğunu kaydeder.[65]

Böylece beklenmedik bir sonuca varırız: Marx'ın eserinin bu yönüne göre reel ücretlerin gerçekte daha ileri kapitalist ülkelerde –ve böyle olunca kapitalizmin daha ileri aşamalarında da– azgelişmiş ülkelerdekinden daha yüksek olmaları gerekecektir. Bu aynı zamanda sanayileşme düzeyi arttıkça yükselme eğilimine girecekleri anlamına gelecektir. Öte yandan daha önce Marx'ın ücretlerin –yani emek-gücünün değerinin değil fiyatının– ticaret çevrimleri boyunca dalgalanmasını temel olarak yedek sanayi ordusunun hareketlerinin yönettiği açıklamasını getirdiğini belirtmiştik. Reel ücretler büyük canlılık ve tam istihdam dönemlerinde artış, kriz [depresyon] ve geniş-ölçekli işsizlik dönemlerinde azalış eğiliminde olacaklardır. Buna karşın Marx bu hareketin hiçbir şekilde kendiliğinden [otomatik] olmadığına işaret eder. Tam da bu nedenle vazgeçilmez saydığı sendikal eylemi içeren fiili sınıf mücadelesi işçilerin 'emek piyasasındaki' bu elverişli koşullardan ücretlerini bir şekilde artırmak için yararlanabilecekleri araçtır. Buna mukabil depresyonun temel etkisi işçi sınıfının ücret indirimlerine direncini zayıflatabilecek olmasıdır.

Ama Marx ücretler konusunda değer teorisine bağlı kalır. Ücretler meta emek-gücünün fiyatlarıdır. Diğer tüm fiyatlar

65. Karl Marx, 'Wages, Prices and Profit', in *Selected Works* in one volume, p.223 [Karl Marx, *Ücret, Fiyat ve Kâr,* Sol Yay., 1999, Ankara, s. 66]; *Capital*, Vol. 1, Chapter 22, pp. 702-5. Bu konuda en kategorik ifade: 'Dünya pazarında bir ülkenin diğerine göre üretkenliği arttıkça, ücretleri de diğerine kıyasla daha yüksek olacaktır.', *Theories of Surplus-Value,* Part II, pp. 16-17.

gibi onlar da rasgele değil, bu metaın değeri ekseninde dalgalanırlar. Ticaret çevriminin yükselme ve alçalmalarının etkilediği ücret hareketleri yalnızca kısa-dönemli dalgalanmaları açıklar. Bu hareketlerin, ücretlerin uzun-dönemli dalgalanmalarını *emek-gücünün değerindeki değişimlerin* fonksiyonu olarak açıklayan daha geniş çözümlemelere bütünleştirilmeleri gerekir.

Böylelikle Marx'ın ücretler kuramını, Malthus-Ricardo-Lassalle okulunun ham demografik ücret teorisinin karşıtı bir *sermaye birikimi ücret teorisi* olarak formule edebiliriz. Ücretlerin uzun-dönemli hareketleri beş katlı bir anlamda sermaye birikiminin bir fonksiyonudur:

– Sermaye birikimi işçi sınıfının (emek-gücünün verili yeniden-üretim maliyetleriyle) verili yaşam standardının içerdiği verili bir tüketim malları sepetinin değerinde bir gerileme anlamına gelir. Bu anlamda, diğer her şey eşit kalmak koşuluyla, kapitalizmin gelişimi emek-gücünün *değerini baskılama* eğilimindedir. Tekrar edelim: Emek-gücünün değerinde böyle bir gerileme reel ücretlerde bir düşüş değil yalnızca istikrar [durağan seyir] anlamına gelir.

– Sermaye birikimi daha önce emek-gücünün yeniden-üretimi maliyetine dâhil olmayan tüketim mallarının değerinde bir gerileme ve çıktısında bir genişleme (kitlesel üretim) anlamına gelir. Eğer nesnel ve öznel koşullar elverişliyse işçi sınıfı bu malların kabul edilen asgari yaşam standardına katılmasını *zorlayabilir,* emek-gücünün –bu yolla *değerini artırarak*– değerinin moral-tarihsel bileşenini genişletebilir. Yine bu da kendiliğinden olmaz esas olarak sınıf mücadelesinin bir sonucu biçiminde ortaya çıkar.

– Sermaye birikimi, eğer emek-gücünün *uzun-dönemli ya-*

pısal arzı, talebi güçlü bir şekilde aşmıyorsa ya da hatta talebin altındaysa emek-gücü değerinde artışı kolaylaştırır. Bu, ABD'de ücretlerin başından beri neden Avrupa'dakinden kayda değer ölçüde yüksek olduğunu, Avrupa'da ücretlerin on dokuzuncu yüzyılın son bölümünde yedek emek ordusunun kitlesel deniz-aşırı göçü sonucu neden hatırı sayılır ölçüde artmaya başladığını ve azgelişmiş ülkelerdeki kalıcı kitlesel işsizliğin ve yetersiz istihdamın son yirmi yılda (hatta çoğu zaman düşen reel ücretler eşliğinde) emek-gücü değerinde neden gerileme temayülü anlamına geldiğini açıklar.

– Sermaye birikimi kapitalizmde emek-gücünde hiçbir değer ya da fiyat artışının kıramayacağı üst bariyeri oluşturur. Emek-gücü değerindeki artış artık-değerde güçlü bir gerileme anlamına gelirse/geldiğinde sermaye birikimi yavaşlar, geniş-ölçekli işsizlik yeniden ortaya çıkar ve ücretler sermaye birikimine uygun bir düzeyde 'yeniden-ayarlanır'. Diğer bir deyişle kapitalizmde ücretler fiilen çıplak fizyolojik minimuma indirgenecekleri emek-gücünün 'tarihsel-moral' bileşeninin tamamen ortadan kaybolacağı noktaya kadar *düşebilir.* Emek-gücünün 'tarihsel-moral' bileşeninin sermaye birikiminin kaynağı artık-değeri silip yok edeceği noktaya *yükselemezler.*

– Sermaye birikimi işçilerin *emek-gücünün* özellikle üretim sürecinin yoğunlaştırılması yoluyla artan *aşınmasını* içeren artan sömürüsü anlamına gelir. Ama bu da emek-gücünün yalnızca fizyolojik yeniden-üretimi için bile olsa *daha yüksek tüketim ihtiyacı* anlamına gelir. Bu nedenle bu anlamda kapitalizmin sömürüsünü daha yoğun hale getirerek emek-gücünün değerini artırdığı söylenebilir.[66] Sermaye biri-

66. Emek-gücünün *değerinin* nesnel bir kategori olduğunu belirtmiştik. Başka görüngülerin yanında bu diğer tüm koşullar eşit kalmak koşuluyla, emek süreci yoğunluğunda önemli bir artışın emek-gücünün değerinde artışa yol

kiminin emek-gücünün değeri üzerinde bu etkisinin özellikle tersten [negatif] teyidi bulunabilir. Ücretler (özellikle savaşlar ve gerici diktatörlüklerin etkisi altında) bir kez belli bir düzeyin altına düşerse işçilerin üretken çabaları gerileyecek ve aşırı düşük ücret düzeyi sonucu emek-gücünün tam üretkenlik kapasitesi yeniden-kurulamayacaktır.

O halde onca yazarın bunca zaman Marx'a, açıkça yalnızca emek-gücünün değil, hatta reel ücretlerin bir düşme eğilimi teorisi anlamına gelen bir 'kapitalizmde işçilerin mutlak yoksullaşması kuramı' atfetmeleri nasıl mümkün olmuştur?[67] Her şeyden önce Marx gençlik yazılarında –örneğin Komünist Manifesto'da– gerçekten de böyle bir kurama sahipti.[68] Ama

---

açacağı anlamına gelir. Daha yüksek emek-gücü sarfı, örneğin çalışma kapasitesinde aşınmayı önlemek için daha yüksek kalori ihtiva eden gıda gibi daha yüksek tüketim ihtiyacı anlamına gelir. Rosdolsky (*a.g.e.* , Cilt 1, s. 331) bu konuda Otto Bauer'in işçinin basit yaşam sürecinden doğan 'fizyolojik gereksinimler' ile çalışma sürecinden doğan ihtiyaçlar arasında yaptığı ayrıma dikkat çeker. İkincisi çalışmanın kapitalizmde artan yoğunlaşmasına kesinlikle ayak uydurarak birinciye kıyasla daha hızla ilerleyerek genişler.

67. Başkalarının yanısıra bkz., Pareto, *a.g.e.* , s.63; Ludwig von Mises, *Le Socialism*, Paris, 1938, p. 438; Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, pp. 34-8; Karl Popper, *The Open Society*, Vol.2, pp. 155-8; W. Arthur Lewis, *The Theory of Economic Growth*, Londra, 1955, p. 298; Eric Roll, *A History of Economic Thought* (2nd edition), Londra, 1954, pp. 284, 293, vb. Her ne kadar Marx'ı derinlemesine araştırmış olsalar ve kendilerine Marksist deseler de yine de aynı hatalı görüşü sırasıyla *Contemporary Capitalism*, Londra, 1956, pp. 101-8 ve *Der Imperialismus*, Berlin, 1962, pp. 57-60 adlı eserlerinde tekrarlayan iki yazar John Strachey ve Fritz Sternberg'dir. Paul M. Swеezy'nin *The Theory of Capitalist Development*, Oxford, 1943, pp. 87–92'deki ve J. Steindle'ın *Maturity and Stagnation in the American Economy*, Chapter 14, Oxford, 1952'deki açıklamaları daha nesneldir.

68. 'Manifesto of the Communist Party', *The Revolutions of 1848*, Pelican Marx Library, 1973, pp. 74-5,78.

bu kuram onun kapitalist üretim tarzını teorik kavrayışını nihai, olgun sonucuna götürmesinden önce formüle edilmişti. Marx'ın iktisat teorisinin düzenlenip tamamlanmış tutarlı biçimiyle oluşumu ancak 1857-8'de mümkün olmuştur. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı ve Grundrisse*'yi yazdıktan sonra iktisadi çözümlemesinde artık bu tür herhangi bir mutlak yoksullaşma yönünde tarihsel eğilimden bir iz kalmamıştır.

İkinci neden çok sayıda yazarın Marx'ın emek-gücünün (işçinin ücretlerinin satın aldığı tüketim mallarının *değerine* bağlı olan) *değerini* ele alış tarzını (işçinin ücretlerinin satın aldığı tüketici malları *kütlesi* tarafından belirlenen) reel ücretler kategorisiyle karıştırmalarıdır. Kapitalizmde emek üretkenliğindeki sürekli artış veri alındığında bu kategoriler zıt yönde hareket edebilirler.[69]

Üçüncü neden *Kapital*'in 1. Cildindeki iki ünlü paragrafın ısrarla yanlış yorumlanmasıdır.[70] Marx bu iki paragrafta 'artan sefalet', muhtaçlık ve 'sefaletin birikimi' hakkında konu-

---

69. *Kapital*, 1. Cilt, 17. Bölüm bu konuda temel formülü içerir: 'Böylece emek üretkenliğinde artış veri alındığında emek-gücünün *fiyatının* sürekli olarak düşmesi ve bu düşüşe işçinin geçim araçları *kütlesinde* sürekli bir büyümenin eşlik etmesi mümkündür' (vurgular bizim) (Bkz. ilerde s.659)[Çeviri aynı anlamı vermemekle birlikte bkz., Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, s. 497]. Marx aynı şekilde 'Ücret, Fiyat ve Kâr'ın sonundaki ünlü bir pasajda '...sonuç olarak kapitalist üretimin genel eğilimi ücretlerin ortalama standardını yükseltmek değil düşürmektir, ya da *emeğin değerini* asgari sınırına itmektir' (*Selected Works* in one volume, p. 225) der [Karl Marx, *Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sol Yay., 1999, Ankara, s. 72 (cümlenin son bölümü eksik)] ve *ücretleri artırma* çabalarının 100 durumun 99'unda yalnızca emek-gücünün *değerini* koruma sonucunu verdiğini ekler [Karl Marx, *Ücret, Fiyat ve Kâr*, Sol Yay., 1999, Ankara, s. 64]. Tüm bu iddialar reel ücretler için değil emek-gücünün *değerinin* eğilimi için geçerlidir.

70. Bkz., *Kapital*, 1. Cilt, 25. Bölüm, 4. Kesim, ss. 797-798, 799. [Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, ss. 613-4, 615].

şur. Ama bağlam 'nüfus fazlasının', 'işçi sınıfının en muhtaç tabakasının [Lazarus]' *yani işsiz ya da yarı-işsiz yoksulların* sefalet ve yoksulluğundan söz ettiğini açıkça gösterir. ABD ve İngiltere gibi zengin ülkelerde yoksullukla ilgili aydınlatıcı araştırmalar[71] yaşlı emeklilerin, işsizlerin, hastaların, evsizlerin, düşkünlerin ya da proletaryanın sürekli çalışmayan alt tabakalarının sefaletinin refah devleti de dâhil kapitalizmin daimi bir özelliği *olduğunu* çarpıcı bir şekilde teyit eder. Ancak şurası muhakkak ki Marx bu tarz paragraflarda muğlâk formüller kullanır ve böylece sorun üzerinde kafa karışıklığına kapı açar.

Bu Marx'ın işçi sınıfının yoksullaşması üzerine herhangi bir kuram geliştirmediği ya da kapitalizmde işçi-sınıfı koşullarının genel eğilimine dair iyimser öngörülerde bulunduğu anlamına mı gelir? *Kapital*'in 1. Cildinin 25. Bölümünde yazdıkları ışığında bu elbette tam bir paradoks olurdu. İşaret edilmesi gereken tek nokta bu bölümün –Marx'ın bu konudaki diğer tüm olgunluk dönemi yazılarında olduğu gibi– *hiçbir şekilde reel ücretlerin hareketleriyle ilgili olmadığıdır.* Değer üzerine bölümler emek-gücü dışındaki metaların piyasa fiyatlarının hareketleriyle ne kadar ilgiliyse, bu bölüm de reel üc-

71. Örneğin bkz., Michael Harrington'un şimdiden klasikleşmiş yapıtı *The Other America*, Harmondsworth, 1963, ve onun Britanya'daki eşdeğeri çalışma; refah devletinin kuruluşundan yirmi yıl sonra! Britanya nüfusunun yüzde 14'ünün (7 milyon kişi!) yoksulluk içinde ya da sınırında yaşadığı tahminine yer veren Peter Townsend'in yapıtı, *The Poor and the Poorest*, Londra, 1963. Bu tür bir yoksulluğun kökeninin ücretli-emek *sisteminde* olduğunu ve kalıcı olarak ortadan kaldırılmasının (yani ne kadar çalıştıklarına ya da aslında çalışıp çalışmadıklarına bakmaksızın tüm insanlar için teminat altına alınmış bir yaşam standardının) proletaryanın emek-gücünü satma iktisadi mecburiyeti yıkılmadan mümkün olmadığını açığa çıkarmak Marx'ın çağ-açan keşiflerinden birisidir ve iktisat teorisinde temeldir.

ret hareketleriyle o kadar ilgilidir. Tam da söz konusu pasajda Marx'ın sermaye biriktikçe *ücretleri ister yüksek ister düşük olsun* işçilerin durumu daha da kötüleşecektir ifadesiyle buna açıkça işaret edilir.[72]

Aslında burada karşımızda, ikili anlamda bir işçi sınıfının kapitalizm altında *nisbi yoksullaşma* eğilimi vardır. Öncelikle üretken işçilerin ürettikleri yeni değerden daha az pay almaları eğilimi, diğer bir deyişle artık-değer oranında artış yönünde bir eğilim olduğu anlamında. İkinci olarak *ücretler yükseldiğinde bile* işçilerin insan olarak ihtiyaçlarının hiçe sayıldığı anlamında. Hatta bu, sermaye birikimi sonucu emek üretkenliğindeki artışın bizzat kendisinden kaynaklanan ilave tüketim gereksinimleri için dahi geçerlidir. Bu varsayımın sözde 'tüketim toplumu'na rağmen nasıl doğru olmaya devam ettiğini görmek için yalnızca bugün en zengin kapitalist ülkelerde bile işçilerin eğitim, sağlık, beceri edinme ve çeşitlendirme, boş zaman, kültür, konut alanlarında karşılanmamış gereksinimlerini düşünmek yeterlidir. Ama bu, işçinin bir üretici ve bir yurttaş olarak ihtiyaçları –eksiksiz bir kişilik geliştirme, zengin ve yaratıcı bir insan haline gelme ihtiyacı– için çok daha fazla geçerlidir. Bu gereksinimler anlamsız, mekanik ve parsellenmiş çalışmanın, üretken kapasitenin yabancılaşmasının ve gerçek insan zenginliğinin yabancılaşmasının tiranlığı tarafından acımasızca ayaklar altına alınır.

Marx bu yasaya; kapitalizmde işçilerin *genel nisbi* yoksullaşma yasasına ek olarak temelde işsizliğin hareketine bağlı *dönemsel mutlak* yoksullaşma yönünde bir eğilim de gözlemler. Bu, kapitalizmde çevrimsel dalgalanmaların kaçınılmazlığı, yani dönemsel aşırı-üretim krizlerinin ya da bugün daha

---

72. Bkz. *Capital*, Penguin Classics, London, 1990, Vol. 1, s. 799, [Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, ss. 614-5]

az kışkırtıcı çağrışımla adlandırıldıkları biçimde 'resesyonların' kaçınılmazlığıyla yakından bağlantılıdır.

Marx'ın ücretler kuramının, üzerinde yüzyıla yakın zamandır şiddetli anlaşmazlık olan bir başka yönü daha vardır. Bu, 'vasıflı emek-gücü' ve 'vasıfsız emek-gücü'nün farklı değerleri sorunudur. Böhm-Bawerk'ten başlayarak bazı eleştirmenler (Marx'ın emek-değer teorisine göre vasıflı emeğin bir çalışma saati içinde vasıfsız emekten daha fazla değer üretmesi olgusuna doyurucu bir açıklama getirip getirmediği sorunuyla ilgili olsun ya da olmasın) burada Marx'ın iktisat teorisindeki temel tutarsızlıklardan birisini keşfettiklerini iddia etmişlerdir.[73] Çünkü eğer vasıflı emeğin vasıfsız emeğe karşı değer cinsinden daha büyük üretkenliği ilkinin daha yüksek ücret almasının bir fonksiyonuysa, Adam Smith'in 'emeğin fiyatının' malların 'doğal fiyatını' belirlediği ama buna karşın kendisinin de sözde ücret malları yani yiyecekten ibaret olan bir mallar kategorisinin 'doğal fiyatıyla' belirlendiği şeklindeki meşhur dairesel akıl yürütmesine dönmüş olmaz mıyız?

Fakat gerçekte Marx, eleştirmenlerinin hatalı bir biçimde farz ettiklerinin aksine bu tarz bir dairesel akıl yürütmeden kaçınmıştır. Marx vasıflı emeğin bir saatinin vasıfsız emeğin bir saatine kıyasla daha yüksek değer içermesini asla vasıflı emeğin eline geçen daha yüksek ücretle açıklamamıştır. Bu daha yüksek değer muhtevası kesin bir biçimde emek-değer teorisi terimleriyle, eğitimlerini başarıyla sonuçlandıramayanların toplam öğretim maliyetleri de dâhil, beceriyi [vasfı]

---

73. Örneğin Böhm-Bawerk, *a.g.e.* , pp. 80-85; Pareto, *a.g.e.* , pp. 52-3; Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, p. 24, vb. Bu sorunun ilginç bir tartışması yakın bir tarihte Bob Rowthorn tarafından yapılmıştır, 'Skilled Labour in the Marxist System', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Spring 1974 içinde.

üretmek için gerekli ek emek maliyetleriyle açıklanır.[74] Vasıfsız emeğin bir saatine kıyasla vasıflı emeğin bir saatte ürettiği daha yüksek değer vasıflı emeğin toplumun 'toplam emekgücüne' (*Gesamtarbeitsvermögen*) (ya da verili bir sanayi kolununkine) yalnızca kendi emek-gücüyle değil, fakat aynı zamanda bu vasfı üretmek için gerekli emek-gücünün bir kesriyle [bölümüyle] katılmasının sonucudur. Diğer bir deyimle vasıflı emeğin her saati bu öğretim maliyetine bağlı bir katsayıyla çarpılmış vasıfsız emek saati olarak düşünülebilir.[75] Marx bu bağlamda 'basit emeğe' karşılık 'bileşik emekten' söz eder. Beceri, analoji yoluyla, bizatihi değer-üretici olmayan ama kendi değerinin bir bölümünü vasıflı işçi tarafından ürünün değerine aktaran ilave bir aletle karşılaştırılabilir.

---

74. Bu çözüm ilk kez Böhm-Bawerk'e cevabında Hilferding tarafından formüle edilmiş (*a.g.e.*, pp. 136-46), daha sonra Hans Deutsch (*Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus,* Vienna, 1904) ve Otto Bauer ('Qualifizierte Arbeit und Kapitalismus' in *Die Neue Zeit,* 1905-6, No. 20) tarafından daha açık bir biçimde işlenmiştir. Deutsch vasıflı emek-gücünün değerine yalnızca becerinin üretim maliyetinin (öğretmenin çalışması vb.) katılacağını söyleyen Hilferding'den bu konuda ayrılarak öğrenim sırasında bizatihi çırak (öğrenci) tarafından harcanan zamanın da bu maliyetlere katılması gerektiğini savunur. Bauer Deutsch'un çırağın (öğrencinin) 'emeğinin' ek/bütünleyici [supplementary] bir değer yarattığı ve vasıflı işçinin değer üretme sürecine girdiği tezine katılır, ama Deutsch'un tersine (ve Hilferding'le birlikte) bu değerin vasıflı işçinin kendi emek-gücünün değerini değil, ürettiği artık-değeri artırdığını savunur. Bu anlaşmazlık için ayrıca bkz., Rubin, *a.g.e.*, pp. 159-71 ve Rosdolsky, *a.g.e.*, Vol. 2 pp. 597-614.

75. Rubin, *a.g.e.* , pp. 165-6.

10. Marx'ın Para Kuramı

Marx'ın kendi para teorisini formüle etme çabası Ricardo'nun iktisadi sistemindeki dikkate değer bir sakatlıktan kaynaklanır.[76] Ricardo metalara ilişkin olarak emek-değer teorisine sıkı sıkıya bağlı kalırken, bunun altın için ancak dolaşımdaki altın miktarının diğer metaların kütlesi ve fiyatlarına oranının tam olarak aynı kalması halinde doğru olduğunu ileri sürer. Para dolaşımındaki bu artış ya da azalışlar meta fiyatlarını artış ya da azalış yönünde harekete geçirecek ve bu da altının değerinde daha öte bir artış ya da azalışı provoke edecektir. Marx bu tutarsızlığı, kendi para teorisini genel olarak değere, değer üretimine ve özerk değer dolaşımına (para dolaşımı, sermaye dolaşımı) getirdiği açıklamayla, emek-değer teorisinin tamı tamına uygulanması temelinde bütünleştirerek aşmaya çalışır.

Değer teorisinde olduğu gibi bu parasal kuramın da en önemli yönü, bugüne dek Marx'ın hem eleştirmenleri hem de tilmizlerinin pek az dikkatini çekmiş olan nitel yönüdür. Genelleşmiş meta üretimi temelinde kurulu bir toplumda toplumsal emeğin birbirlerinden bağımsız iş gören birçok özel emek dilimine bölümlenmiş olması, daha önce görmüş olduğumuz gibi, [emeğin] toplumsal karakterinin ancak metaın satışı yoluyla ve bu satışta elde ettiği eşdeğerin meblağına bağlı olarak *post festum [şölen-sonrası]* tanınması sonucunu

76. Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, pp. 170-79. [Karl Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., 1970, ss. 274-88]

doğurur. Dolayısıyla emeğin meta içinde gömülü toplumsal karakteri ancak metaın dışında *bir şey* olarak yani para olarak görünür. Kapitalizmde (genelleşmiş meta üretiminde) insanlar arasındaki ilişkilerin şeyler arasında ilişkiler gibi görünmesi olgusu –Marx tarafından *Kapital*'in 1. Cildinin 1. Bölümünün 'Meta Fetişizmi' üzerine Dördüncü Kesiminde uzun uzadıya çözümlenen görüngü– bu nedenle kapitalizmde insanların gerçekte üretimin özgül toplumsal koşullarıyla karşı karşıya oldukları halde, yanlış bilincin tutsağı oldukları için, şeylerle karşı karşıya oldukları yanılsamasına kapıldıkları manasında anlaşılmamalıdır. Bu aynı zamanda nesnel bir gereklilik ve zorunluluktur. Genelleşmiş meta üretimi koşulları altında toplumsal emeğin para karşılığı mübadelesi dışında doğrudan tanınması *imkânsızdır*. Metaların dolaşımı, mübadele aracı dolaşımında kendi karşılığını, parayı üretmek zorundadır.[77] Para soyut toplumsal emeğin gerekli olan cisimleşmesi; yani Marksist para teorisinin nitel belirleyenidir.

Paranın, kökenini üretimin özgül toplumsal koşullarından alan bu temel toplumsal niteliğini gözden kaçırmaları, aralarında Marksistlerin de yer aldığı[78] onca yazarı paraya ve

---

77. Bkz. Marx'ın Para üzerine 3. Bölümün başlangıcındaki dipnotu (*Capital*, Vol. 1, s.188): 'Paranın kendisinin neden doğrudan emek-zamanını temsil etmediği –böylece bir kâğıt parçası örneğin *x* emek saatini temsil edebilecekti– sorusu basit bir biçimde meta üretimi temelinde emeğin ürünleri neden metalar biçimini almak zorundadır sorusuna indirgenir. Cevap açıktır: çünkü metalar biçimini almaları [bir yandan] metalara [diğer yandan] meta paraya ayrışmaları anlamına gelir. Özel emeğin, neden karşıtı doğrudan toplumsal emek gibi ele alınmadığı sorusu da sorulur.' [Karşılaştırmak için bkz. Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, ss. 103-4]

78. Örneğin Hilferding'in (*Das Finanzkapital*, pp. 29-30) tüm metaların *değerlerinin* toplamının paranın dolaşım hızına bölünmesiyle saptanan 'toplumsal olarak gerekli dolaşım değeri' (*gesellschaftlich notwendiger Zirkulationswert)* ola-

para-yaratmaya, özel mülkiyet üzerinde temellenen bir toplumda yerine getirmeleri mümkün olmayan işlevler yüklemeye ayartmıştır. Metaların mübadele-değerinin [buna tekabül eden] 'yeterli genişlikte' bir para hacmi yaratılarak 'otomatik' realizasyonunun kabulü peşinen bu değerin önceden belirlendiğini, bu metaların üretiminde sarf edilen tüm emeğin toplumsal olarak gerekli emek olduğunu varsayar. Diğer bir deyişle bu, peşinen arzla efektif talep arasında daimi bir dengenin mevcut olduğunu ve dolayısıyla hiçbir şekilde meta üretimi olmadığını, ama bilinçli olarak saptanmış ihtiyaçlara *a priori* uyarlanmış bir üretimin olduğunu varsayar. Kapitalizmde, tekelci kapitalizm de dâhil bunu başarmak asla mümkün değildir.

Mübadele sürecinden, metaların dolaşımından doğan para sırf bizatihi kendisinin değere sahip olması, kendisinin toplumsal olarak gerekli soyut emek tarafından üretilmiş bir meta olması sebebiyle bu metaların değerini realize edebilir. Dolayısıyla Marx'ın para teorisi her şeyden çok para standartlarının (değerli madenler) dolaşım sürecine kendi asli değerleriyle girdiği *paranın bir meta teorisidir*. Bu bakış açısından Marx altın ve altın-ve-gümüş temeline dayanan paraya uygulanan herhangi bir paranın miktar kuramını reddetmek zorundadır. Verili dolaşım hızıyla verili bir altın miktarı, karşılığında mübadele edildiği toplam metalar kitlesininkinden daha fazla bir değere sahip olduğunda dolaşım sürecindeki diğer herhangi

---

rak adlandırılan bir kategori önerisi. Hilferding değerin bölen niceliklerinin uyuşmazlığının yani toplumsal olarak gerekli emek niceliklerinin dolaşım araçlarının hızıyla [bölünüyor olmasının] farkına varmaz. Yalnızca fiyatlar (değerin *parasal* ifadesi) kuşkusuz bu şekilde bölünebilirler. Metalar (önsel) fiyatları olmadan dolaşıma giremezler.(Bkz., *A Contribution to the Critique of Political Economy*, pp. 66-8). [*Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, Sol Yay., Ankara, 1970, s. 186-191].

bir metadan daha fazla değer 'kaybedemez' (yani külçenin aşırı bolluğu nedeniyle fiyatlarda bir artışı harekete geçirmez). Meydana gelen sadece bu bölümün, dolaşım ihtiyacı yeniden artana dek dolaşımdan çekilmesi ve istiflenmesidir.

Böyle bir paranın-meta-teorisi para doğrudan değerli madenlere dayandığı müddetçe miktar kuramının şaşmaz bir biçimde reddi anlamına geliyorsa da, gerçekte değerli madenlerin *temsilcisi,* alameti [token] işlevi gören kâğıt banknotlarla karşılaşır karşılaşmaz zıt yönü işaret eder. Bu durumda kâğıdın altına yasal konvertibilitesi olup olmamasından[79] tamamıyla bağımsız olarak, verili bir altın değeri ve banknotların verili bir dolaşım hızında dolaşımdaki tüm metaların fiyatlarının realize edilmesini mümkün kılacak miktarda kâğıt para emisyonunun bu fiyatlar üzerinde bir etkisi olmayacaktır. Ama dolaşımdaki bu kâğıt para miktarı, nominal değeri üzerinden iki katına çıkarsa, diğer her şey eşit kalmak kaydıyla bu para birimi cinsinden ifade edilen fiyatlar da, emek-değer teorisiyle çelişerek değil tersine bu kuramın bir uygulaması olarak, ikiye katlanacaktır. Basitleştirmek için altının her biriminin yılda yalnızca bir kez tedavül ettiğini kabul edersek 1.000.000 ton çelik=1.000 kilo altın eşitliği bu çelik ve altın miktarlarının üretimi için aynı miktarda toplumsal olarak gerekli soyut emek (sözgelimi 100.000.000 adam-saat) gerektiği anlamına gelir. Eğer 1.000.000£ 1.000 kilo altını temsil ediyorsa o halde 1 ton çeliğin fiyatının 1£ olması 1 ton çelikle 1 kilo altın arasında değerde (soyut emek miktarlarında) eşitliğin dolaysız bir ifadesinden başka bir şey değildir. Ama ilave

79. Örneğin, 1870-71'de Almanya karşısında askeri bozgun sonrasında Reich'a ağır bir savaş tazminatının altınla ödenmesinin Frangın konvertibilitesinin geçici olarak askıya alınmasını zorunlu kılmasının herhangi bir enflasyonist fiyat hareketine yol açmadığı Fransa'da durum buydu.

para basımıyla 1.000 kilo altın şimdi 1.000.000£ yerine 2.000.000£ tarafından temsil ediliyorsa o zaman diğer her şey eşit kalmak koşuluyla çeliğin fiyatı emek-değer teorisinin tamı tamına uygulanmasıyla 1£'dan 2£'a yükselecektir.

Bu, Marx'ın kâğıt para konusunda herhangi bir mekanik miktar kuramının yandaşı olduğu anlamına gelmez. Marx'ın teorisiyle para miktarı [kuramı]nın geleneksel biçimleri arasında açık bir benzerlik vardır ancak bu benzerlik iki temel faktörle sınırlıdır. Öncelikle Marx için fiyat dalgalanmalarının *primum movens'i [hareketin ilk kaynağı/muharrikievvel]* olarak kalan madeni [altın] parada olduğu gibi kâğıt parada da dolaşımdaki kâğıt para miktarının yukarı ve aşağı gidişleri değil metaların değerinin hareketleri yani maddi üretimde ve emek üretkenliğindeki dalgalanmalardır.[80] Bu konuda Marx *Kapital*'in 3. Cildinde kriz patlak verdiği andaki para dolaşımını artırma ihtiyacını inceler ve İngiltere Merkez Bankasının 'emisyon ilkesini' ['currency principle' 1844 Banka Yasasının temel ilkesi] uygulama yoluyla, aşırı-üretim krizleri İngiltere'den bir altın kaçışıyla çakıştıklarında, bu krizlerin hızlandırıcısı olarak parasal panikleri ve para krizlerini ağırlaştırmada oynadığı rolü sert bir şekilde eleştirir. Buna karşın aynı şekilde resesyonların ilave emisyon yoluyla herhangi bir şekilde önlenme olasılığını yadsır.[81]

İkinci olarak Marx mekanik miktar kuramı denkleminin tüm terimlerinin diyalektik karşılıklı ilişkilerinin bu terimler-

80. Dörtnala enflasyon durumları dışında.

81. Bkz. *Capital*, Moscow, 1962, Vol.3, p. 503 [Bkz., *Kapital*, 3. Cilt, ss. 491-2]. Marx *Kapital*'in 1. Cildinin İlk Baskısında 3. Bölümün kenarına eklediği ve izleyen baskılarda Engels tarafından bir dipnot haline getirilen bir notta (bkz., ileride s. 236n) genel aşırı-üretim krizlerinin ifadesi olan para krizleriyle özerk para krizleri arasındaki ayrıma işaret eder [*Kapital*, 1. Cilt, ss. 142-3]

den herhangi birinin bağımsız değişimlerinden basit bir biçimde sonuçlar türetme olasılığını dışladığını mükemmel bir biçimde kavramıştı. Örneğin para dolaşım hızının aynı zamanda ticaret çevrimi tarafından da belirlendiğini ve yalnızca para miktarının değiştiğinin varsayıldığı verili bir evrede durağan sayılamayacağını biliyordu. Ama Marx'ın hem tüm bu konular üzerine görüşlerinin çözümlenmesinin hem de onun bir bütün olarak ticaret çevriminde paranın rolü ve fiktif sermaye kuramı üzerine kısa bir yorumun yeri *Kapital*'in 1. Cildine Giriş'ten ziyade 3. Cilde Giriş olacaktır.

Meta üretiminin gelişmesi ve genelleşmesiyle para giderek daha çok para-sermayeye dönüşür. 'Para alametleri' dolaşım sürecinde giderek daha fazla paranın yerini alırlar ve para giderek bir mübadele aracından bir ödeme aracına yani borçların karşılığına, bir kredi aracına dönüşür. Ama Marx paranın kredi rolünü incelerken emek-değer teorisine sıkı sıkıya bağlı kalır. Dolayısıyla iktisadi sistemi, bir bütün olarak tamamıyla 'monisttir' [tek ilkeye bağlı]. Hem tüm metaların mübadele-değerlerinin genel eşdeğeri olarak para hem de (kredili satışların genelleşmesi sonucu) borç ödeme aracı olarak para toplumun verili bir dönemde toplam emek harcamasının verili bir dilimi üzerinde hak iddialarıdır. Tedavüldeki paranın nominal değeri ve fiyatların 'ölçüm standardı' ne olursa olsun aynı dönem içinde üretilmiş ve stoklanmış olandan daha fazla emek miktarını bölüştürmenin olanaksızlığı ortadadır. Öte yandan, meta üretiminin bizatihi doğası veri alındığında, para dolaşımındaki hiçbir genel artışın ('toplulaştırılmış talepteki' hiçbir artışın) uzun dönemde üretilen metalar dizilerinin bir bütün olarak, sahiplerinin en azından ortalama kâr oranını realize etmelerine imkân tanımak için gereksinim duydukları 'özgül taleple' buluşmamaları sonucunu önlemesi müm-

kün değildir. Teknolojik değişimler, değişik fabrika ve firmalar arasında üretkenlik farkları, reel ücretlerdeki ve tüketici harcamalarının yapısındaki değişimler, yatırımın yönü ve yapısındaki değişiklikleri belirleyen kâr oranındaki değişimler: Ticaret çevrimleri ve dönemsel resesyonları genelleşmiş meta üretimi koşullarında mümkün ve aslında kaçınılmaz kılan tüm bu karmaşık hareketlerin para hacmi ve para birimi manipülasyonlarıyla ortadan kaldırılması mümkün değildir. Marx'ın ölümünden ve özellikle 'Keynesci devrimden' bu yana yaşanan deneyim bu teşhisin doğruluğunu tamamıyla teyit etmiştir. Buna karşın deneyim aynı zamanda, özgül koşullar altında ve özgül sınırlar dâhilinde para politikalarının iktisadi dalgalanmaların *genliğini [amplitude–dalga boylarının genişliği]* azaltmasının mümkün olduğunu da doğrulamıştır. Bu Marx'ın tamamıyla farkında olduğu bir olgudur.[82]

Marx'ın, altının tüm kâğıt para sistemlerinin 'son başvuru mercii' temeli olarak ve değişik ulusların merkez bankaları (ve burjuva sınıfları) arasında mahsuplaşma için kabul edilebilir yegâne 'dünya parası' olarak ikili niteliği üzerine kısa yorumlarının okuması özellikle Bretton Woods para sisteminin doların altına konvertibilitesinin ortadan kalkmasıyla çökmüş bulunduğu günümüzde daha da ilginç hâle gelmiştir. Marx'ın paranın 'değerini' teamül [genel kabul] ya da devlet zoruyla açıklayan tüm kuramları reddettiği halde[83] uluslararası ölçekte bir nihai mahsuplaşma aracı olarak altının bu rolünü burjuva devletinin özgül rolüne bağlamasını gözlemlemek ilginçtir. Devletin işlevleri arasında 'kapitalist üretimin genel koşul-

---

82. Karl Marx, *Capital*, Moscow, 1962, Vol.3, Chapter 34, özellikle s. 539 [*Kapital*, 3. Cilt, ss. 484-500].

83. Karl Marx, *Grundrisse, p. 165; A Contribution to the Critique of Political Economy*, pp. 116.

larını' yaratma da vardır. Tutarlı ve kabul edilmiş bir para kuşkusuz bu 'genel koşullara' dâhildir. Sabit bir kura (*Zwangskurs*) sahip kâğıt para ancak *devlet otoritesi yoluyla* verili sınırlar dâhilinde dayatılabilir.[84] Ama bu otorite mevcut olmadığında metaların sahipleri, kurunun şişirilmiş olduğuna inandıkları kâğıt para karşılığında mallarını değişmeye zorlanamazlar. Dolayısıyla dünya pazarında evrensel bir mübadele ve ödeme aracı olarak 'kâğıt altın' peşinen bir dünya hükümeti, diğer bir deyişle emperyalistler-arası rekabetin mevcut olmaması ve bu nedenle son tahlilde özel mülkiyetin sönümlemesini varsayar. Kapitalizm şartlarında böyle bir durumun ortaya çıkmasını beklemek ütopyacılıktır.

Marx'ın para kuramı daha sonra gelen Marksistler tarafından iktisat teorisinin diğer bölümlerine göre çok daha az analiz edilmiş, eleştirilmiş ve tartışılmıştır.[85] Buna karşın Birinci Dünya Savaşı arifesinde Hilferding, Kautsky ve Varga arasında metaların *değerinden* bir 'toplumsal olarak gerekli para hacmi' çıkarsamanın mümkün olup olmadığı –metaların *değerlerini fiyatlarıyla* karıştırması nedeniyle besbelli yanlış bir hipotez[86]– üzerine ilginç bir tartışma yaşanmıştır. Bunun da ötesinde Varga yirmili yılların başlarında devam eden bir dizi polemikte, merkez bankaları altını sabit bir fiyattan satın aldıkları müddetçe altının asli değerindeki dalgalanmaların fiyatlar genel düzeyini etkilemeyeceği, yalnızca verili bir altın

84. Karl Marx, *Grundrisse*, p. 121-35; *A Contribution to the Critique of Political Economy*, pp. 116, 119-22, 149-53.

85. Nadir bir istisna Bruno Fritsch'in çok eleştirel olmakla birlikte Marx'ın 'kredinin ilk gerçek kuramcısı' olarak hakkını teslim eden kitabıdır, *Die Geld- und Kredit-theorie von Karl Marx*, Frankfurt, 1968. Çok daha zayıf bir çalışma H. Block'un daha erken tarihli kitabıdır, *Die Marxsche Geldtheorie*, Jena, 1926.

86. Karl Kautsky, 'Geld, Papier und Ware', in *Die Neue Zeit*, 1911-12, Nos. 24, 25.

fiyatında ortalama kâr haddini mümkün kılan düzeyin üzerinde bir üretkenliğe sahip altın madenlerinin hâkim olduğu diferansiyel ranttaki yükselme ve alçalmaları yöneteceği yolundaki görüşünü korumakta ısrar etti.[87] İzleyen gelişmeler, özellikle son dört ya da beş yılda yaşananlar Marx'ın para teorisini düzeltme yönünde her iki girişimin de temelsiz ve yanlış olduğunu teyit etmiştir.

87. Eugen Varga, 'Goldproduktion und Teuerung', in *Die Neue Zeit*, 1911-12, I, No. 7, ve 1912-13, I, No. 16; Rudolf Hilferding, 'Geld und Ware', in *Die Neue Zeit*, 1911-12, I, No. 22; Karl Kautsky, 'Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teuerung', Erganzungschaft No. 16, *Die Neue Zeit*, 1912-13; Otto Bauer, 'Goldproduktion und Teuerung', in *Die Neue Zeit*, 1912-13, II, Nos. 1 und 2. Bu tartışma 1923'te Varga ve E. Ludwig arasında KPD'nin [Almanya Komünist Partisi] teorik yayın organı *Die Internationale*'de devam etti.

11. *Kapital* ve Kapitalizmin Kaderi

Marxizm iktisat alanında klasik ve neo-klasik ekonomi-politiğe nazaran üstünlüğünü her şeyden önce teoriyle tarihi bütünleştirmesiyle ortaya koyar. Kapitalist uzun-dönemli gelişmeyi ileriye doğru iten kapitalist üretim tarzının temel iç çelişkileri de dâhil bu gelişmenin uzun-dönemli eğilimlerini doğru bir biçimde öngörme gücü sayesindedir ki *Kapital* dost düşman herkesi çekimi altına almaya devam etmektedir. Marx'ı kuşaklar boyu 'gayri-bilimsel' *parti pris [tarafgir]* olmakla ya da kehanet âlemine spekülatif gezintilerle[88] suçlamayı sürdürenlerin ispat yükünden kaçmaları mümkün değildir. Analitik araçlardan onlara göre bu denli yoksun bir düşünürün kapitalizmin bir buçuk asır boyunca gelişimini belirleyen uzun-dönemli hareket yasalarını nasıl olup da yanılmaz bir biçimde ortaya çıkartabilmiş olduğunun, bu gizemli olgunun hesabını vermek onlara düşer.

Yanlış bir biçimde Marx'a atfedilen sözde işçi-sınıfının-artan-mutlak-yoksullaşma yasası dışında, Marx'ın kapitalist üretim tarzına ilişkin olarak vardığı kuramsal sonuçların *Kapital*'in 1. Cildinin ilk ortaya çıkışından bu yana en düzenli biçimde saldırıya uğrayan yönü sözde 'kapitalizmin kaçınılmaz çöküşü teorisidir' (*Zusammenbruchstheorie*). Önce sosyalist

88. En fazla öne çıkan örnek Popper'inkidir, *The Open Society and its Enemies*, Vol. 2. Bkz. aynı şekilde aynı yazarın yukarıda alıntılanan, *Conjectures and Refutations*, pp. 336-46.

hareket içinde Bernştayncı 'revizyonistler' tarafından şiddetle karşı çıkılan ve dönemin ortodoks Marksistlerinin çoğu tarafından yalnızca zayıf bir biçimde savunulan[89] bu teori son on yıllarda tekdüzelikle birbirini izleyen yazarlarca alay konusu haline getirilmiştir.

Hepsi şu ayinsel retorik soruyu sorarlar: Kapitalist üretim tarzı Marx'ın öngördüğünün çok daha ötesinde bir koşullara uyum sağlama [adaptasyon] ve kendini-yenileme [self-reform] yeteneği göstermedi mi?[90]

Bu türden argümanlar genellikle temel bir zayıflık içerirler: Çok şey kanıtlamaya çalışırlar. Kapitalizmin onca krizden sonra ayakta kaldığını ve gelecekteki krizleri göğüsleme kapasitesine kimsenin ciddi bir şekilde karşı çıkamayacağını ileri sürerler. Ama aynı zamanda Batı'da şu anda mevcut ekonomik sistemin artık 'kapitalist' olarak nitelenemeyeceğini, kapitalizmin kendisini enkaz haline getirmekle tehdit eden krizlerin üstesinden gelmek için birbirini izleyen kendini-yenileme ve uyarlamalarla kendisini ekonominin yeni bir toplumsal örgütlenmesine dönüştürdüğünü iddia ederler. Bu her ne kadar onu tanımlamak için zaman zaman 'yöneticiler kapitalizmi', 'örgütlü kapitalizm', 'yöneticiler toplumu', 'tekno-yapı ege-

---

89. Bernstein'ın çöküş teorisini sorgulaması için bkz. örneğin, *op.cit.*, pp. 113-28. Çok yumuşak bir yanıt için bkz. Heinrich Cunow, 'Zur Zusammenbruchstheorie' *Die Neue Zeit*, 1898-9, I, pp. 424-30. Hilferding *Das Finanzkapital* adlı kitabında 'genel bir kartel'in faaliyetleri yoluyla krizsiz 'örgütlü' bir kapitalizm ihtimalini daha o zamandan öne çıkarıyordu (*a.g.e.*, p. 372).

90. Bkz. örneğin Tugan-Baranovsky, *a.g.e.*, pp. 236-9; Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, p. 42; Popper, *The Open Society and its Ennemies*, Vol. 2, p. 155 et al.; C.A.R. Crosland, *The Future of Socialism*, London, 1956, pp. 3-5 vb. *Zusammenbruchstheorie* ile ilgili metinlerin ilginç ve hacimli bir antolojisi İtalya'da Lucio Colletti ve Claudio Napoleoni tarafından yayınlanmıştır, *Il futuro del capitalismo – crollo o sviluppo?*, Bari, 1970.

menliği' vb. gibi diğer bir dolu formül icat edilmiş olsa da çoğu kez 'karma ekonomi' terimiyle nitelenir.[91]

Ama *Kapital* yalnızca sanayi devriminden bu yana dünya gelişiminin genel çizgilerini kavramak için güçlü bir araç değildir. Aynı zamanda bizi kapitalist üretim tarzının esasen ne ifade ettiğinin açık seçik bir tanımıyla da teçhiz eder. Kapitalizm ne bir 'tam rekabet' toplumu, ne bir 'artan bir ianeye muhtaçlık' toplumu, ne 'özel girişimcilerin fabrikalara hâkim olduğu' bir toplum hatta ne de 'paranın tek efendi olduğu' bir toplumdur. *Temel* meselelerden kaçınmaya imkân tanıyan bu tip belirsiz ve kesin olmayan tanımlar bugün Batı'daki iktisadi sistemin *Kapital*'de çözümlenen iktisadi sistemle ilişkisi konusunda sonu gelmeyen bir kafa karışıklığına yol açar.[92] *Kapital* kapitalist üretim tarzının esasen üç koşul ve yalnızca bu üç koşul tarafından belirlendiğini gösterir: (1) Üreticiler kitlesinin kelimenin iktisadi anlamında üretim araçlarının sahibi olmayıp, emek-güçlerini [üretim araçlarının] sahiplerine satmak zorunda olması olgusu; (2) bu sahiplerin, metaların satıldıkları pazar payları, sermaye için kârlı yatırım alanları, hammadde kaynakları vs. için birbirleriyle rekabet eden ayrı

91. Bu tip analiz geliştiren önemli yazarların tam bir listesini vermek imkânsızdır. Ana eğilimlere işaret etmek yeterli olacaktır: James Burnham'ın 'Yöneticiler Devrimi'; sosyal demokratların ve Samuelson'un 'karma ekonomisi' (bkz. Crosland, *a.g.e.*, pp. 29–35); Robin Morris'in 'Yöneticiler Kapitalizmi'; ve Galbraith'ın belki de bilmeden, (Paul Sering mahlasıyla yazan) Alman Sosyal Demokrat Richard Loewenthal'in *Jenseits des Kapitalismus*, Nuremberg, 1946 yapıtındaki çözümlemesinin izinden giden 'tekno-yapı'sı (*The New Industrial State*).

92. İşte Popper'in karakteristik bir cümlesi: 'Modern demokrasilerin ekonomik sistemini Marx'ın 'kapitalizm' olarak adlandırdığı sistemle özdeşleştirmenin nasıl büsbütün saçma olduğu [bu sistem] (1848'in *Komünist Manifesto*'sundaki) Marx'ın on maddelik komünist devrim programıyla karşılaştırıldığında bir bakışta görülebilir' (*The Open Society and its Enemies*, Vol. 2, p. 129).

[müstakil] firmalarda örgütlenmiş olmaları olgusu (yani kelimenin iktisadi anlamında özel mülkiyetin kurumlaşması); (3) dolayısıyla üretim araçlarının bu aynı sahiplerinin (değişik firmaların), genelleşmiş meta üretimi ve genelleşmiş yabancılaşma koşullarında emeğin sürekli gelişen makineleşmesi, sermayenin temerküzü ve merkezileşmesi, sermayenin organik bileşiminde artış, kâr oranlarında düşme eğilimi ve dönemsel olarak tekrarlayan aşırı-üretim krizlerine yol açan daha fazla sermaye birikimi için üreticilerden azami artık-değeri gasp etmek zorunda olmaları olgusu.

Eğer ölçütler bunlarsa, Batı toplumunun hâlâ kapitalist olduğundan; ücretli-emek ve sermayenin hâlâ toplumun uzlaşmaz karşıt sınıfları olduklarından; sermaye birikiminin her zamankinden çok bu toplumun temel itici gücü olduğundan; özel kâr gaspı ve realizasyonunun bağımsız firmaların temel güdüsünü yönettiğinden herhangi bir şekilde kuşku duymak mümkün değildir.

Bu firmaların bazılarının devletleştirilmiş olmaları; ekonomiye artan bir devlet müdahalesinin olması; rekabetin 'tam olmaktan' çıkması [imperfect] (yani rekabet kavgasının artık fiyat kırmaktan çok üretim maliyetleri azaltılarak ve dağıtım ve satış artırılarak verilmesi); işçilerin (şiddetli toplumsal kriz koşullarında burjuva demokratik özgürlüklerin ilgası haricinde) güçlü sendikalara sahip olmaları ve yaşam standartlarının Marx'ın beklediğinden çok daha fazla yükselmiş olması gibi çağdaş Batı toplumunun tüm bu yanları hiçbir şekilde, sistemin tüm temel hareket yasalarının kaynaklandığı, *Kapital* tarafından tanımlandıkları biçimiyle kapitalizmin temel yapısal özelliklerini ortadan kaldırmaz ya da konuyla alakalı olmalarını azaltmaz. Dolayısıyla bu temel hareket yasaları geçerli kalırlar.

Hatta yapısal bir bakış açısından paradoksa davetiye çıkarmaksızın yirminci yüzyılın son çeyreğindeki 'somut' kapitalizmin *Kapital*'in 'soyut' modeline, Marx'ın 1. Cildin baskı provalarını düzeltmeyi bitirdiği 1867'nin 'somut' kapitalizminden çok daha yakın olduğu söylenebilir. Bu ilk olarak, bir asır önce hâlâ önemli bir toplumsal katman olan kendi üretim araçlarının sahibi bağımsız üreticiler ara sınıfının varlığının bugün neredeyse tümüyle eriyip gitmiş olması; emek-gücünü satmaya mecbur edilen bağımlı ücretli ve maaşlıların ekonomik olarak faal nüfusa oranının şu anda Batı ülkelerinin çoğunda yüzde 80'in bazılarında yüzde 90'ın üzerine çıkması nedeniyle böyledir. İkinci neden sermaye temerküz ve merkezileşmesinin, yalnızca emperyalist ekonomilerin her birinin birkaç yüz dev korporasyonun hâkimiyetine girmesine değil, aynı zamanda kapitalist *dünya* ekonomisinin tüm zenginliğinin üçte birinin birkaç yüz çokuluslu şirketin elinde yoğunlaştığı bir durma yol açmış olmasıdır. Üçüncü olarak, emeğin üretkenliği ve nesnel toplumsallaşması o denli artmıştır ki özel zenginleşme için değer üretimi, Marx'ın bir yüzyıl önce öngörebileceğinin çok daha ötesinde saçma bir hale gelmiştir. Kaynakların bilinçli ve demokratik olarak seçilmiş öncelikler temelinde ihtiyaçların tatminine yönelik planlı bir yönetimi için dünyanın haykırışı öylesine zorlayıcıdır ki, sosyalizm karşıtlarının bile bu mesajı duymazlıktan gelmeleri mümkün değildir.[93]

Peki, o halde neden, diye sorabilir kişi, mülksüzleştirenler hâlâ mülksüzleştirilmemiştir ve kapitalizm yüksek düzeyde sanayileşmiş ülkelerde hâlâ varlığını sürdürmektedir? Bu soruya cevap verebilmek için yirminci yüzyılın siyasi ve toplumsal tarihinin ayrıntılı ve eleştirel bir gözden geçirilmesine gir-

93. Bkz. örneğin Barry Commoner gibi akademisyenlerin ekolojik krize tepkileri (*The Closing Cycle*, London, 1972).

mek gerekecektir. Ama meselenin özü şu ki Marx asla kapitalist sistemin tek bir iktisadi 'nedene' bağlı olarak tek bir 'nihai' krizde herhangi bir ani ve kendiliğinden çöküşü kehanetinde bulunmamıştır. *Kapital*'in 1. Cildinin 'Kapitalist Birikimin Tarihsel Eğilimi' başlığını taşıyan ünlü 32. Bölümünde Marx toplumsal güçlerin tepkisini tahrik eden iktisadi eğilimleri tanımlar. Proleter sayısının, sömürüsünün ve bu sömürüye karşı başkaldırının artması kapitalizmin alaşağı edilmesinin temel manivelalarıdır. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin nesnel toplumsallaşması kolektif mülkiyet ve ortaklaşmış üreticilerin özgür işbirliği temelinde bir toplumun iktisadi önkoşullarını yaratır. Ama bunlar böyle bir toplumu belirli bir evrensel zafer gününde kendiliklerinden üretmezler. Sistemin devrimci yıkılışını meydana getirmeleri için bunların toplumsal krizin ayrıcalıklı anlarında bilinçli bir biçimde kullanılmaları gerekir.

Marx ekonomik determinizmin [iktisadi belirlenimcilik] kendiliğinden etkilerine kaderci bir inançtan herhangi bir toplumsal düşünürün olabileceği kadar uzaktır. Tekrar tekrar insanların kendi tarihlerini yaptıklarını ve yapmak zorunda kalmış olduklarını ifade etmiş ama sadece bunun keyfi bir biçimde ve keandilerini içinde buldukları maddi koşullardan bağımsız olamayacağını söylemiştir.[94] Bu nedenle herhangi bir kapitalizmin-çöküş-kuramı kendisini ancak kapitalizmin bilinçli alaşağı edilmesi kuramı yani sosyalist devrim teorisi

94. Bkz. örneğin Marx'ın Friedrich Bolte'ye 23 Kasım 1871 tarihli kayda değer mektubunun sonu (*Selected Correspondence*, pp. 269–71). Marx burada burjuvaziye siyasi iktidar için meydan okuyabilmesi için işçi sınıfının önceden örgütlenmesinin gerekliliğini ve propaganda, ajitasyon ve eylem yoluyla bu tarz sistematik bir eğitim olmaksızın işçi sınıfının burjuva siyasetinin tutsağı olacağını açıklar.

olduğu takdirde Marksist olarak takdim edebilir.[95] *Kapital*'in 1. Cildinin sonundaki 32. Bölüm yalnızca çok genel terimlerle kapitalist üretim tarzının nesnel iç çelişkilerinin nasıl ve neden bu yıkılışı hem mümkün hem de gerekli kıldığına işaret eder. Gerisi, Marx'ın deyişiyle 'sayıca sürekli artan ve kapitalist üretim sürecinin bizzat kendi işleyişi tarafından eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen bir sınıfın, işçi sınıfının ayaklanmasının' gelişiminin sonucu olmak zorundadır.

Diğer bir deyişle, bir yanda kapitalist üretim tarzının büyüyen iktisadi çelişkileri, diğer yanda kapitalizm çöküşü arasında zorunlu bir dolayım vardır: Sınıf bilinçliliğinin, işçi sınıfının (devrimci önderlik dâhil) devrimci eylem için örgütlü gücünün ve kapasitesinin gelişmesi. Marksist teorinin *bu* bölümü *Kapital*'e dâhil edilmemiştir. Bir ihtimal Marx bu konuyu Devlet üzerine yazmak istediği ama hiçbir zaman taslak haline bile gelmemiş olan kitabında tartışmak niyetindeydi. Her halükarda, her ne kadar bu konudaki pek çok düşüncesi makale ve mektuplarında serpiştirilmiş halde bulunmaktaysa da, arkasında düşüncesinin bu konudaki hiçbir sistematik bir sunumunu bırakmadı. 'Öznel Etmenin Marksist Teorisi' olarak adlandırılabilecek olan [bölümü] sistematik olarak ele almak başta Lenin, Troçki ve Rosa Luxemburg olmak üzere en yetenekli takipçilerine düştü.

95. Rosa Luxemburg 1899 gibi erken bir tarihte çelişkili eğilimlerin sentezini hayranlık uyandırıcı bir şekilde yapar: 'Kapitalist toplumun üretim ilişkileri giderek sosyalist toplumun üretim ilişkilerine yaklaşıyor. Ama öte yandan onun siyasi ve hukuki ilişkileri [ve aynı zamanda insanların zihnindeki ideolojik yansımaları diye eklenebilir EM] kapitalist toplum ve sosyalist toplum arasında durmadan yükselen bir duvar örüyor. Bu duvar toplumsal reformun gelişimi ve [burjuva parlamenter EM] demokrasi akımıyla [cereyanıyla] yıkılmaz, tersine sağlamlaşır ve pekişir' ('Reform and Revolution', in Mary Alice Waters (ed.), *Rosa Luxemburg Speaks*, New York, 1970, p.57).

Kapitalizmin en fazla sanayileşmiş ülkelerde varlığını bugüne dek sürdürmesi kuşkusuz ona Marx'ın beklediğinin çok daha ötesinde bir ömür biçmiş oldu. Ama bu, sistemin esasen *Kapital*'in öngördüğünden başka yönlerde gelişmesi sebebiyle olmadı. Ne de patlayıcı toplumsal krizlerin dönemsel olarak tekrarlanmasından kaçınabilmesi nedeniyle oldu. Tersine 1905 Rus devriminden bu yana ve elbette Birinci Dünya Savaşının patlak vermesinden bu yana bu tür krizler çağdaş tarihin tekrar tekrar yaşanan özellikleri haline geldiler.

Bu tür krizler sırasında kapitalizm, en önemlileri Rusya ve Çin olmak üzere birçok ülkede gerçekten de yıkıldı. Fakat bu yıkılış Marx'ın beklediğinin tersine, pek de öyle kapitalist sanayiin mümkün en büyük genişlemesi sonucu proletaryanın sayıca ve ekonomik olarak en güçlü geliştiği yerler yani aynı zamanda güçlü bir burjuva sınıfına sahip olan ülkelerde meydana gelmedi. Daha çok burjuvazinin en zayıf olduğu ve dolayısıyla siyasi güç ilişkilerinin, kuvvetli bir biçimde isyankâr bir köylülüğün desteğini kazanma yeteneğine sahip genç bir proletarya için elverişli olduğu ülkelerde ortaya çıktı. Bu tarihi sapma ancak çözümlemeye iki temel etmen dâhil edildiğinde kavranabilir. Bir yandan emperyalizmin gelişimi ve bunun toplumsal ve ekonomik olarak azgelişmiş ülkelerde yaşayan insanlığın büyük bölümü üzerindeki etkileri (eşitsiz ve bileşik gelişme yasası). Diğer yandan Batılı işçi sınıfının emperyalizmin uzun 'organik gelişme' dönemi boyunca (1890–1914) devrimci deneyim eksikliği ile Batı'da 1918–23 arasındaki dönemde ilk geniş-ölçekli devrimci krizlerin (hepsinden çok Almanya ve İtalya'daki) başarısızlığından sorumlu olan gelişen reformizm ve sosyal demokrasinin burjuva toplumu ve burjuva devletiyle bütünleşmesi arasındaki karşılıklı ilişki. Bu başarısızlığın bir sonucu olarak

bizzat muzaffer Rus devrimi yalıtılmış ve uluslararası işçi hareketi ancak 1950'lerde içinden yavaşça filizlenmeye başladığı Stalinizmin karanlık ara-dönemine girmiştir. Bu bizi benim Marksist öznel etmen teorisi olarak adlandırdığıma geri götürür –ve bu arada Marksist iktisat teorisinin 1895-1930 döneminde zengin bir gelişme döneminden sonra, neden bu alanda da çeyrek yüzyıl boyunca neredeyse topyekûn bir durgunluk görüldüğünü açıklar.

Zusammenbruchstheorie etrafındaki tartışma iki farklı sorunun birbirine karıştırılmasının sıkıntısını çekmiştir: Kapitalizmin yerini sosyalizme bırakmasının kaçınılmaz (kapitalist üretim tarzının içsel iktisadi çelişkilerinin kaçınılmaz bir sonucu) olup olmadığı sorusu ve sosyalist devrimin yokluğunda kapitalizmin sonsuza dek yaşamaya devam edip etmeyeceği sorusu. İlk soruya verilecek olumsuz bir yanıt hiçbir şekilde ikincisine verilmiş olumlu bir cevap anlamına gelmez. Aslında klasik Marksistler, genç Marx'ın izinden giderek tahminlerini bir ikilem olarak formüle etmişlerdir: Sosyalizm ya da barbarlık.

İnsanlığın Auschwitz ve Hiroşima'dan bu yana tanık olduğu toplumsal felaketler, bu tahminde 'romantik' hiçbir yan bulunmadığını ve bu tahminin mübadele-değeri üretiminin, sermaye birikiminin ve kişisel zenginleşme için uğraş vermenin kendi içinde amaçlar olarak dehşet verici yıkıcı potansiyelinin açık bir kavrayışını ifade ettiğini gösterir. Kapitalist ekonominin iktisadi çöküşünün somut mekanizmaları spekülasyona açık olabilir. Değer üretiminde düşüş (yarı-otomasyon sonucu üretilmiş toplam emek saati sayısının düşmesi), artık-değeri realize etmekte artan zorluk, yeniden-üretim sürecine girmeyen artan israf çıktısı, ulusal kaynakların artan tükenişi ve hepsinden çok kâr oranında uzun-dönemli düşme eğilimi

arasındaki karşılıklı ilişkiler hâlâ iyice açıklanmış olmaktan uzaktır.[96] Ama kapitalist üretim ilişkilerinin uyum sağlama yeteneğinin belirli sınırları olduğu ve bu sınırlara giderek bir alandan diğerine, ardı ardına ulaşıldığı tezinin güçlü bir savunması yapılabilir.

Kapitalizmin 1914'ten bu yana ara vermeksizin meydana gelen (askeri, siyasi, toplumsal, parasal, kültürel) krizler karşısında varlığını bir elli yıl daha sürdürmesi pek mümkün gözükmüyor. Üstelik *Kapital* ve onun temsil ettiği şeyin, yani proletaryanın sınıf bilincinin en yüksek düzeyini ifade eden burjuva toplumunun bilimsel bir çözümlenmesinin sonunda ortaklaşmış üreticilerin sınıfsız bir toplumunun kapitalizmin yerini almasına kesin bir katkıda bulunduğunun ortaya çıkması çok güçlü bir olasılıktır.

96. Bütün bu konuya ve özellikle çöküş anlaşmazlığının ortalama kâr oranında düşme eğilimiyle ilişkisine *Kapital*'in 3. Cildine Giriş'te döneceğim.

Kapital'in Birinci Cildine Ek'i ('Dolayımsız Üretim Sürecinin Sonuçları') Sunuş

Kapital hakkında bilgimiz ve onu kavrayışımız son on yıllarda, Marx'ın daha önce bilinmeyen temel niteliğinde metinlerinin otuzlu yıllarda yayınlanması sonucu önemli ölçüde ilerlemiştir. Bunların ilki, kuşkusuz, Pelican Marx Kitaplığının (Pelican Marx Library) ayrı bir cilt halinde İngilizce konuşan okurlar için erişilebilir kıldığı *Grundrisse* olmuştu. İkincisi, başlangıçta *Kapital*'in 1. Cildinin Yedinci Kısmı olarak planlanmıştı ve burada ilk kez bir İngilizce çeviride yayınlanılıyor. 'Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses' (?Dolayımsız Üretim Sürecinin Sonuçları') başlığını taşıyan ve burada bundan böyle *Resultate* olarak göndermede bulunulacak [bölüm], ilk kez 1933'te Adoratsky tarafından *Arkhiv Marxa i Engelsa (Marx-Engels Arşivlerinin)* 2. Cildi içinde eşzamanlı olarak Rusça ve Almanca yayınlanmış, Moskova'da basılmıştır. Marksistler ve benzer şekilde akademik 'Marksologlar' tarafından yoğun bir araştırma nesnesi haline gelmesi ancak altmışların sonunda Almancada ve diğer Batı Avrupa dillerinde yeniden yayınlanmasından sonra olmuştur.

Bu `bölüm Haziran 1863 ile Aralık 1866 arasında, yani 1861-3 elyazmasından (devasa yirmi üç defterden) sonra ya-

zılmışa benzemektedir.[1] Gerçekten de, Kautsky (tarihsiz ama Kautsky'nin Aralık 1862'de yazıldığını düşündüğü) 18. Defter'den *Kapital*'in 1. Cildinin taslak halindeki nihai içindekiler bölümünün yer aldığı bir parça yayınlamıştı. Burada, nihai versiyonda muhafaza edilen ilk beş kısımdan sonra şu kısımlar yer alıyordu:

6. Artık-değerin yeniden sermayeye çevrilmesi. İlkel birikim. Wakefield'in sömürgecilik kuramı
7. Üretim sürecinin sonucu. –temellük yasasının biçimindeki değişiklik 6. ya da 7. kısımda gösterilebilir.
8. Artık-değer teorileri.
9. Üretken ve üretken-olmayan emek kuramları.[2]

8 ve 9'un Marx tarafından 1. Ciltten 4. Cilde taşındığını biliyoruz. 1. Cildin nihai versiyonunda 'Ücretler' ('Arbeitslohn') başlığını taşıyan yeni bir 6. Kısım ihdas edilmişti. Böylece başlangıçtaki 6, yeni ve çarpıcı bir başlıkla: 'Sermaye Birikimi', Yedinci Kısım haline gelmişti. Yeni Altıncı Kısmın Marx'ın, ücretli-emeği daha sonra ayrı bir ciltte ele alma niyetinden vazgeçtiğinde, *Kapital*'in tamamının planında yaptığı değişiklik sonucu ihdas edildiğini zaten biliyoruz. Ama başlangıçta planlanan Yedinci Kısım niçin çıkarıldı? (Bu, kaleme alındığında 'Altıncı Bölüm' başlığını taşıyordu. 'Yedi', 'Altı' olarak değiştirildi çünkü Marx o zaman şimdiki Birinci Kısmı bir giriş olarak yayınlama niyetindeydi. 'Bölüm', yayınlanan versiyonda 'Kısım'a dönüşen [adlandırma] için o

---

1. Bu görüş (*Kapital*'in) yakın tarihli İtalyanca çevirisini ilgi çekici 'Sunuş'unda Bruno Maffi tarafından öne sürülmüştür (Marx, *Il Capitale: Libro I, capitolo VI inedito*, Floransa, 1969)
2. Karl Kautsky, 'Vorrede', Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, Vol. 3, Stuttgart, 1910, s. viii içinde.

zaman kullandığı terimdi). Marx'ın düşüncesinin 1863'le 1866 arasındaki gelişimi hakkında sahip olduğumuz bilgi temelinde bu soruya, şu an için kesin bir yanıt vermek imkânsızdır. Bunun sebebi muhtemelen Marx'ın *Kapital*'i 'diyalektik olarak eklemlenmiş sanatsal bir bütün' olarak sunma arzusunda yatar.[3] 1. Cildin bir özeti ve 1. ve 2. Ciltler arasında bir *köprü* olarak ikili bir *didaktik* işleve sahip olduğu için 'Altıncı Bölüm'ün böylesi bir bütünlükte yeri olamayacağını hissetmiş olması mümkündür.

Her halükarda, *Resultate* niyet edilen bu ikili işlevin ışığında 1.Cilt için olduğu kadar 2. Cilt bakımından da birçok aydınlatıcı derinlemesine içgörü içerir. Bu bağlamda yalnızca Marx'ın, eleştirmenleri tarafından olduğu kadar bazı takipçileri tarafından da o kadar sık itiraz edilmiş, *kapitalist pazarın daimi genişlemesini kapitalist üretim tarzının varlığını sürdürmesi için mutlaka gerekli* saydığı *açık* bir cümlesinden bahsedeceğim. Zira tam da kapitalist üretim, büyüyen bir makine kitlesi, büyüyen bir sabit sermaye, büyüyen bir sermayenin organik bileşimi yoluyla üretim olduğundan, aynı zamanda, zorunlu olarak, satışları sürekli büyüyen bir pazar isteyen metaların sürekli artan ölçekte kitlesel üretimidir de.

Resultate'nin kilit yanı kapitalist üretim tarzının artık-değer üretimi ve sermaye tarafından üretilen metaların üretimi olarak sentezine ve bununla karşılıklı bağıntılı olan artan emek üretkenliğinin –ki bu olmaksızın uzun vadede artık-değer üretiminde hiçbir artış mümkün olamayacaktır– kökeni ve içeriği sorununa ilişkindir. Marx bu amaçla 'sermayenin emek üzerinde' biçimsel ve gerçek 'tahakkümü' olarak adlandırdığı [iki durum] arasında bir ayrım getirir. Biçimsel ta-

3. Karl Marx, Engels'e 31 Temmuz 1865 tarihli mektup, *MEW* 31, s. 132.

hakküm manüfaktür döneminin ayırt edici özelliğiyken, gerçek tahakküm, üretim teknik ve yöntemlerinde sürekli devrimleriyle modern fabrikanın karakteristiğidir. Bu ayrımı kullanarak Marx, on dokuzuncu yüzyıl iktisatçıları tarafından yazılan metinlerin pek azının boy ölçüşebileceği 'güncel' bir arenaya sahip sayfalarda, kapitalizmin özel iç mantığını gözler önüne serer. Artık-değer üretiminde daimi bir artış arayışı maliyet fiyatında daimi bir azaltma arayışı, metalarda sürekli bir ucuzlama anlamına gelir. Bu suretle sermaye, kendisini verili bir talep yapısına ya da toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlara adapte etmekten ziyade talep ve ihtiyaçların bizzat kendilerini üretimde devrimler yoluyla devrimci bir dönüşüme uğratarak, pazarları genişleterek, yeni gereksinimler tahrik ederek, yeni ürünler ve daha fazla değer için mübadele değerleri üretimi, kâr için üretim için yeni alanlar yaratarak kendisini gösterir.

Bu, teknolojide, bizzat üretim sürecinde uygulanabilir bilimsel buluşlar için araştırmada ve bunların kullanımında sürekli bir genişlemeye yol açar. Bu buluşlar da sermaye tahakkümü altında bir iş [business] haline gelir. Böylece, emek üretkenliğinde artışın modern fabrikadan önce bilinmeyen yeni dehşet verici bir kaynağı ortaya çıkar. Marx, bilimi hem bir 'değer kaynağı' hem de 'sermayenin değer ürettiğinin' bir 'kanıtı' addetmekten ibaret olan gizemlileştirmeyi ifşa eder. Kapitalizmde emeğin salt kol emeği olarak değil, emekleri, nihai ürünü üretmek için vazgeçilmez olanların tümünün *bileşik ya da ortaklaşa emek potansiyeli (kombiniertes Arbeitsvermögen, Gesamtarbeitsvermögen)* olarak görülmesi gerektiği gerçeğini vurgular. Hatta buna ilişkin olarak 'kolektif işçi', 'toplu işçi' kavramını kullanır. Değer-üreten süreç, üretimde işbirliği yapanların tümünün emek-güçlerini kapitalis-

te satarken harcadıkları emek-zamanının bir dışavurumudur. Marx için bu 'toplu işçi' açık biçimde mühendisleri, teknoloji uzmanlarını ve hatta yöneticileri içermekteydi.[4]

Bu noktada, Marx'ın öğrencileri ve takipçileri arasında, 'üretken' ve 'üretken olmayan' emeğin kesin tanımı ve aralarındaki ayrıma ilişkin olarak hâlâ şiddetle süren önemli bir anlaşmazlık konusunu ele almamız mümkündü. Oysa ben bu tartışmayı 2. Cildin Giriş'ine ertelemeyi tercih ediyorum. Çünkü aslında bu ayrımı belirlemedeki gerçek zorluk üretim süreci içerisinde olup bitenlere bağlı olmaktan çok – bu sorun Resultate'de layıkıyla açıklığa kavuşturulmuştur – metaların üretimi ve dolaşımı arasındaki ayrıma ve hizmet endüstrileri olarak adlandırılan [sektör] sorununa bağlıdır. Marx'ın bu konudaki düşüncesinin nihai versiyonu (başlangıçtaki görüşleri *Artık-Değer Teorilerinde* ifade edilmişti) Kapital'in 2. Cildinde bulunabilir.

Bununla birlikte, yapılması gereken, *Resultate*'de geniş bir şekilde ele alınan konunun, *Grundrisse*'nin en çarpıcı yönlerinden birinin, yani Marx'ın *kapitalizm tarafından emeğin nesnel toplumsallaştırılması* kuramının daha da öte geliştirilmesinden başka bir şey olmadığını vurgulamaktır. Zira Marx'ın –daha önce 1. Cildin 15. Bölümünde geliştirilenleri özetleyerek– bu sayfalarda kısaca tanımladığı, bilimle üretimin bütünleştirilmesinin, teknoloji ve makinelerin gelişiminin gerçekleşme biçiminin, meta üretiminin bizatihi özü olan, *çalışmanın ve emeğin* özel karakterini nesnel olarak yadsımada ikili bir yola sahip olmasıdır.

Bir yandan, fabrika içerisinde, tekil emekçi ve benzer şekilde tekil bilim adamı ancak bir takımın parçası olarak çalı-

---

4. *Capital,* Penguin Classics, London, *1990*,Vol. 1, ss. 1052-5.

şabilirler. Bunların, takımın diğer üyelerinin faaliyetlerini göz önünde bulundurmaksızın, tekil eğilimlerin fonksiyonu olan tekil işler yapmaları artık mümkün değildir. Bunların işleri, potansiyel olarak, ortaklaşa üreticilerin hâkimiyeti bir kez kapitalizmin yerini aldığında, tam da emeğin nesnel işbirliğinin bu yüksek düzeyi, insan çabasının ve potansiyel özgelişimin genel kapsamını muazzam ölçüde genişlettiğinden, bireysel yetenek ve kapasitelerin geliştirilmesi için akla hayale gelmeyecek imkânların önünü açacak *işbirliği halinde bir bütünlüğün* parçası haline gelmiştir.

Diğer yandan, fabrikalar, sanayi kolları, ülkeler arasında sermayenin merkezileşmesi ilerledikçe, teknik ve iktisadi bütünleşmede ilerleme de, hâlâ birbirlerinden yüzlerce hatta binlerce mil uzakta yaşayan üreticiler arasında giderek daha sıkı nesnel işbirliği bağları yaratır. Kapitalizm bu yolla da, emeğin bu nesnel toplumsallaşmasının maddi olarak mümkün kıldığı hem insan ırkının gerçek birliğinin hem de bireyin gerçek evrenselleşmesinin zeminini hazırlar.

Ama kapitalist üretim tarzında, emeğin bu nesnel toplumsallaşmasının kendisini kapitalist üretim ilişkilerinin zincirlerinden kurtarması mümkün değildir. Bütün bu devasa mekanizma kapitalizmde ancak, optimum ekonomik gelişmeden (ve hatta toplumsal maddi kaynakların bölüşümünün ve büyümesinin optimizasyonundan) oldukça farklı bir şey olan kârın özel temellükü, her tekil firma tarafından kâr maksimizasyonu amacı için ve hedefiyle işlev görebilir. Bir yandan nesnel olarak giderek daha çok toplumsallaşan üretici güçlerin gelişimi ve diğer yandan özel temellüke dayanan kapitalist üretim ilişkileri arasındaki çatışma hem tekrarlayan ekonomik krizleri hem de, burjuva toplumu ilerici misyonunu tamamlayıp tarihsel gerileme dönemine girer girmez dehşet ve-

rici biçimde patlayıcı hale gelen potansiyel bir toplumsal krizi belirler.

Bu bağlamda, burada 'İzole Parçalar' olarak yayınlanan parçalar hakkında bir iki kelime etmek gerekir. Marx'a ait aynı defterde bulunup 1933'te yayınlanan Almanca elyazmasına eklenen bu parçalar, başlangıçtaki Yedinci Kısmın (Altıncı Bölümün) gerçek anlamda parçası değildir. Adoratsky bunlara 'Einzelne Seiten' (ayrı sayfalar) başlığını koymuştur. Bunlardan, biri sendikaların önemini ve işlevini tartışan, diğeri göçmenliğin işlevi üzerine olan, ikisi özellikle kayda değerdir. Her ikisi de, bu cilde [1. Cilt] Giriş'te Marx'ın ücretler kuramına getirilen yorumu teyit eder.

İlk parçada Marx bir sendikanın, meta emek-gücü satıcılarının bir bileşimi olduğu ve kapitalistlerle bu metaın fiyatının pazarlığını, tek başlarına yapabileceklerinden daha eşit koşullarda yapmalarını mümkün kıldığı gerçeğini ısrarla vurgular. Tüm metalarda olduğu gibi bu fiyat asla etrafında salındığı emek-gücü değeri ekseninden uzun süre köklü biçimde farklılaşamaz. Bununla birlikte, sendikalar kapitalistlerin emek-gücünün değerini düşürmesini engelleyerek en azından emek üretkenliğinde artışın tüm sonuçlarının otomatik olarak kapitalistlere tahakkuk etmesinin önüne geçebilirler. Diğer bir deyişle sendikalar, yeni üretilmiş gereksinimleri tatmin eden kitlesel-üretimli yeni metaların eşdeğerini emek-gücüne (emek-gücünün moral-tarihsel öğesine) dâhil ederek reel ücretlerde bir artışı başarabilirler.

İkinci parça Avrupa'dan (özellikle de Britanya'dan) deniz aşırı göçün sınırları üzerinde durur. Emeğin uluslararası hareketliliğinin, sermayenin uluslararası hareketliliğinden düşük düzeyde olduğunu saptar ama *Britanya'nın denizaşırı dışgöçünde anlamlı bir artış olursa, bunun bu ülkenin dünya*

pazarındaki hâkim konumunu ortadan kaldırabileceğini ekler. Gerçekten tam da böyle olmuştur.[5] Britanya'nın hem meta ihracatında hem de emek fazlası ihracında kayda değer bir artışın bir sonucu olarak, sanayi yedek ordusunda, reel ücretlerdeki asırlık artışı izah eden, asırlık bir gerileme meydana gelmiştir.

5. 1841 ile 1881 arasında, İrlandalı ve İskoç içgöçü İngiliz denizaşırı dışgöçünü telafi ettiği için, Britanya'dan dışarı net nüfus akımı fiilen sıfır olup 1881-91 döneminde 600.000'in üzerindeydi ve 1881-1911 döneminde 1,2 milyona yakındı (A. K. Cairncross, *Home and Foreign Investment*, Cambridge, 1953, s. 70).

Kapital'in İkinci Cildine Giriş

1. İkinci Cildin Marx'ın Genel Kapitalizm Çözümlemesindeki Yeri

'İkinci cilt bütünüyle bilimsel, yalnızca *burjuvaların kendi aralarındaki* sorunları ele alıyor'. Friedrich Engels 5 Şubat 1884'de Rus popülisti [narodnik] Lavrov'a böyle yazıyordu. On yedi ay sonra Sorge'a şöyle söylüyordu: 'İkinci cilt büyük hayal kırıklığı yaratacak, zira katıksız bir şekilde bilimsel ve pek fazla ajitasyon malzemesi içermiyor.' Nihayet, 13 Kasım 1885'te Danielson'a şu satırları yazıyordu: 'İkinci cildin size de bana verdiği kadar haz vereceğinden zerre kadar kuşku duymuyordum. İçerdiği gelişmeler aslında öylesine üstün bir mertebede ki vülger okur bunları anlama zahmetine katlanmayacak ve sonuna kadar gitmeyecektir. Ekonomi-politik de dâhil tüm tarih bilimlerinin artık daha da alçalmaları pek mümkün olmayan bir düzeye düşmüş olduğu Almanya'da durum gerçekte budur. Bizim kuramsal bakımdan hiçbir zaman eser miktarda insansever [filântrop] *Vulgärökonomen [vülger ekonomistler]* olmaktan pek öteye gidememiş *kathedersozialisten [katedral sosyalistleri/akademik sosyalistler]* şimdi Bismarck'ın *Staatsozialismus [devlet sosyalizminin]* basit özürcü-savunucuları [apolojistleri] seviyesine düşmüş durumdalar. İkinci cilt onlar için her zaman mühürlenmiş bir kitap olarak kalacak... Resmi iktisat yazını bu cilde ilişkin temkinli bir suskunluk sergiliyor.'[1]

Bu öngörüler Engels'in korktuğunun da ötesinde doğrulandı. Gerçekten de iki genç Rus Marksist –Tugan-Baranowski ve peşinden S. Bulgakov– 2. Cildin temel kavramsal yeniliklerinin ilk uygulamasını yapana kadar bir on yıl geçti. Ve bu kavramların –her ne kadar o an için kendini Marksist olarak adlandırmaya devam etse de– Tugan-Baranowski'nin Marx'ın temel teorilerinden bazılarını revize etmeye başladığı uluslararası bir tartışmayla nihayet Almanya'ya ve Batı âlemine nüfuz etmeleri neredeyse bir on yıl daha aldı.[2] *Kapital*'in 2. Cildi gerçekten de

1. Engels'ten Lavrov'a: *Marx-Engels Werke,* vol. 36, p.99; Engels'ten Sorge'a: *a.g.e.* ss. 296 ve 324; Engels'ten Danielson'a: *a.g.e.* ss. 298 ve 384 (ayrıca bkz. Marx/Engels, *Selected Correspondence,* Moscow, 1975, pp. 365-6). *Kathedersozialisten* vb. için bkz. *Capital,* Vol., 2, s. 88 ve s. 101.

[Bu dipnotlar merak sahibi okuyucu için aşağıda verilmiştir: s. 88 '*Burada sözü edilen üniversitedeki rahat koltuklarda oturarak sosyalizmle flört eden akademik sosyalistler (*Kathedersozialisten*) ilk olarak 1870'lerde ortaya çıktılar. Aralarında en fazla öne çıkanlar Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolph Wagner, Karl Bücher ve Werner Sombart'tı. Sosyal-Demokrat Partinin dışında ve genellikle ona karşıydılar. Kapitalist ekonomiye devlet müdahalesini *ipso facto [yalnız bu nedenle]* 'sosyalist' olarak sunan 'devlet sosyalizmi' ideolojisi Marx ve Engels'in (*Komünist Manifesto*'da ve *Gotha Programının Eleştirisi*'ndeki gibi) sürekli saldırılarının nesnesi olmuştu. 1880'ler Almanya'sında Bismarck'ın demiryollarını devletleştirmesi esas olarak 'akademik sosyalistler' tarafından bu şekilde 'sosyalizm' sıfatıyla süslenmişti. Pratikte geniş-ölçekli kapitalist tarımın gelişmesine devlet desteği sağlamaya çalışan Prusyalı toprak sahibi [junker] Johann Karl Rodbertus-Jagetzow Almanya'da devlet sosyalizminin en kıdemli temsilcisiydi'; s. 101 '*Marx'ın 'vülger iktisadın' ortaya çıkışını izahı için bkz. Almanca İkinci Baskıya Sonsöz, *Capital,* Volume 1, Penguin Classics, Londra, 1990, pp. 98–99; aynı şekilde Chapter 1, note 34, pp. 174-5' [Karşılaştırmak için bkz. *Kapital,* 1. Cilt, s. 24; 1. Bölüm, dipnot 34, s. 91]].

2. Tugan-Baranowski'nin *Studies on the Theory and Hiskory of the Commercial Crisis in England* başlangıçta 1894'te Rusça yayınlandı. Rosdolsky'ye göre bu versiyon, uluslararası tartışmayı ateşleyen ünlü 1901 Almanca baskısından köklü bir biçimde farklıdır (bkz. Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's*

yalnızca 'mühürlü' değil aynı zamanda unutulmuş bir kitap oldu. Büyük ölçüde günümüzde de öyle kalmaya devam ediyor.

Buna karşın şayet okur 2. Cildin anıtsal teorik inşadaki temel yerini küçümseyerek 1. Ciltten doğrudan 3. Cilde geçmeye kalkışırsa vahim yanlış anlaşılmalar ortaya çıkar. Marx'ın bizzat kendisi, Engels'e 30 Nisan 1868'de gönderdiği mektupta bu yeri tam bir kesinlikle açıklığa kavuşturmuştur: 'I. Kitapta...öz-genişleme sürecinde 100£ 110£ haline gelirse ikincinin pazarda kendilerine bir kez daha dönüşeceği öğeleri *hazırda mevcut bulacağı* varsayımıyla yetiniyoruz. Ama şimdi bu öğelerin elde bulunduğu koşulları yani farklı sermayeler ve sermayenin ile gelirin (= *s*)* bileşen parçalarının toplumsal iç içe geçişini araştırıyoruz?.'[3] *Metaların ve paranın bir hareketi* olarak kavranan bu iç içe geçiş Marx'ın kapitalist üretim tarzında arz ve talep arasında dönemsel dengesizliğin kaçınılmazlığı temelinde ticaret çevriminin tutarlı bir teorisinin nihai biçimini değilse bile en azından temel öğelerini ortaya çıkarmasını mümkün kıldı. 2. Cildin bu rolünü unutup 3. Cilde atlamak metaın iç çelişkilerine özgü tüm sorunları -pazar sorunları, değerin ve artık-değerin realizasyonu sorunları vb- dışarıda bırakma tehlikesini taşır. Bu sorunlara her ne kadar 1. Ciltte değinil-

---

Capital, Londra, 1977, p. 470, note 66). Bulgakov'un *On the Markets for Capitalist Production* Rusçada 1897'de basıldı. St Petersburg sosyal-demokrat mahfilinde G. Krassin'in aynı konudaki bir konferansına cevap olarak 1893 sonbaharında verdiği sözlü bir raporu temel alan 'Pazar Sorunu Olarak Anılan Sorun' başlıklı uzun makalesinde Lenin, Marx'ın yeniden-üretim şemalarını önemli ölçüde kullanır. Buna karşın, bu makalenin elyazması Petersburg'ta elden ele dolaşmışsa da basılmamış ve 1937'de yayınlanana kadar kaybolduğu düşünülmüştür. Şimdi Lenin'in *Toplu Eserleri*'nin 1. Cildinde yer almaktadır.

[* *s*: toplam artık-değer]

3. Marx/Engels, *Selected Correspondence*, op. cit., p.191

mişse de, bunlar ancak 2. Ciltte tam anlamıyla geliştirilmiştir. Hatta Marx'ın kapitalist zenginliğin temel hücresi tekil metaın kaçınılmaz çelişkilerini tüm karmaşıklıklarıyla ortaya çıkarmasının, ancak sermayenin *bir bütün olarak* yeniden-üretimini ele almasıyla, mümkün olduğunu dahi söyleyebiliriz.

Bunun yanısıra, 'farklı sermayelerin ve sermaye ile gelirin bileşen parçalarının iç içe geçişi' –hem özgül kullanım-değerlerinin ve mübadele-değerlerinin hem de arz ve talebin bu *ikili hareketi*– Marx'ın *kapitalist ekonomi ve burjuva toplumunun yeniden-üretiminin bir bütün olarak* çözümlemesini geliştirmesini mümkün kılmıştır. Tüm sosyal bilimin en büyük başarılarından biri olan bu girişime Marx kuşkusuz sıfırdan başlamamış, her şeyden önce kendisine Quesnay'in öncü çalışması *Tableau économique'i*[4] temel alma imkânını bulmuştur. Marx'ın yeniden-üretimin *tüm* sorunlarını çözmüş olduğunu iddia etmek de gerekmez. Özellikle, Marx genişletilmiş yeniden-üretim üzerine bölümün yalnızca bitirilmemiş bir eskizini bırakmıştır. Genişletilmiş yeniden-üretimin bir yandan sermayenin meşhur 'hareket yasalarını' (özellikle 3. Ciltte resmedilenleri: Sermayenin yükselen organik bileşimi; artan artık-değer oranı; temerküze, merkezileşmeye ve kâr oranının eşitlenmesi eğilimine rağmen yenilenen rekabete yol açan rekabet; ortalama kâr oranında düşüş eğilimi) bünyesinde barındırırken nasıl ara sıra dengeye ulaşabildiğine dair can sıkıcı soru üzerinde çalışmaya vakti olmamıştır. Buna karşın 2. Cilt kelimenin çok gerçek anlamında modern toplulaştırma teknikleri-

4. Quesnay'in 1758'den itibaren yazdıklarının metalar ve gelirin dolaşımının [çevrim] açık bir biçimde anlaşılmasını ve aynı şekilde tüm gelirlerin son tahlilde üretimden kaynaklandığının kavranışını gösterdiğini vurgulamak gerekecektir. (Bkz. *Tableau économique, Extraits des économies réelles de Sully, Explication du tableau économique* ve *Analyse de la forme économique du Tableau).*

nin atası ve başlatıcısı olarak görülebilir. Hatta bu teknikler kitaptan kimi zaman doğrudan ilham almışlardır. Quesnay'den Walras, Leontiev ve Keynes'e Marx'tan geçerek giden yolda Marx'ın yapmış olduğu ileri sıçrama hemen görülür. Ve neoklasik ve vülger 'makro-ekonominin' Marx'tan uzaklaşma hareketi, çağdaş iktisatçıların ancak şimdi yavaş yavaş farkına varmaya başladıkları devasa bir gerilemenin öğelerini içinde barındırır.[5]

Kapital'in 1. Cildi *Sermayenin Üretim Süreci* alt-başlığını taşırken, 2. Cilt'in alt-başlığı *Sermayenin Dolaşım Süreci*'dir. Ayrım ilk bakışta açıktır. 1. Cilt fabrikayı, işyerini merkeze koyar. Kapitalizmde metaların üretiminin niteliğini hem bir maddi üretim hem de bir değerlenme (yani artık-değer üretimi) süreci olarak açıklar.[6] Tezat teşkil edecek şekilde 2. Cilt

5. Quesnay'in *Tableau économique'i* ile Marx'ın yeniden-üretim şemalarının ilginç bir karşılaştırılması için bkz. Shigeto Tsuru, 'On Reproduction Schemes', Paul M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development,* New York, 1942, pp. 365ff. içinde. Aynı şekilde kayda değer bir çalışma Jacques Nagels'inkidir, *Genèse, contenu et prolongements de la notion de reproduction du capital selon Karl Marx (Boisguilbert, Quesnay, Leontiev),* Brüksel, 1970.

Leontiev'in girdi-çıktı tabloları ve emek-değer teorisi arasında bir ilişki varmış gibi gözüktüğü halde (bkz. örneğin B. Cameron, 'The Labour Theory of Value in Leontiev's Models', *Economic Journal,* Mart 1952 içinde), bu tablolar yalnızca farklı kesimler arasındaki kullanım-değeri karşılıklı-ilişkilerini ('mübadelelerini') yansıtır ve bu 'mübadeleleri' dolayımlamak için gerekli satın-alma gücünün kaynağı sorunundan soyutlanmıştır. Ayrıca bkz. Koshimura'nın değerlendirmesi: 'Sayısız küçük kesimin detayında boğulan Leontiev soyutlama ve genelleme yapmakta başarısız olur ve böylece hem bir bütün olarak sermaye yapısına hem de metaların bileşen parçalarına (yani *c*, *v* ve *m*) önem vermez... Bu nedenle tablosu ampirik görüngülerin istatistik betimlenmesi için yararlı olduğu halde, kapitalist üretimin iç yapısına önem vermez.' (Shinzaburo Koshimura, *Theory of Capital Reproduction and Accumulation,* Kitchener, Ont., 1975, p. 9.)

6. Bkz. geride 1. Cilde Giriş.

merkeze pazaryerini koyar. Değerin ve artık-değerin nasıl üretildiğini değil nasıl realize edildiğini açıklar. Başrollerde [*dramatis personae*] işçi ve sanayiciden çok para-sahibi (ve para-ödünç-veren), toptancı tüccar, tacir ve girişimci ya da 'işlevsel kapitalist' vardır. Basit sanayicilerden daha geniş tanımıyla girişimciler: Ellerinde belli sermaye meblağı bulunan (bu meblağa bizzat sahip olmaları ya da onu ödünç almış olmaları burada konuyla ilgili değildir) ve bu sermayeyi üretim araçları ve emek-gücü alımı, metaların üretimi ve daha sonra satımı, realize edilen kârın bir bölümünün ilave makine, hammadde ve emek-gücüne yeniden yatırılması ve daha fazla miktarda metalar üretimi yoluyla artırmaya çalışan kapitalistlerdir.

2. Ciltte işçilerin rolü hem Marx'ı çağdışı ve tipik on dokuzuncu yüzyıl iktisatçısı olarak gören geçer akçe akademik önyargılarla tepeden tırnağa silahlanmış Marksist-olmayan okur, hem de Marx'ı kavrayışları onun asli metinlerine değil ikinci-el vülgerleştirmelere dayanan dogmatik sahte-Marksistler için bazı sürprizlere sebep olacaktır. Zira 2. Ciltte işçiler kolay kolay sahne almazlar, aldıklarında da sahnede yerlerini değer ve artık-değer üreticileri olarak değil temelde *tüketim malları alıcıları* ve dolayısıyla meta emek-gücü *satıcıları* olarak alırlar. (Buna karşın kuşkusuz 1. Ciltte saptanmış bu ilk nitelikleri ortaya konan çözümlemenin bütününün dayandığı sağlam temel olarak kalır).

Ancak, hem 'sermayenin dolaşım süreci' kavramının derin önemini hem de 2. Cildin Marx'ın üç-ciltlik *magnum opus*'unda [*başyapıtında*] giriştiği kapitalist üretim tarzının genel çözümlemesi içindeki kesin yerini kavramak için değerin üretimi ve realizasyonu arasındaki iç bağlantıyı anlamamız gerekir. Meta üretimi toplumsal örgütlenmenin temel bir çelişki içeren özgül bir biçiminin ifadesidir. Bir yandan, insani üre-

tim az ya da çok yalıtılmış üretici-tüketici topluluklarında hüküm süren geçimlik tarım ve zanaatların ilkel biçiminin dar sınırlarının ötesine taşmıştır. İşbölümünün ve emek üretkenliğinin ilerlemesi ve bunun yanısıra ulaştırma ve haberleşmenin gelişimi insan karşılıklı-bağımlılığının kapsam ve derinliğini giderek artırmıştır. Giderek artan sayıda yerel, bölgesel hatta ulusal ve kıtasal topluluklar, hammaddelerin, emek araçlarının ve bizzat üretici insanların tedariki ve bileştirilmesi için birbirlerine bağımlı hale gelmiştir. Böylece emek süreci artan bir ölçüde *nesnel olarak toplumsal* hale gelmiştir. Oysa aynı zamanda üretim ve dolaşım araçlarının özel sahipliği, *özel temellükü* tüm üretken çabanın hem başlangıç noktası hem de amacı haline getirmek için (para) sermayenin belirmesi ve gelişimiyle bileşik hale gelmiştir. Böylece emek nesnel olarak giderek toplumsallaştığı halde önceden olmadığı kadar büyük ölçüde *özel üretim* temelinde örgütlenmiş durumda kalmıştır.

Meta üretimi, değer üretimi, Marx'ın 1. Cildin başlangıcında adlandırdığı gibi 'değer biçimi' bu temel çelişkiden kaynaklanır.[7] Üretim *toplumsal* emek olmaksızın yani verili bir metaın optimum emek üretkenliği koşullarında üretimi için binlerin (bazı durumlarda yüz binlerin) işbirliği olmaksızın mümkün değildir. Ama üretim özel temellüke dayandığı ve ona göre ayarlandığı için toplumsal emek dolayımsız olarak bu şekilde örgütlenmez. Toplumsal emeğin üretim sürecine girdisi bir bütün olarak toplumca kararlaştırılmaz ve o *özel emek* olarak sarf edilir. Onun toplumsal niteliği ancak *a posteriori [sonradan]* metaın satışı ve değerinin realize edilmesi ve kapitalizmde üretken isçilerin bütünü tarafından

7. Karl Marx, *Capital*, Pelican Books, Londra, 1976, Vol. 1, p. 131. [Karl Marx, *Kapital*, 1. Cilt, s. 59.]

yaratılan toplam artık-değerin verili bir payının metaın sahibi kapitalist tarafından kâr biçiminde temellükü yoluyla tanınır [kabul görür]. Böylece değer üretimi ve meta üretimi, malların bir ve aynı anda hem toplumsal emeğin hem de özel emeğin ürünü olduğu; üretimlerinde harcanan özel emeğin toplumsal niteliğinin dolayımsız doğrudan saptanmasının mümkün olmadığı ve üretimlerinde harcanan özel emeğin hangi oranda toplumsal emek olarak kabul gördüğünü bilebilmemizden önce *metaların dolaşıma girmek zorunda olduğu,* değerlerinin *realize edilmek* zorunda olduğu çelişkili olgusunu açığa vurur.

Dolayısıyla bir yanda değer ve artık-değer üretimi, diğer yanda metaların dolaşımı (satışı), değerin realizasyonu arasında ayrılmaz bir birlik mevcuttur. Meta üretiminde ve hatta çok daha geçerli olmak üzere onun kapitalist biçiminde biri olmaksızın diğerinin kendine yer bulması mümkün değildir. 'Genel olarak sermaye'nin –geçici olarak rekabetten ve 'birden fazla sermayeden' soyutlanmış– araştırılması işte bu nedenle metaların üretim ve dolaşım süreçlerinin *her ikisini de* kapsar.[8]

Ama *kapitalizmde* metaların dolaşımını (öncelikle değerlerinin realizasyonu amacıyla satışlarını) bir kez incelemeye başladığımızda basit *meta* dolaşımından çok daha fazlasını dikkate alırız. Ele aldığımız aslında metaların *sermaye* olarak dolaşımı yani sermayenin dolaşımıdır. Dolaşım sürecini çö-

8. Marksistler genellikle çoğu kez temelde bir olduklarını gözden kaçırarak dolaşım sorunlarına üretim sorunlarından çok daha az önem atfetmişlerdir. Ters tarafta aşırı yönelimin nadir bir örneği 'sağ-kanat' Avusturya-Marksisti ve Avusturya Cumhuriyeti eski başkanı Dr. Karl Renner'in kitabıdır: *Die Wirtschaft als Gesamptprozess und die Sozialisierung,* Berlin, 1924. Renner çözümlemesini bütünüyle metaların *dolaşımına* odaklar ve dolaşım alanını kasıtlı olarak iktisadi hayatın toplumsallaşması için sıçrama tahtası yapmayı amaçlar.

zümlemesinin ilerleyişi içinde Marx yeni ve heyecan verici ölçüde ilginç bir araştırma konusunu gündeme getirir: *Toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi ve dolaşımı* ('devri' [turnover]). Bunun, biçimsel olarak sadece 2. Cildin üçüncü Bölümünün başlığı olsa da cildin tümünün temelini oluşturan esas mesele olduğu pekâlâ iddia edilebilir.

Marx'ın bizzat kendisi her tekil sermayenin, çözümlemeleri 2. Cildin ilk bölümlerinde başlayan dolaşım ve yeniden-üretiminin daha genel bir dolaşım ve yeniden-üretimin yani toplumsal sermayenin toplam meblağının bir parçası olarak görülmesinin zorunlu olduğunu açıklar.[9] Bu yalnızca böylesi bir araştırmanın metodolojik olarak artık-değerin çeşitli kapitalist firmalar arasında bölüşümü üzerinde rekabetin etkilerinin incelenmesini öncelemek zorunda olması sebebiyle değil, aynı zamanda daha geniş bir soru hâlâ yanıtlanmak zorunda olduğu için böyledir. Yatırımın, 'faktör-bileşiminin' ve çıktının [üretimin] özel belirlenimine dayanan anarşik bir toplumsal sistemin daha öte bir üretim ve büyüme için gerekli nesnel ve maddi öğelerin varlığını güvence altına alması nasıl mümkün olur? Böylesi bir büyümenin *mutlak önkoşulları* nelerdir? Marx meşhur yeniden-üretim şemalarını işte bu ziyadesiyle 'modern' sorulara yanıt vermek için geliştirmiş ve büyümenin kendi kapitalizm teorisiyle telif edilebileceğini göstermiştir.

Mademki kapitalist üretim kâr için üretimdir (değerin çoğalmasına yönelik değer üretimi) büyüme her zaman *sermaye birikimi* anlamına gelecektir. Bu daha önce 1. Ciltte (22 ve 23. Bölümler) açıklığa kavuşturulmuş olduğu halde önermenin tam anlamıyla geliştirilmesi ancak 2. Ciltte olmuştur. Ki-

9. Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, London, 1992, Vol. 2, pp. 427-30. [Karşlaştırmak için bkz. Marx, *Kapital*, 2. Cilt, , ss. 314-7]

lit önemde kavramlar *artık-değerin (bir bölümünün) kapitalizasyonu [sermayeye dönüştürülmesi]* ve *genişletilmiş yeniden-üretim*dir. Ekonomik gelişmenin meydana gelmesi için işçi sınıfı tarafından üretilip kapitalistler tarafından temellük edilen artık-değerin bir bölümünün hâkim sınıf ve onun savunucu ve asalakları tarafından tüketim mallarında (ve lüks mallarda) üretken olmayan bir biçimde israf edilmeyip, *üretken [bir biçimde] harcanması* gerekir. Diğer bir deyişle bunun ilave değişmeyen sermayeye (binalar, donanım, enerji, hammaddeler, yardımcı ürünler vb.) ve ilave değişken sermayeye (artan emek-gücü istihdamı için kullanılabilir para sermaye) dönüştürülmesi gerekir. Sermaye birikimi artık-değerin bu (kısmi) kapitalizasyonundan yani kârın ilave sermayeye (kısmen) dönüştürülmesinden başka bir şey değildir.[10]

Genişletilmiş yeniden-üretim sermayenin devrinin (her ne kadar tüm tekil sermayelerin dolaşıma girmesi gerekmezse ve hatta rekabet veri alındığında uzun-dönemde bunların tamamı hiçbir zaman dolaşıma girmezse de hem tekil sermayelerin hem de toplam toplumsal sermayenin dolaşımının) 2. Ciltte ayrıntılı olarak araştırılan belli sayıda ara aşamadan sonra *giderek daha geniş ölçekte üretken faaliyete* yol açtığı bir süreci ifade eder. Daha fazla hammadde daha fazla makine kullanan daha fazla işçi tarafından bir önceki devir çevriminden daha büyük bir genel değerle daha fazla mamul maddeye dönüştürülür. Bu daha yüksek toplam satışlar ve nihai kârlarla sonuçlanır. Bunlar da sermayeye eklenecek (her durumda daha yüksek bir yüzdede olmasa da) daha yüksek bir mutlak kâr

10. En önemlisi sermaye birikimi aynı zamanda *ilave üretim araçları* üreten üretim araçlarının tüketim malı üreten ya da cari üretimde kullanılıp tüketilen üretim araçlarının basit bir biçimde yerini alan üretim araçlarına eklenmesini gerektirir.

toplamını mümkün kılar. Böylece büyüme sarmalı [spiral] devam eder...

Metaların dolaşımının, sermayenin yeniden-üretiminin (ve birikiminin) ve bir bütün olarak sermayenin rotasyonunun araştırılması daima üretimin meta biçiminin içerdiği karşıtların diyalektik birliği-ve-çelişkisini yani metalar ve paranınkinde ikiye katlanmış kullanım-değeri ve mübadele-değerinin çelişkili birliğini bağrında taşır. *Kapital*'in 2. Cildinin akademik olsun Marksist olsun yorumcularının[11] benzer şekilde yeterince dikkate almadıkları öne çıkan özelliklerinden biri tam da Marx'ın *Kapital*'in 1. Cildinin bu başlangıç temasını dolaşım sürecini çözümlemesi boyunca geliştirmede izlediği ustaca yoldur. Buna geri dönme fırsatını bulacağız.

---

11. Önemli bir istisna Rosdolsky'dir, *a.g.e.*

2. Sermayenin Üç Biçimi

Başlangıçtan itibaren Marx kapitalist üretim tarzında[12] sermayenin üç biçimde: Para sermaye, üretken sermaye ve meta sermaye olarak görüldüğünü açıklığa kavuşturur. Para sermaye tüm bu şeytani girişimin başlangıç biçimi ve nihai amacıdır. Üretken sermaye sürekli olarak genişleyen sarmalın temel önkoşuludur. Sermayenin üretim alanına girişi olmaksızın toplumsal ürün ve artık-ürün yalnızca yeniden-bölüşülebilir ve yeniden-temellük edilebilir, kapitalist girişimle artmaz. Böylesi koşullar altında kapitalistler artık-değer (toplumsal artık-ürün) üretiminin efendileri olmaktan çok esasen kapitalizm-öncesi (ya da sonrası) üretim tarzları üzerinde asalaklar ve bu üretim biçimlerinin yağmacıları olarak hareket ederler. Meta sermayeye gelince, bu, metaların –henüz realize edilmemiş biçimde– işçi sınıfı tarafından üretilen artık-değeri ihtiva ettikleri evreden geçmek *zorunda* olmaları bakımından kapitalizmin temel lanetidir. Diğer bir deyişle artık-değerce çoğaltılmış para-sermaye, başlangıçtaki biçimine geri dönebilmesinden önce, meta-değer evresinden –yani metalarda cisimle-

12. Bu özgüllüğün saptanması gereklidir. Sermaye her ne kadar kapitalizm-öncesi ve kapitalizm-sonrası (kapitalizmden sosyalizme geçiş halindeki) toplumlarda belirebilir ve varlığını sürdürebilirse de, bu esasen üretim alanının dışında olur. Hiçbir durumda üretimin temel sektörlerini *tahakkümü altına alamaz*. Bu, ancak, kapitalist üretim tarzına özgü biçim-üretken sermayenin belirmesiyle ortaya çıkar.

şen ve yine de satılma yoluyla kendisini kanıtlamak zorunda olan değer ara aşamasından– geçmek *zorundadır*.

Marx sermayenin para-sermaye evresine geri dönmeden önce, birbirini izleyen larva, krizalit, tırtıl ve güve evrelerinden geçen bir kelebek gibi, para-sermaye, üretken sermaye ve meta-sermaye biçimlerini almasını kısaca tanımlamak için 'sermayenin başkalaşımı [metamorfozu]' formülünü kullanmıştır. Bu üç biçim sermayenin rotasyon sürecinde büyük ölçüde birbirini izler sırada oldukları halde birbirleriyle bir arada da mevcutturlar. 2. Cildin en önemli ve en parlak bölümlerinden biri, sermayenin üç biçiminin yeniden-üretiminin *fasılalı [discontinuous]* doğasına ve bu süreksizliğin kapitalist üretim tarzının temel özüyle organik bağına tekrar tekrar vurgu yapan bölümdür.

Kapitalist üretim tarzı genelleşmiş meta üretimi olduğu için para-sermayenin tam da bu nedenle sermayenin yaygın beliriminin sadece öncesinde ve sonrasında yer alması mümkün değildir ve yer almaz, onunla *yan yana* var olmak zorundadır. Benzer biçimde para-sermaye yalnızca metaların satışının sonucundan ibaret değildir; para-sermayenin toplumsal varlığı bu satışın bir önkoşuludur. Son olarak meta-sermaye yalnızca üretken sermayenin işlevinin bir sonucu değil aynı zamanda onun gerekli temelidir. Aslında cari üretim ancak eğer bir önceki devir çevriminde üretilen metaların (ve bu özellikle ortalamanın üzerinde bir ömre ve üretim süresine sahip metalar için geçerlidir) tamamı nihai tüketicilere önceden *satılmamışsa*, yani hammadde, enerji, yardımcı ürünler, aramallar ve emek-gücünü yeniden-üretmek için gerekli tüketim malları *stok ve rezervleri* geniş ölçekte erişilebilir durumdaysa mümkündür. Üretim sürecinin devamlılığının para-sermaye, üretken-sermaye ve meta-sermayenin devir çevrimleri-

nin süreksizliğine ve senkronize olmamasına bağlı olduğu söylenebilir.

Bundan başka, kapitalist üretim ilişkilerinin bizzat doğası üretim sürecinin başlatılması öncesinde para-sermayenin varlığını gerektirir. 'Özgür' işçilerin üretim ve geçim araçlarından ayrılması, üretim araçlarının sahiplerinin üretim faaliyetinin başlamasından önce emek-gücü *satın alma zorunluluğunu* zımnen ifade eder. Ve ellerinin altında işlemi gerçekleştirmek için yeterli para-sermaye olması gerekir: 'Kapitalist ve ücretli-emekçi arasındaki ilişkide para ilişkisi, alıcı satıcı ilişkisi üretimin kendisine içkin bir ilişki haline gelir.'[13]

Böylece 2. Cilt büyük ölçüde para-sermayenin, üretken-sermayenin ve meta-sermayenin –meta sonunda tüketilene dek dolaşım alanından üretim alanına, geriye dolaşım alanına– beliriş ve kayboluşlarının *sürekli iç içe geçişini* inceler. Her biçim birbirinin içine yekdiğerini genel toplumsal arenadan dışlamak şöyle dursun dolaşım alanından dahi tamamıyla çıkarmadan geçer. Aslında para (para-sermaye) ve metaların (meta-sermaye) diyalektiğinin *Kapital*'in 2. Cildinde incelenen temel çelişki olduğunu söyleyebiliriz. Yine burada da Marx'ın 'modernizmi' özellikle çarpıcıdır.

Bu değerlendirmeler Marx'ın kapitalist üretim tarzını çözümlemesinde 'zaman faktörünün' kesin önemini gösterir. Şayet zaman serilerinden ve programlarından, metaların üretim sürelerinden ve devir çevrimlerinden ve sermayenin devir süresinin uzunluğundan bütünüyle soyutlama yapılırsa [kapitalist üretim tarzının] işleyişini kavramak mümkün değildir. Marx'ın sabit [fixed] sermaye ve döner sermaye arasında yaptığı önemli ayrım münhasıran bu iki para-sermaye bölümü-

13. Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, p. 196. [Karşılaştırmak için bkz., Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, s. 109]

nün her birinin başlangıçtaki biçimine dönmesi için gereken zaman miktarına dayanır. (Hammadde ve ücretlere harcanan) döner sermaye kapitalist firma tarafından metaların her üretim ve dolaşım çevriminden sonra tekrar yerine konur. Buna karşın sabit sermayenin tamamıyla yerine konması ancak sayısı makinelerin ve binaların ömrüne bağlı olan *n* sayıda üretim ve dolaşım çevriminden sonra olur. İyi bilindiği gibi Marx, makinelerin (elbette binaların değil) ortalama ömrünün ticaret çevriminin ortalama süresine eşit olduğu, aslında onu *belirlediği* hipotezi üzerinde çalışmıştı. Marx'ın *Kapital*'indeki bu 'zaman boyutunun' rolünü ve işlevini anlayışımızı derinleştirmek Marksist bilimciler için verimli bir görev olacaktır. Zira *Kapital*'de zaman, üretimin, değer ve artık-değerin (emek zamanı) ölçüsü; metaların ve sermayenin (sermaye devir ve yeniden-üretimi çevrimleri) üretimi, dolaşımı ve yeniden-üretimini birbirine bağlayan nexus [bağ]; sermayenin hareket yasalarının (ticaret çevrimleri, sınıf mücadelesi çevrimleri, uzun-dönemli tarihsel çevrimler) dolayımı ve insanın temel özü (boş zaman, ömür, yaratıcı zaman, toplumsal ilişki zamanı) olarak ortaya çıkar.

Metalar ve sermayenin dolaşım sürecinin araştırılması esasen başkalaşımla –daha önce değindiğimiz üzere bir biçimden diğerine değişimle– ilgilidir. Ama yüksek bir soyutlama düzeyinden başlayıp, giderek kapitalist yaşamın gündelik 'görüngüsünün' daha da yakınına uzanan bu çözümlemenin bizzat kendisi bu dolaşım sürecini somutluğun ardışık aşamalarında betimler. İlkin (para) sermayenin 1.Ciltte karşımıza çıkan haliyle en genel biçimiyle dolaşımı vardır:

$$P\text{-}M\text{-}P'\ (P+PN)$$

Para metaları satın alır, metalar böylelikle bir bölümü baş-

langıçtaki para-sermayeye eklenecek paranın bir nemalanmasıyla [çoğalmasıyla] –bir kârla– satılabilirler.

Bu formülü kapitalist üretim tarzının gerçek uygulamasına tercüme edecek olursak *M*'nin, satın alınan metaların yerine, sanayicinin özgül çalışma tarzı yani emek-gücünün ilave değer, artık-değer üretebilmesi için üretim araçlarının ve emek-gücünün satın alınmasını koymamız gerekir. Üretim araçları ve emek-gücünün bu bileşimi üretim süreci yoluyla, birikmiş sermaye oluşumuyla sonuçlanmak için satılmaları gereken, ilave değer ihtiva eden yeni metaları meydan getirir. Böylece başlangıçtaki formül aşağıdaki hale gelir:

$$P\text{-}M\left\langle\begin{matrix} \textit{üa} \\ EG \end{matrix}\right. \ldots\text{üretim}\ldots\ M'\text{-}P'(P+PN,\ \text{burada } PN = \text{birikmiş artı değer})$$

3. Sermaye Dolaşımının Marx'ın İktisat Teorisinde İkili Yönü

Kendisine metada içkin kullanım-değeri ve mübadele-değeri arasındaki çelişkiyi temel alan Marx sermayenin devri, yeniden-üretim sorununu *ikili bir mesele* olarak düşünmüştür:

(a) Yeniden-üretimin (en azından basit ve normal olarak genişletilmiş yeniden-üretimin) başarılabilmesi için üretilmiş metaların içerdiği toplam değerin *realize edilmesi zorunludur,* diğer bir deyimle metalar *değerlerinden* satılmak zorundadır. Başta Rudolf Hilferding, Otto Bauer ve Nikolay Buharin gelmek üzere en zeki takipçilerinden bazılarının varsaydığının aksine Marx bu realizasyon sürecine ne 'otomatik' olarak gerçekleşecek gözüyle bakmış, ne de onu, bazılarının naif bir şekilde iddia ettiği gibi, 'kendi yeniden-üretim şemalarından' türetmiştir.[14] Aslında 2. Cildin son Bölümünün hatırı sayılır bir kısmı ve Rosa Luxemburg sorunu ortaya koyduğundan beri şiddetle süregelen anlaşmazlıklar ünlü yeniden-üretim şemalarında betimlendiği şekliyle metaların ihtiva ettikleri değerin üretim sürecinde hâsıl olan satın alma gücü tarafından *nasıl* realize *edilebileceğinin* az ya da çok ayrıntılı incelenmesinin etrafında dönmüştür.

---

14. Özellikle bkz. Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital,* Vienna, 1923, p. 310; Nikolai Buharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital,* Londra, 1972, p. 226 ve Otto Bauer, 'Die Akkumulation des Kapitals' in *Die Neue Zeit,* Vol. 31, 1913.

(b) Aynı zamanda, en azından basit –ve normal olarak genişletilmiş– yeniden-üretimin başarılı olması için üretilmiş metaların kullanım-değerlerinin ya varolan ölçekte ya da daha geniş bir ölçekte üretimi yeniden başlatmanın maddi koşullarını yerine getirmesi gereklidir. Teknolojik temelin tam otomasyonun altında olduğu ve yiyecek stoklarının mevcut olmadığı, meta paketinin yalnızca hammadde ve makinelerden oluştuğu; eldeki makinelerin tarımsal üretimi yeniden başlatmasından ya da mevcut hammadde stokunun sentetik gıdaya dönüştürülebilmesinden önce işçi ve kapitalistlerin aç kalıp yok olacakları bir durumda yeniden-üretim vaki olamaz. Benzer biçimde, karmaşık makinelerin geniş ölçekte kullanımıyla gerçekleştirilen cari meta üretiminin tüm çıktısı tüketim malları ve hammaddelerden ibaretse ve makine ya da yedek parça stoku mevcut değilse, o zaman iyi beslenmiş işçilerin basit metalardan yeni makineler inşa edebilmesinden önce üretim çökeceğinden yeniden-üretim mümkün olmayacaktır.

Geçerken şunu da eklememiz gerekecek: Kapitalizmde 'norm' olan genişletilmiş yeniden-üretim yalnızca yeniden-üretimin gerekli nesnel öğelerini (kullanılıp tüketilmiş donanım ve hammaddenin yerine konacak üretim araçları; maddi üretim faaliyetinin ölçeğini genişletmek için gerekli başka üretim araçları; hem önceden istihdam edilmiş hem de yeni işe alınmış işgücünü besleyecek tüketim malları) temsil eden kullanım-değerlerinin varlığını (yani önceden üretimini) talep etmekle kalmaz. Genişletilmiş yeniden-üretim bunun yanısıra *potansiyel bir ilave emek kaynağının* varlığını da talep eder. 'Sanayi emek yedek ordusunun' hem ücretlerin düzenleyicisi [regülatör] olarak (artık-değer oranının belli bir düzeyin üze-

rinde kalmasını teminat altına alarak) ve yeniden-üretimin maddi önkoşulu olarak yerine getirdiği *ikili işlevin* gözden kaçırılmaması gerekecektir. Bu 'yedek orduyu' muhafaza etmenin ya da artırmanın 'geleneksel' araçları büsbütün kuruyorsa (örneğin bağımsız köylülerin, zanaatkârların ve dükkân sahiplerinin toplam aktif nüfusa oranı azalmış olduğunda ya da sanayide insanın makineyle ikamesi yavaşlamış olduğunda) o zaman ev kadınlarının ücretli-emekçilere geniş kapsamda dönüştürülmesi; kitlesel emek göçü; öğrenci gençliğin yaygın bir biçimde emek piyasasına yeniden sürülmesi ve sair yollarla yeni kaynaklara başvurmak her zaman mümkündür.[15]

Marx'ın ekonomik analizde ileri dev adımı, içinde bulunduğumuz bugüne dek akademik iktisatçıların çoğunun onun yeniden-üretim şemalarının getirdiği bu temel yeniliği hâlâ tam anlamıyla kavramamış olması olgusuyla ölçülebilir. Bu iktisatçılar 'karşıtların bu birliğine' dayanan sermayenin yeniden-üretiminin bütünlüğünü parçalayarak onu bağlantısız bir ikiliğe [dichotomy] ayırmışlardır. Bir tarafta çözümleme merkeze *fiziki katsayıları* koyar (özellikle, Leontiev'in girdi-çıktı tabloları ve bu tabloların tüm türevlerindeki gibi, kesimler arası mübadele düzeyinde) yani kullanım-değerlerini ele alır. Diğer tarafta Keynesci ve post-Keynesci bilimsel çalışmalarda[16] olduğu gibi araştırma para akımlarına, gelir akımlarına

15. Bkz. Ernest Mandel, *Late Capitalism*, London, 1975, pp. 170-1. [*Geç Kapitalizm*, Versus, İstanbul, Şubat 2008, s. 246]

16. Paul Samuelson'un *Economics* (4th edition, New York, 1958, p. 41) adını taşıyan kitabı gelir akımlarını ve meta akımlarını karşılıklı-ilişkili 'arz-talep piyasaları' sistemiyle ilişkilendirmeye kalkışır. Ama [burada] 'halk' bir yandan 'tüketim mallarını' satın alırken, diğer yandan 'işletmeye [business]' toprak, emek ve sermaye malları (yani üretim faktörleri) satar! 'İşletme'ye gelince o da 'halktan' toprak, emek ve sermaye satın alır ve ona tüketim malları satar. Samuelson kapitalizmde 'halkın' (yani tüketici kitlesinin) 'sermaye mallarına'

diğer bir deyişle üretimlerinden doğdukları metaların bedeninden büyük ölçüde ayrılmış mübadele-değerlerine odaklanır. Gelir kuramları bu şekilde giderek üretim kuramlarıyla bağlantısız hale gelir ve 'üretim fonksiyonu' dolayımı nadiren kullanılsa bile makro-ekonomik düzeyden ziyade mikro-ekonomik düzeyde düşünüldüğünden büyük ölçüde işlevsiz kalır.

Hepsinden çok, *ikisinin sürekli bileşimi ve iç içe geçişi* – gelirlerin toplumsal olarak kabul görmüş ihtiyaçlara karşılık gelen verili bir kullanım-değerine sahip metaların üretiminde doğdukları ve üretilen değer yapısına uygun bir gelir yapısı olmaksızın dengesizliğin kaçınılmaz olduğu apaçık olgusu– geleneksel akademik kuram tarafından bir mesele olarak bile ortaya konmamış, (bazı ticaret çevrimi ve kriz kuramı araştırmacıları marjinal bir istisna teşkil etmek kaydıyla) çözülmesi için daha da az uğraşılmıştır. Keynes tarafından getirilen toplulaştırma tekniği farklılaştırılmamış para akımlarıyla işleyerek meseleleri, deyim yerindeyse, daha da kafa karıştırıcı hale getirmiştir. Zira verili bir milli gelirin, üretim sürecinde yaratılan toplam meta-değerin özgül yapısına tam olarak tekabül eden özgül bir talep (tüketim mallarına, üretim malları üreten üretim mallarına, tüketim malları üreten üretim mallarına, lüks mallara, silahlara ve sadece devlet tarafından satın alınan diğer metalara talep) yapısına sahip olup olmadığı sorununu (çözmek bir yana) savuşturur.

(yani hammadde ve donanıma) sahip olmadığının ve bunların bazı 'işletmelerce' diğerlerine satıldığının farkına varmışa benzemiyor. Onun sisteminde 'sermaye malları' üretilmiş olmaksızın 'satılırlar'. Marx'ın yeniden-üretim şemalarının yalnızca daha büyük analitik ve teorik sağlamlığa sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda daha gerçekçi olduklarına işaret etmek gerekecektir. Diğer bir deyimle kapitalist ekonomik yaşama akademik iktisadın birçok türünün gizemlileştirici inşalarından çok daha yakın bir uygunluk içindedirler.

Gerçekte konuya ilişkin akademik kuramın büyük bölümü (ve post-Marxçı Marksist kuramın azımsanamayacak bir bölümü de) uzun zaman bir çeşit Say yasasının işlediğini varsaymıştır.[17] Diğer bir deyişle, verili bir çıktı değer-yapısının uyumlu bir gelirler yapısıyla (satın alma gücü yapısıyla) piyasa güçlerinin normal işleyişi yoluyla ilgileşim [korelasyon] içinde olduğunu doğru kabul etmiştir. Marx'ın *Kapital*'in 2. Cildindeki ana amaçlarından biri bunun böyle olmadığını: Böylesi bir uyumun hem mübadele-değerlerinin hem de kullanım-değerlerinin belirli kesin oransal eşitliklerine ve yapılarına bağlı olduğunu; örneğin işçilerin kapitalizmde *asla* makine satın almadıklarını ve bu kesin oransal eşitliklerin gerçekleştirilmesinin kapitalizmin gerçek uygulamasında son derece zor olduğunu göstermekti.

Dolayısıyla Joan Robinson'ın Marx'ı 'ortodoks kuramın Say yasasıyla ne ölçüde güçlendiğini ve zayıfladığını kavramakta başarısız [olmakla] ve hem Say yasasının işlediği bir dünyaya uygulanabilecek bir kuramı, hem de Say yasası geçerli olmaktan çıktığında ortaya çıkacak kuramı keşfetmeyi kendine görev edinmekle' suçlaması çok daha şaşırtıcıdır.[18] Marx'ın kullanım-değeri ve mübadele-değerinin birlik-ve-çelişkisi olarak meta kuramının ne ölçüde yalnızca onun makroekonomik düzeyde arz ve talebin zorunlu dalgalanması kavramını temellendirmekle kalmayıp, gerçekten de bu kavramı kapitalist toplumda gelir dağılımı (talep dağılımı) teorisiyle iç

---

17. Örneğin Oskar Lange yeniden-üretim şemalarını ve türetilen denge formüllerini uzun ve ilginç tartışmasında metalar ve paranın ikili akımından sürekli soyutlama yapar ve iki kesim arasında saf bir trampa ilişkisi varsayar. (Bkz., Oskar Lange, *Theory of Reproduction and Accumulation*, Warsaw, 1969, pp. 24, 28, vb.)

18. Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, New York, 1966, p. 51.

içe geçirdiğini, Robinson'ın bizzat kendisinin Keynes'in 'efektif talep' kavramını izleyerek kavramakta başarısız olduğunu söylemek daha doğru olmaz mı? Kapitalizmde gelir dağılımının bizzat üretim tarzı tarafından belirlenen ve orta vade kapitalistlerin sınıf çıkarlarınca yönetilen bir *sınıf* yapısı vardır. Kâr oranını yükseltmek yerine düşmesine neden olacak herhangi bir 'efektif talep' artışı kapitalizmde asla bir 'boom'a yol açmayacaktır. *Bu* temel gerçeği Marx gibi Ricardo da çok iyi anlamıştı. Lakin ahir zaman Keynescileri anlamıyor.

Yeniden-üretim şemalarının temel işlevlerinden birisinin büyümenin (yani bizzatihi mevcudiyetinin) kapitalist üretim tarzında en azından *mümkün* olduğunu göstermek olduğunu daha önce söylemiştik. Üretimin örgütlenmesinin (iç pazarda *laissez-faire [bırakınız yapsınlar]* kapitalizminde ve dünya pazarında tekelci kapitalizmde) aşırı anarşik doğası ve rekabetin temel doğası veri alındığında bu hiçbir şekilde sanıldığı kadar açık değildir. Yeniden-üretim şemaları toplam meta paketinin değer ve kullanım-değeri yapılarının bileşimini [kombinasyonunu] büyümenin meydana *gelebileceği* çerçeveye yerleştirir. Ama Marx hiçbir zaman bu oransal eşitliklerin piyasa güçlerinin 'görünmez eli' tarafından otomatik ve sürekli olarak garanti edildiğini kanıtlamayı amaçlamamıştır. Tersine bu oransal eşitliklerin gerçekleştirilmesinin *zor* ve sürekli olarak korunmasının olanaksız olduğunu ve kendilerini zaman zaman meydana getiren aynı güçler tarafından otomatik olarak bozulacaklarını ısrarla tekrar tekrar vurgu-

19. 'Metalar üretiminin kapitalist üretimin genel biçimi olması olgusu baştan, paranın yalnızca dolaşım aracı olarak değil, aynı zamanda dolaşım alanında para-sermaye olarak bir rol oynadığını zımnen ifade eder ve bu üretim tarzına özgü normal mübadele için bazı koşulları yani; ister basit ister genişlemiş bir öl-

lamıştır.[19] Diğer bir deyişle, yeniden-üretim şemaları kapitalizmde dengenin, dengeli büyümeden hiç söz etmiyoruz, kural değil istisna olduğunu: Orantısızlıkların orantısallıktan çok daha sık olduğunu ve esasen eşitsiz olan büyümenin kaçınılmaz olarak büyümede çöküş –daralmış yeniden-üretim– veya krizler ürettiğini gösterir.

Marx'ın yeniden-üretim şemalarının sermaye ve metaların devrini *ikili bir hareket* olarak özetlediğini söylediğimizde, bu şemaların *bileşik bir ikili akıma* –üretim sürecinde üretilmiş değerin bir akımı ve üretilmiş metaların değerini realize etmek için dolaşım sürecinde dizginlerinden boşalmış bir para (para-gelir ve para sermaye) akımına– dayanıyor olmalarını kastediyoruz. Şemaların trampaya dayanmadıkları açıktır: Kesim I malları kesim II ile basit bir biçimde 'karşılıklı ihtiyaca' göre 'mübadele' etmez. Kesim I'in kapitalistleri ya da istihdam edilen işçilerinin, gereksinim duydukları malları elde etmeden *önce* bu malları kesim II'den *değerleri üzerinden*[20] *satın alacak* alım gücüne sahip olma yeteneklerini kanıtlamaları gerekir. Dahası bu zorluğun ansızın *ex nihilo [yoktan]* ek satın alma gücü kaynakları var etmek türü bazı hokkabazlıklarla çözülmesi mümkün değildir. Şayet yeni para kaynakları ortaya çıkacaksa –ve bunların Marx'ın şemala-

---

çekte yeniden-üretimin normal akış koşullarını ortaya çıkarır. Ki bunlar da, bu üretimin spontane kalıbı temelinde bu dengenin bizzat kendisi bir arızi durum olduğundan anormal bir akış için eşit sayıda koşullara, kriz olasılıklarına dönüşürler', Karl Marx, *Capital,* Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, pp. 570-71. [Karşılaştırmak için bkz., Karl Marx, *Kapital,* 2. Cilt, s. 440]. Ayrıca bkz. Karl Marx, *Grundrisse*, London, 1973, pp. 413-14.

20. *Kapital*'in 2. Cildi 1. Cilt gibi Marx'ın genel planının 'Genel Olarak Sermaye' ('Das Kapital im Allgemeinen') başlığı altında yer alır. Yazar bu başlık altında bilinçli olarak rekabetten soyutlama yapar. Dolayısıyla üretim fiyatları hiçbir rol oynamazlar, hesaplamalar kesin bir biçimde değer hesaplamalarıdır.

rında kilit rol oynadıklarını göreceğiz– bu para kaynakları incelenen sorunla organik bir biçimde bağıntıllandırılmalıdır. Diğer bir deyişle kapitalist üretim tarzında metaların üretim ve dolaşım süreciyle *zorunlu olarak bir arada var oldukların ın* gösterilmesi gerekir.

Meta ve genel olarak meta üretiminin ikili doğasını yansıtan yeniden-üretim şemalarının ikili doğası hiçbir şekilde değer yasasının işleyişine –ki bu yasa, başka şeylerin yanısıra, hem her tekil metaın hem de metaların genel toplamının üretilen değerinin nicelik ve niteliğinin onların kullanım-değerlerinden bağımsız olduğunu saptar– karşı hile teşkil etmez ve onunla çelişmez. Kullanım-değeri meta-değerin zorunlu bir *önkoşuludur.* Hiçbir ihtiyaca cevap vermediği için kimsenin satın almak istemediği bir malın satılması mümkün değildir. Bundan ötürü bu malın hiçbir mübadele-değeri yoktur. Üretiminde harcanan emek toplumsal olarak israf edilmiştir, toplumsal olarak gerekli emek değildir. Benzer şekilde, toplam çıktının belli bir kullanım-değeri yapısı –verili bir *x* hammadde, *y* donanım parçaları, *z* tüketim malı çeşitleri verili bir niceliği– (basit ya da genişletilmiş) yeniden-üretimin başarıyla tamamlanmasının maddi ve *toplumsal* bir önkoşuludur. Fakat bu metaların kullanım-değerleri ancak eğer onların piyasa fiyatları denkleştirilebilirse, yani satın alınmaları mümkün olursa realize edilebilir. (Kapitalizmde milyonlar ihtiyaçları olan bütün yiyecekler önlerinde olsa bile onu satın alacak alım güçleri yoksa açlıktan ölebilirler –ve ölüyorlar! Elbette yiyecek gerçekten bulunmadığında yine öleceklerdir, ama bu zaman zaman başlarına gelse de çok daha seyrek bir durumdur.) Bundan başka, sistem ancak bu metalar kaba deyişle *değerleri üzerinden satılırsa* başka bir deyişle eğer işçi sınıfı tarafından üretilen artık-değer kâr biçiminde realize edilirse

dengede olacaktır (yani genişletilmiş yeniden-üretim değer terimleriyle mümkün olacaktır). Ve bunun kapitalizmde asla garantisi yoktur.

Kesimler arasında metaların ve satın-alma gücünün ikili akımının incelenmesinden bile önce dengenin bir başka başlangıç koşulunun yerine getirilmesi gerekir. Her iki kesimin çıktı *genel toplamı* genişletilmiş yeniden-üretimce yaratılan toplam talebe eşit; ondan ne eksik ne de fazla olmalıdır. Basit yeniden-üretimde bu aşağıdaki şekilde ifade edilir:

$$I = I_c + II_c$$
$$II = I_v + I_s + II_v + IIs^{(*)}$$

Genişletilmiş yeniden-üretimde bu şu hale gelir:

$$I = I_c + AI_c + II_c + AII_c$$
$$II = I_v + AI_v + (I_s - AI_c - AI_v) + II_v + AII_v + (II_s - AII_c - AII_v)$$

Üretilen üretim araçları değer ve kitlesi her iki kesimde cari üretim dönemi boyunca kullanılıp tüketilen üretim araçları değer ve kitlesine (genişletilmiş yeniden-üretim koşullarında buna ek olarak her iki kesimde gereksinim duyulan ilave üretim araçlarının değerine) eşit olmalıdır. Üretilen tüketim malları değer ve kitlesi her iki kesimdeki tüketim malları talebine (üretken olmayan tüketimde harcanan ücretler+kârlar) eşit olmalıdır.

(*) *c* : değişmeyen sermaye, *v* : değişken sermaye, *s* : artık-değer

4. Marx'ın Yeniden-Üretim Şemalarının Önemi

(Toplam metalar kitlesinin üretim araçlarının kesim I'i ve tüketim mallarının kesim II'sine sınıflandığı) bir iki-kesimli sistemdeki sözde 'oransal eşitlik koşulları' Marx'ın kendisi tarafından formüle edilmişti. Basit yeniden-üretim durumunda bunlar aşağıdaki gibidir:

$$I_v + I_s = II_c$$

Otto Bauer ve Bukharin bundan genişletilmiş yeniden-üretim için benzer bir formül türetmişlerdir. Bu, 2. Ciltte var olmakla birlikte Marx tarafından açık bir şekilde formüle edilmemiştir:[21]

$$I_v + I_{s\alpha} + I_{s\gamma} = II_c + II_{s\beta}$$ [22]

Yeniden-üretim şemalarının ikili doğasıyla uygunluk içinde bu oransal eşitlik koşulları aynı anda iki anlama sahiptir:

(a) Kesim I tarafından kesim II'ye satılan malların *mübadele-değeri* kesim II tarafından kesim I'e satılan malların değerine eşit olmalıdır (aksi takdirde iki kesimden en az birinde satılması mümkün olmayan bir artık ortaya çıkacaktır).

---

21. Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, p. 593. [Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, s. 460]

22. Her iki kesimdeki toplam artık-değer (*s*) üç parçaya bölünmüştür:

α: kapitalistler tarafından üretken olmayan biçimde tüketilen

ß : değişmeyen sermaye biçiminde biriktirilen

γ: değişken sermaye biçiminde biriktirilen

(b) Her iki kesimde üretilen metaların özgül *kullanım-değeri* bu kesimlerin karşılıklı ihtiyaçlarına tekabül etmelidir. Örneğin, üretim malları üreten işçilerin ellerindeki satın alma gücü pazarda yalnızca 'metalarla' değil, bu ücretler toplamına eşdeğer *gerçek tüketim mallarıyla* karşılaşmalıdır. (Kapitalizmde işçilerin paralarını tüketim malları dışında herhangi bir metaya harcamaları düşünülemez.)

Yeniden-üretim şemalarının meta, trampacı olmayan doğası bunun yanısıra zımnen iki kesim arasında bir *ikili akım* ifade eder. Kesim I kesim II'ye (bir önceki üretim çevriminde kullanılıp tüketilen II *c*'nin değerini yerine koymak için) hammadde ve donanım *sattığında* para kesim II'den kesim I'e akarken metalar kesim I'den kesim II'ye akar. Bu paranın başlangıçta nereden geldiğini belirlemek gerekir. Tersine, kesim II emek-güçlerini yeniden-üretmelerine imkân tanımak için kesim I'in işçilerine tüketim malları sattığında para kesim I'den kesim II'ye akarken metalar kesim II'den kesim I'e akar.

Bütünüyle teknik bir bakış açısından bu iki-kesimli şemada herhangi bir olağanüstülük ya da sihirli bir yan yoktur. Bu yalnızca en ilksel kavramsal araçtır –*meta üretimi koşullarında temelde yatan denge* (ya da dengeye kavuşturulmuş, orantılı büyüme) *varsayımlarını* ortaya çıkarma niyetiyle yapılmış aşırı bir basitleştirmedir. Mübadelenin meydana gelmesi için birbirlerinden bağımsız en az iki sermayenin mevcut olması zorunludur. Bu kavramsal araçlarla (örneğin altını kesim III olarak alan) üç-kesimli bir model, ya da (hem altını hem de lüks malları ek kesimler olarak alan –ikisi arasındaki fark lüks mallar yeniden-üretim açısından silahlar gibi faydasızken altının yeniden-üretim sürecine katılmadığı halde genişletilmiş yeniden-üretim için metaların dolaşımına yardımcı olarak onu dolayımlamasıdır) dört-kesimli bir model kurmak kolay-

laşacaktır. Ardından (kesim I'i üretim aracı üreten üretim araçları ve tüketim malı üreten üretim araçlarına bölen) beş-kesimli, ya da (yanısıra kesim I'in her iki alt-kesimini hammadde ve makinelere ayıran) yedi-kesimli bir modele yönelmek mümkün olacaktır. Modern kapitalist sanayileşmiş ekonominin gerçek yapısını yansıtan bir branşlar-arası modele adım adım yaklaşabiliriz.[23]

Tüm bu dallar arasında belli sayıda fiziki karşılıklı-bağımlılık koşulları tesis edilmelidir (bunlar Leontiev'in istikrarlı ya da değişen teknolojiye dayanan girdi-çıktı tablolarında açıklığa kavuşturulur). O zaman, dengenin yegâne koşulu değerin *en geniş kapsamlı* realizasyonu olduğu için bunların bir değer eşdeğerliği (değer dengesi) tablosuyla bütünlenmesi gerekecektir. Bu noktada, iki-kesimli bir şemayla çok-kesimli bir şema arasında önemli bir fark ortaya çıkar. Bunlardan ilki iki kesim arasında mübadele-değerlerinin eşitliğini gerektirir. Oysa ikincisi için bu doğru değildir. Kesim *C*, örneğin (diyelim ki tüketim malları üretimi için gerekli hammaddeler) bir yandan kesim *E* (*F*'nin lüks mallar kesimi ve *G*'nin altın üretimi kesimi olduğu dokuz-kesimli bir şemada mamul kitlesel tüketim malları) ile karşılıklı-değişiminde bir 'fazlaya' sahip olabilecek ve aynı anda kesim *B* (hammaddeler dâhil üretim malları üretimi için donanım) ile karşılıklı-değişiminde bir 'açık' verebilecektir.[24] Böyle bir durumda, *her kesim için* 'faz-

23. Kesim III ilk kez lüks mallar ya da altın üretimini ifade etmenin bir aracı olarak Tugan-Baranowski (*Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England*, Jena, 1901) ve von Bortkiewicz tarafından kullanılmıştır. Tugan-Baranowski ve bu tartışmanın diğer katılımcılarının bilmedikleri Marx'ın bizzat kendisinin *Grundrisse*'de (*a.g.e.* s. 441) hammadde ve makineler için ayrı kesimler ihdas ederek ve Tugan-Baranowski gibi tüketim araçlarını işçi tüketim malları ve lüks mallar, kapitalistlere yönelik ('artık-ürünler') iki kesime bölerek dört-kesimli bir şema kullanmış olmasıdır.

lalar' ve 'açıkların' birbirlerini mahsup etmeleri (yani kesimlerin birbirleriyle keyfi değil kesin orantısal karşılıklı-ilişkili olmaları) ve her kesimin kendi içinde üretilen metaların toplam değerini realize etmesi ve emrinde (kesim *A*'dan *E*'ye kesimlerin cari üretimleri tarafından özgül kullanım-değerleriyle tedarik edilmeleri gerekecek) *genişletilmiş* yeniden-üretimin gerekli nesnel öğelerini elde edecek yeterli satın alma gücü olması kaydıyla sistem hâlâ dengeye ulaşabilecektir.

Buna karşın iki-kesimli şemayı basit bir kavramsal ve analitik araç olarak görmekten vazgeçip bir toplumsal *yapıya* tekabül eden bir model olarak düşündüğümüz anda manzara değişir. O zaman *bu* iki kesimin üretilen metalar kütlesinin temel alt-bölümleri olarak seçiminin hiç de öyle keyfi olmadığı, genel olarak insani üretimin –yalnızca kapitalist üretim ilişkilerindeki özgül ifadesiyle sınırlı kalmayan– temel niteliğine tekabül ettiği görülür hale gelir. İnsan doğayla maddi bir metabolizma kurmadan [doğanın sunduklarını kendisine yararlı hale getirmeden] hayatta kalamaz. Ve bunu alet kullanmadan gerçekleştirmesi mümkün değildir. Onun maddi üreti-

24. Kafa karışıklığını önlemek adına dokuz-kesimli bir şema için Roma rakamları I, II, vb. yerine *A, B... I* harflerini kullanacağız. Böylece *A* üretim araçları üretiminde kullanılan hammaddeler kesimini ifade eder; *B*: üretim araçları üretiminde kullanılan donanım; *C*: kitlesel tüketim malları üretiminde kullanılan hammaddeler; *D*: kitlesel tüketim malları üretiminde kullanılan donanım; *E*: lüks mallar üretiminde kullanılan hammaddeler; *F*: lüks mallar üretiminde kullanılan donanım; *G*: kitlesel tüketim malları; *H*: lüks mallar (ve yeniden-üretim sürecine dâhil olmayan diğer mallar – silahlar vb.); *I*: altın. Sovyet iktisatçısı V. S. Dadajan genişletilmiş yeniden-üretim için dört-kesimli bir sisteme dayanan karmaşık bir 'feed-back' [sonuçlara göre kendini denetleyip düzelten] sistemi yapılandırmıştır. (*A*: üretim araçları; *B*: hammaddeler; *C*: kitlesel tüketim malları; *D*: 'üretken olmayan fonların öğeleri ve toplumsal üretimin geri kalanı.' Bkz. V. S. Dadajan, *Ökonomische Berechnungen nach dem Modell der erweirten Reproduktion,* Berlin, 1969.

mi bu nedenle asgaride aletlerden ve geçim araçlarından oluşacaktır. Marx'ın yeniden-üretim şemalarının iki kesimi (1) metaların genelleşmiş biçimini aldıkları ve (2) işçilerin (doğrudan üreticilerin) meta dağının aletlerden ve hammaddelerden oluşan o bölümünü satın almadıkları ve almalarının mümkün olmadığı ölçüde insani üretimin bu genel bölümlenmesinin özgül *kapitalist* biçiminden başka bir şey değildir.[25]

Kapital'in 2. Cildinde sunulan iki-kesimli şemaya geri dönerek metaların ve paranın iki kesim arasında hem basit hem de genişletilmiş yeniden-üretim durumundaki ikili akımını şimdi ana hatlarıyla ortaya koyabiliriz.

i. Basit yeniden-üretim. Kesim I'de işçiler ücretlerinin eşdeğeri ve kapitalistler kârlarının eşdeğeri metaları kesim II'den satın alırlar. *Her iki akım da* kesim I metalarının önceden satılmış olmalarına *bakılmaksızın süreklidir* (işçi ya da kapitalist, insan her gün yemek yemek zorundadır). Dolayısıyla basit yeniden-üretim bile *kapitalist sınıfın elinde üretken sermayenin değerinin üzerinde para-sermayenin para rezervlerinin önceden mevcut olmasını* gerektirir.[26] Kesim II'deki kapitalistler metalarının satışından ellerine geçen parayla kesim I'den bir önceki üretim süreci boyunca kullanılıp tüketilen kendi değişmeyen sermayelerini yeniden oluşturmak için gereken üretim araçlarını satın alırlar. Kesim I içindeki üretim araçları alım-satımını dolayımladıktan [aracılık ettikten] sonra bu kesime

25. Rudolf Hickel (*Zur Interpretation der Marxchen Reproduktionsschemata*, s. 116 ve dipnotlar s. 7) bizim bir kesim III kullanışımızı, bunu devletin silah satın alması olgusuyla ya da silahların 'israf' olması kavrayışıyla meşrulaştırdığımızı düşünerek eleştirir. Bu eleştiri bütünüyle temelsizdir. Kesim III'ün nesnel temeli (dört-kesimli bir şemadaki altın para muhtemel istisnası dışında) yeniden-üretim sürecine girmeyen *tüm* metaları içermesi olgusunda yatar.

26. Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, pp. 548-9. [Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, , s. 421]

dönen bu para bütün devir sürecinin yeniden başlamasını mümkün kılan başlangıç para-sermayesini ve parasal gelir rezervini yeniden oluşturur. Benzer şekilde, kesim II'de kapitalistler kendi işçilerine tüketim malları satarlar ve böylelikle kendi değişken sermayelerini doğrudan yeniden oluştururlar. Tüketim mallarını ve lüks malları bu kesimde faaliyet gösteren tüm kapitalistlere satarlar ve böylece üretilen tüketim malları genel toplamında içerilen artık-değeri realize ederler.

ii. Genişletilmiş yeniden-üretim. Kesim I'in işçileri ve kapitalistleri kesim II'den toplam I*v*+I*s*· toplam değerinde tüketim malları satın alırlar. Kesim II'nin kapitalistleri bu parayla kesim I'den üretim süreci boyunca kullanılıp tüketilen kendi değişmeyen sermayelerini yeniden oluşturmak için gereken üretim araçlarını satın alırlar.[27] Şimdi kesim I'in kapitalistleri (gerektiğinde bir para-sermaye rezervinden başkaca çekişler yaparak) kendi kesimleri içinde *c*'nin dolaşımına aracılık etmek ve kesim II'den (IsÁ'ye eşdeğer) *ilave* tüketim malları satın alacak ek işçiler istihdam etmek için gerekli araçlara sahiptir. Kesim II'nin kapitalistleri böylelikle kesim I'den kendi genişletilmiş yeniden-üretimleri (II*s*, = AII*c*) için gereken ilave üretim araçlarını satın almak için gerekli alım gücünü elde ederler. Bu arada kesim II içinde işçi ve kapitalistlere tüketim malı satışları yukarıda tanımlandıkları şekilde gerçekleşir. Nihayet kesim I'in kapitalistleri kesim II'ye AII*c*'nin satışından elde edilen ilave araçlarla, AI*c*'nin kendi kesimlerinde satışına aracılık ederek (yanısıra şayet dolaşımın ilk evresinde tamamıyla kapatılmadıysa AI*v*'nin eşdeğerinin satın alınmasıyla) kendi genişletilmiş yeniden-üretimlerini tamamlayabilirler.

---

27. Denge formülünü: $II_c + II_{s\beta} = I_v + I_{s\alpha} + I_{s\gamma}$, izlediğimizde II_c'nin, $II_{s\beta}$'nın $I_{s\gamma}$ ile ilişkisine bağlı olarak, $I_v + I_{s\alpha}$'ya eşit ya da ondan daha büyük veya daha küçük olabileceği açıktır.

5. Yeniden-Üretim Şemalarının Kullanımı ve Yanlış Kullanımı

Marx'ın yeniden-üretim şemaları, analitik faydaları, takipçilerinin olduğu kadar muarızlarının da hayal güçlerini cezbetmeye başladığından beri geçen yetmiş yıl boyunca sayısız kez kullanılmış ve yanlış kullanılmıştır. Şemaların kötüye kullanımının en paradoksal biçimlerinden birine yani şemaların 'şayet yalnızca' kesimler arasında doğru 'oranlar' ('denge koşulları') korunursa kapitalizmin ahenk içinde ve sınırsız biçimde büyüyebileceğinin 'kanıtı' olarak kullanılmasına daha önce işaret etmiştik. Bu sapkınlığın sorumlusu yazarlar Marx'ın temel varsayımını: Kapitalist üretim tarzının temel yapısının ve aynı şekilde temel hareket yasalarının zımnen, 'denge koşullarının' *kaçınılmaz olarak* yıkılacağını; 'dengenin' ve 'ahenkli büyümenin' olağan dengesizlik koşullarına (iki kesim arasında 'ifrata kaçma') ve eşitsiz gelişmeye marjinal istisnalar teşkil ettiğini (ya da bunların uzun-dönemli ortalamaları olduğunu), ifade ettiğini görmezlikten gelmişlerdir. Bu sorun üzerinde başka bir yerde durduk ve savlarımızı burada tekrarlamayacağız. Kapitalizmde hem *değer belirlemesinin dinamiklerinin* hem de *tüketici harcamasının belirlenir olmamasının* ahenkli bir büyümeye imkân tanıyacak bir şekilde iki kesim arasında kesin oransal eşitlikleri korumayı olanaksız hale getirdiğini söylemek yetecektir.

Kapitalizmde genişletilmiş yeniden-üretimin –kapitalist yeniden-üretimin– temel doğası zımnen, üretimin yalnızca daha geniş ölçekte değil, aynı zamanda değişen teknolojik koşullarda gerçekleştiğini ifade eder. Teknikte ve üretim maliyetinde sürekli devrimler Marx'ın (kapitalizmin hayranları ve dalkavukları da dâhil) çağdaşlarının herhangi birinden daha kesin bir biçimde altını çizdiği sistemin temel nitelikleridir. Ama bu sürekli devrimler metaların değerinin bir *toplumsal* veri [datum] olarak dönemsel değişime tabi olmasını gerektirir. Bundan, girdi düzeyindeki değerlerin çıktı düzeyindeki değerleri otomatik olarak belirleyemeyeceği sonucu çıkar. 'Girdilerin' bir bölümünün toplumsal olarak israf edilip edilmediği ancak belli bir zaman aralığından sonra görülebilir. Özel mülkiyet ve rekabet hüküm sürdüğü müddetçe değer yasasının doğrulanmasını ne 'tekellerin' ya da 'devletin' öznel istenci ne de neo-Keynesci plancıların zekâsı önleyebilir. Hiçbir şey meta değerlerindeki bu uzun-dönemli kaymaların canlı emek girdilerinin farklı üretim dalları arasında *yeniden-bölüştürülmesine* (ve aynı şekilde nihai olarak üretim araçlarının yeniden-bölüştürülmesine) yol açmasına engel olamaz.

Benzer şekilde, aşırı-üretim krizlerinin önlenmesi sadece kesimler arasında değil, aynı zamanda çıktı ile 'nihai tüketim' (yani hepsinden çok aileleriyle birlikte bugün modern sanayileşmiş toplumlarda toplam tüketici sayısının genellikle yüzde 80'inden fazlasını oluşturan ücretli ve maaşlı kitlesi tarafından yapılan tüketim) arasında da orantısal eşitlik gerektirir. Ancak bu iki nedenle olanaksızdır. İlk olarak ücretlerini diledikleri gibi harcama özgürlüğü normalde işçilerden geri alınması mümkün olmayan bir özgürlüktür. Ve bunu ne şekilde yapacaklarını tam bir doğrulukla tahmin edebilmenin bir yolu yoktur (bir öngörü yüzde 95 doğru çıksa bile geride yine de

yüzde 5'lik satılması mümkün olmayan tüketim malı fazlası kalabilecektir; bu da bir çığı başlatmak için yeterlidir). İkinci olarak kapitalizmin hareket yasaları üretim kapasitesini üretim tarzının emek-gücünü satmaya mahkûm olanların satın alma gücünü hapsettikleri sınırların ötesine geliştirme eğilimini bağrında taşır. Böylece orantısızlık sistemin bizzat kendisine içkindir.[28] Yine de (150! yılı aşkın zamandır düzenli olarak tekrarlanan aşırı-üretim krizleri veri alındığında artık neredeyse herkesçe malum hale gelen) içkin orantısızlık gerçeğini göstermek ticaret çevriminin ve krizin Marksist bir kuramı için yeterli değildir. Bu teori aynı zamanda bu dönemsel dengesizliği kapitalizmin temel hareket yasalarına bağlayan kesin mekanizmaları da keşfetmelidir.

Marx'ın yeniden-üretim şemaları Sovyetler Birliği'nde ve kapitalizmin yıkıldığı diğer ülkelerde yaygın bir şekilde 'sosyalist planlamanın' araçları olarak kullanılmaktadır. Bu şemaların, her tür toplumda kesimler-arası yapı ve dinamiklerin özgül sorunlarının araştırılmasında *analoji yoluyla* yararlı araçlar olabileceğini yadsımıyoruz. Ama böyle bir durumda ne yapılmakta olduğunun baştan açıkça anlaşılması gerekiyor. Zira tekrar ediyoruz, bu şemalar *meta üretimini* ve metaların ve parasal gelirlerin *ikili akımını* ima eder. Bu şemaların kullanımını, üretim araçlarının ağırlıklı olarak[29] 'değerleri'

---

28. Bkz. *Grundrisse, a.g.e..*, p. 414. Aynı şekilde Marx *Kapital*'in 3. Cildinin 15. Bölümünün 3. Kısmında şunu belirtir: 'kapitalist üretimde tek tek üretim kolları arasında orantısal eşitlikler kendilerini sürekli olarak orantısızlıktan çıkıp tekrar orantısızlığa giren bir süreç olarak ifade ederler' [Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1991, Vol. 3, p. 365. Karşılaştırmak için bkz. Karl Marx, *Kapital*, 3. Cilt, s. 227]

29. Tarım kooperatiflerine ve küçük zanaatkârlara satılan ya da yasadışı yoldan karaborsaya aktarılan üretim araçları istisna oluşturur.

temelinde satılmayıp bir plana göre devlet (planlama yetkilileri) tarafından bölüştürülen kullanım-değerleri olduğu genelleşmiş meta üretimini aşmış toplumlara kapsayacak şekilde yaygınlaştırmak genellikle yazarların kendilerinin bile bilincinde olmadıkları paradoksların birikimine yol açar.

Buna iyi bir örnek merhum Maurice Dobb tarafından verilir. Dobb ellilerde Sovyet ve Doğu Avrupa iktisatçıları arasında Stalin'in sözde 'sosyalizmde üretim araçlarının gelişme önceliği yasası' ve her iki kesim için optimum büyüme oranı çevresinde dönen bir 'büyük tartışma'ya katılmıştır.[30] Marx'ın yeniden-üretim şemalarında söz konusu edilenin *metaların değer hesaplaması* olduğunu unutan Dobb kesim I'in *cari* büyüme oranı kesim II'ninkinden büyük olmadıkça gelecekte tüketim mallarının büyümesinde artan bir oranın 'imkansız' olduğunu 'kanıtladı'. İmdi, dört nesil işçi ve işçi ailesinin tüketimini yalnızca ve yalnızca beşinci nesilde başlayacak bir tüketim artış oranı için feda eden bir politikanın 'ideal sosyalist normla' hiçbir ortak yanı yoktur. Ve ardında saf siyasi olumsallıklar dışında makul bir saik bulunması mümkün değildir. Çünkü Dobb'un savları kuşkusuz bütünüyle düzmecedir. Hesaplamalarının tüm gösterdiği kesim I'in *değeri* kesim II'nin *değerinden* daha hızlı bir oranda hemen yükselmedikçe üretilen tüketim mallarının *değerinin x* sayıda yıldan sonra yükselen bir oranda büyüyemeyeceğidir.

Oysa post-kapitalist bir toplumda (bir *sosyalist ülkeler topluluğundan* söz etmiyoruz) ne tek bir işçi ne de işçi sınıfının kendisi tüketim mallarının *değerinin* sürekli yükselen büyüme oranıyla ilgilidir. Tersine onları ilgilendiren bu 'değerin' emek üretkenliği artırılarak olabildiğince *azaltılması* ve meta

30. Maurice Dobb, *On Economic Theory and Socialism*, London, 1955, pp. 330-31, 150-51 ve başka yerlerde.

üretimi ve piyasa ekonomisinin sönümlenmesidir. Onların temel çıkarları *makul tüketici ihtiyaçlarının* en kısa yoldan optimum *tatmininde* yani (böylelikle üreticilerin emeklerinden azami tasarrufu tüketici ihtiyaçlarının azami tatminiyle bileştirerek) optimum bir tüketici malları sepetinin mümkün en düşük maliyetle üretilmesinde yatar. Bunun kapitalist meta-değer (ya da kâr) maksimizasyonu ile aynı şey olduğuna inanmak yalnızca vahim bir teorik hataya değil, aynı zamanda feci bir siyasi ve toplumsal hesap hatasına düşmektir.

Daha da beteri kesim I'in kesim II'den daha hızlı bir oranda genişlemesinin zorunluluğunu öngören bir sözde 'sosyalizmin' 'yapısal yasası'nın canlandırılması için altmışlarda yapılan girişimler olmuştur.[31] Bu tür tüm çabalar yeniden-üretim şemalarının *değer doğasından* soyutlama yapar ve toplumsal ihtiyaçların optimum tatmininin hem üretim araçlarının çıktısının sürekli, sınırsız gelişimi hem de toplumun toplam emek potansiyelinin daha da yüksek bir oranının (sağlık, eğitim, sanat yaratısı, 'saf' bilimsel araştırma, çocuk bakımı vb. vb. toplumsal hizmetlerin karşısında yer alacak şekilde) *maddi üretici mallarına* tahsisi anlamına geldiğini varsayar. Bu varsayımlardan hiçbirinin bilimsel olarak kanıtlanması ya da meşrulaştırılması mümkün değildir. Aslında –SSCB ve 'Halk Demokrasilerinde' mevcut uygulamanın düpedüz bir rasyonelleştirilmesi olarak– özürcü işlevleri herhangi bir eleştirel gözlemci için aşikârdır.

Hem Oskar Lange hem de Bronislaw Minc'in kapitalist ve

31. Diğerlerinin yanısıra [*inter alia*] bkz. P. Mstislawski, 'On the Methodology to Justify Optimal Proportions of Social Reproduction', in *Voprosy Ekonomiki*, No. 5, 1964; Helmut Koziolek, *Aktuelle Probleme der politischen Ökonomie*, Berlin, 1966; Rudolf Reichenberg, *Struktur und Wachstum der Abteilungen I und II im Sozialismus*, Berlin, 1968.

sosyalist yeniden-üretim şemaları arasındaki farkı açıklığa kavuşturmadıkları halde, artan emek üretkenliği ve teknik ilerlemenin kesim I'in kesim II'den daha hızlı büyümesini zorunlu olarak gerektirmediğini; bunların cari (yıl bazında) üretilmiş üretim araçlarına birim başına artan cari harcama anlamına da gelmediğini doğru bir şekilde gösterdiklerini eklemeliyiz.[32]

Rosa Luxemburg yeniden-üretim şemalarının *biçiminin* sadece kapitalist meta ve değer üretimine uygulandığını ve bu biçime tekabül eden hareket yasalarının kapitalist-olmayan toplumlarda hiçbir geçerliliğe sahip olamayacaklarını çok iyi anlamıştı. Ama o bile şemalardan türetilmiş 'denge orantılarına' sahip olmadıkları ve sahip olmaları mümkün olmayan tarih-dışı ebedi bir geçerlilik yükleyerek yanılgıya düştü.[33]

Eğer toplumsal olarak temellük edilmiş artık-ürün artık-değere ikame edilirse o zaman denge formülü değişen toplumsal yapıya tekabül eden yeniden-üretimin *farklı toplumsal amacını* ifade eden yeni bir biçim alır. Artık-değer ne yalnız-

---

32. Bkz. Lange, *a.g.e.*, ss. 32-3, ve Bronislaw Minc, *Aktualne zagadnienia ekonomii politicznej socialismu* (Sosyalizmin Ekonomi Politiğinde Güncel Sorunlar), Varşova, 1956.

33. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London, 1963, pp. 84-5. Oysa daha önce özellikle şunu belirtir: 'Her planlanmış üretim sisteminde hepsinden çok şunlar düzenlemeye tabi tutulur: geçmişteki ve şu andaki tüm emekle üretim araçları arasındaki ilişki (formülümüze göre $v + s$ ve c arasındaki) ya da zorunlu tüketim malları kümesi (formülümüzün terimlerine göre yine $(v + s)$ ile c arasındaki ilişki. Diğer yandan kapitalist koşullar altında hem cansız üretim araçları hem de canlı emek-gücünün idamesi için gerekli tüm toplumsal emek tek bir varlık, harcanmış olan artık-emekle yani artık-değer s ile zıtlık içinde sermaye muamelesi görür. Bu iki nicelik, c ve $(v + s)$ arasındaki ilişki kapitalist toplumun elle tutulabilecek kadar gerçek ve nesnel bir ilişkisidir: bu ortalama kâr oranıdır.' (s. 79) [Karşılaştırmak için bkz. Rosa Luxemburg, *Sermaye Birikimi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, Ekim 2004, ss. 58-9].

ca kapitalizmde üretilen metaların toplam değerinin bir parçası ne de yeni üretilmiş değer ürününün (milli gelir) bir kesrinden ibaret bir şeydir. *O aynı zamanda kapitalist üretim sürecinin amacıdır.* Bu niteliğiyle yalnızca, gerçekliği yüksek bir soyutlama düzeyinde ifade etme niyeti taşıyan bir yeniden-üretim şemasında bir sembol olmaktan çok daha fazla bir şeydir. Marx için şemalar miktarlaştırılmış kullanım-değeri ve mübadele-değerinin verili bir orantıda yeniden-üretimini ifade ederler. Ama aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinin kendisinin de yeniden-üretimini ifade ederler.[34] Bunların hepsi I*v* + I*s* = II*c* formülünde zımnen ifade edilir. Ve sosyalizmde *s* bir kez yok olduğunda bunların hepsi değişir.

Bunun yanında, meta üretiminin sönümlendiği bir toplumda artık-emek kavramı esasen *toplumsal hizmet ve iktisadi gelişme* kavramına indirgenebilir olduğunda, 'orantısal eşitlik formülü'nden türetilmiş 'denge' kavrayışının anlamı temel bir dönüşüme tabi olur. Meta-üreticisi bir toplumda orantısal eşitlikler bozulduğunda *hem kullanım-değerlerinin hem de mübadele-değerlerinin* üretimleri geriler, çünkü bunlar birbirlerine ayrılmaz biçimde bağlıdır. Oysa sosyalizmde bu tür herhangi acımasız bir bağ –emek girdileri ve kullanım-değeri girdileri arasında zorunlu bir orantısal eşitlik (bir 'ebedi yasa' biçiminde) olarak bile– varlığını sürdüremez. Gerçekte Marx *Kapital*'in 2. Cildinde iddiayı kapitalizmin ilgasından sonra donanımda, hammaddelerde ve gıda maddelerinde 'daimi nispi aşırı-üretim' olacağını kesin bir dille ifade etmeye kadar götürür. 'Bu türden bir aşırı-üretim' der 'toplumun bizzat kendi yeniden-üretiminin nesnel araçları üzerinde denetimine eşdeğerdir.'[35]

---

34. Bkz. *Kapital*, 3. Cilt, 51. Bölüm.

35. Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, pp. 544-5. [Karşılaştırmak için bkz., Karl Marks, *Kapital*, 2. Cilt, s. 417]

Belli bir tüketim düzeyine ulaşmış bir toplumun bilinçli olarak tek bir hedefe, iş yükünü azaltmaya mutlak öncelik tanımaya karar vermesini insanın kafasında canlandırması kolaydır. Bu toplumun çabaları bu durumda giderek daha az emek girdisiyle 'ideal' bir *kullanım değerleri paketinin* üretimi ve dağıtımını teminat altına almaya yoğunlaşacaktır. Kullanım-değerleri düzeyinde bir 'basit yeniden-üretim' yine olacaktır ama bu, sözgelimi (eğer nüfus yüzde 1 ve emek üretkenliği yüzde 5 artarsa) yılda yüzde 4 adam-gün indirimle başarılabilecektir. Bunu bir 'daraltılmış yeniden-üretim' olarak adlandırmak hatalıdır, zira hem sosyalist toplum *temelde kullanım-değerleriyle hesap yapacaktır,* hem de Marx'ın yeniden-üretim şemalarında 'daraltılmış yeniden-üretim' kavramı mantıksal olarak kriz, kesintiye uğramış iktisadi denge ve gerileyen yaşam standartları ile ilişkilidir. Hâlbuki hemen yukarıda betimlenen koşullar maddi üretim ve yeniden-üretimin pürüzsüz sürekliliğini, istikrarlı yaşam standartlarını ve herhangi bir krizin mevcut olmamasını gerektirir.

Bu planlanmış sosyalist üretimin iki kesim arasında emek, üretim araçları ve tüketim malları akınında özgül orantılar olmadan mümkün olacağı anlamına gelmez. Kaynakların bu tür orantısal tahsisi aslında sosyalist planlamanın temel özüdür. Bu yalnızca, bir yanda artık-değerin temellükü ve birikimi ve diğer yanda üretimin birbirini izleyen safhaları boyunca başarılan ve sabit bir zaman uzunluğu süresinde üretilen kullanım-değerleriyle ölçülen artan etkinlik (emek üretkenliği) arasında nitel olduğu kadar nicel bir fark olduğu anlamına gelir.[36]

---

36. Engels'in *Anti-Dühring*'indeki şu pasajla karşılaştırınız: 'Toplum üretim araçlarını mülkiyetine alıp da onları dolayımsız bir biçimde toplumsallaşmış [ortaklaşmış] bir üretim için kullanır kullanmaz, her bireyin emeği, özgül ya-

rarlılık niteliği ne olursa olsun, hemen ve doğrudan doğruya toplumsal emek durumuna gelir. Bir ürünün içerdiği toplumsal emek niceliğinin, bundan böyle önce bir dolambaç aracılığıyla saptanmasına gereksinme yoktur; ortalama olarak hangi niceliğin zorunlu olduğunu günlük deney doğrudan doğruya gösterir. Toplum yalnızca, bir buhar makinesinde, son üründen bir hektolitre buğdayda, belirli nitelikteki [kalitede] yüz metre kumaşta ne kadar çalışma saati bulunduğunu hesaplayabilir. Öyleyse, ürünler içine konmuş ve toplumun dolaysız ve mutlak bir biçimde bildiği emek niceliğini, onun doğal, eksiksiz, mutlak ölçeği olan *zaman* ile belirtecek yerde, bir üçüncü ürün durumundaki, bir zamanlar çıkar yol olarak kaçınılmaz bulunan, göreli dalgalanan, eksik bir ölçek ile belirtmekte devam etmek toplumun usuna bile gelmez. Tıpkı atom ağırlıklarını eksiksiz ölçekleri ile yani gramın milyarda ya da katrilyonda-biri biçimindeki gerçek bir ağırlık ile belirtilebilecek bir duruma geleceği gün, onları gene de göreli bir biçimde, hidrojen atomu dolambacı aracıyla belirtmenin kimyanın usuna gelmeyeceği gibi. Öyleyse, yukarda varsayılan koşullar içinde toplum, ürünlere değer de yüklemez. Toplum yüz metrekare kumaşın, üretimi için diyelim bin çalışma saati istediği yalın gerçeğini, bu kumaş bin çalışma saati *değerindedir* gibi şaşı ve saçma bir biçim altında dile getirmeyecektir. Kuşkusuz toplum, o zaman da her kullanım nesnesinin üretimi için ne kadar emek gerektiğini bilmek zorunda olacaktır. Üretim planını, en önemli parçasını emek-güçlerinin oluşturduğu üretim araçlarına göre hazırlamak durumunda kalacaktır. Planı belirleyecek olan şey, eninde sonunda, çeşitli kullanım nesnelerinin [tüketim kalemlerinin] kendi aralarında ve üretimleri için gerekli emek niceliklerine göre tartılmış yararlı etkileridir.' Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Moskova, 1969, ss. 366-67. [Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Sol Yay., 4. Baskı, Ankara, 2003, ss. 435-36, köşeli parantezler dışında çeviriyi aynen aldık] Aynı şekilde Marx'ın gözlemiyle karşılaştırınız: 'Nihayet değişiklik olsun diye, ortaklaşa sahip oldukları üretim araçlarıyla çalışan ve çok çeşitli emek-gücü biçimlerini tam bir kendinden-farkındalık içinde tek bir toplumsal emek gücü olarak harcayan, özgür insanlar arasında bir birlik hayal edelim... Bu durumda emek-zamanı ikili bir rol oynayacaktır. Onun belirli bir toplumsal plana uygun olarak bölüşümü, emeğin farklı işlevleriyle birliklerin çeşitli gereksinimleri arasındaki doğru oranı korur. Öte yandan emek-zamanı, aynı zamanda her bireyin ortaklaşa emeğe katılımının ve toplam ürünün bireysel tüketime yönelik bölümündeki payının ölçüsü işlevi

Minc, iki nesil Stalinist ve post-Stalinist Doğu Avrupa ve Sovyet iktisatçısının mütalaalarını üst üste koyarak açıkça: 'Marx'ın genişletilmiş yeniden-üretim teorisinin temel tezleri şemalarda ifade edildikleri şekliyle sosyalizmde tamamıyla geçerlidir'[37] iddiasında bulunduğunda Luxemburg'tan çok daha ileri gider. Bu tür bir 'sosyalist üretim' böylece Marx ve Engels'in açık ve kesin teorisinin tersine genelleşmiş meta üretimi yani genelleşmiş değer üretimi olarak kalacaktır. O zaman bu 'sosyalist üretim ilişkilerine' ne tür bir içkin artık-değer büyütme 'yasası' sokulabileceğini pekâlâ sorabiliriz. Çünkü Marx böyle bir yasanın artık-değer üretimine göndermede bulunan genişletilmiş yeniden-üretim şemalarının temelinde yattığını kesin olarak ifade eder.[38]

---

görür.' (Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1990, Vol. 1, pp. 171-2. [Karşılaştırmak için bkz. Karl Marks, *Kapital*, 1. Cilt, , s. 88.]

Kapitalist ve sosyalist yeniden-üretim şemalarının karıştırılmasının zorunlu olarak ne tür kuramsal çarpıklıklara yol açacağı Reichenberg tarafından çarpıcı bir şekilde gösterilir (*a.g.e.*) İlkin hiç istifini bozmadan hizmet sektörünün maddi *araçlarını* tüketim mallarının kesim II'sine dâhil eder (s. 16). Ardından 'bilimsel-teknik devrim'in bir sonucu olarak 'genişletilmiş yeniden-üretimin yoğunlaşmasından' söz eder. Bu kendisini 'eğer (I*v* + I*s*) ile II*c* arasındaki fark aynı kalırsa artan bir birikim süreci mümkündür' (s. 21) olgusunda ifade eden bir yoğunlaşmadır. Fakat bu birikimin nesnesini belirlemekte yetersiz kalır. Bu acaba II*c*'nin değeri midir? Bu açıkça anlamsız olacaktır. İki değer niceliği arasındaki farkın bu niceliklerin kendileri değişmediği müddetçe değişmesi mümkün değildir. Bu belki *kullanım-değerlerinin* birikimidir? Kuşkusuz. Ama (tüketim malları çıktısı için) verili bir toplumsal olarak gerekli emek niceliği tarafından üretilen hammadde ve aletler kitlesinde bir artış şüphesiz emek üretkenliğinde bir artışın gerçek tanımıdır. Ve aynı zamanda Reichenberg bu malların değerinin (ve dolayısıyla *değer* terimleriyle genişletilmiş yeniden-üretimin dinamiklerinin) değişmemiş olduklarını ima eder!

38. 'Bu yolla tek tek kapitalistlerin (değişken sermaye değişmeyen sermayeye oranla ne kadar düşebilecekse düşsün) giderek daha büyük işçi ordularına kumanda ettikleri bir durum ortaya çıkar, böylece *temellük ettikleri artık-değer kitlesi ve dolayısıyla kâr*, kâr oranında bir düşüşle birlikte ve bu düşüşe rağmen *büyür.*' (*Kapital*, 3. Cilt, 13. Bölüm, vurgular bizim) [Karşılaştırmak için bkz. Karl Marx, *Kapital*, 3. Cilt, s. 195] Marx'ın bir önceki cümlede açık bir biçimde sermaye birikimine ve dolayısıyla genişletilmiş yeniden-üretime göndermede bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu pasaj ondan hiç de daha az açık olmayan, sosyalizmde iktisadi gelişmeye ilişkin aşağıdaki pasajla kıyaslanmalıdır: 'Ancak eğer ücretler genel temellerine yani işçinin emeğinin ürününün kendi bireysel tüketimine giden bölümüne indirgenirse; eğer bu bölüm kapitalist sınırlandırmasından kurtarılıp hem mevcut toplumsal üretkenliğin (yani işçinin gerçek toplumsal emek olarak kendi emeğinin toplumsal üretkenliğinin) izin verdiği hem de bireyselliğin tam gelişiminin gerektirdiği ölçeğe *genişletilirse*; eğer artık-emek ve artık-ürün de verili üretim koşullarında bir yandan bir sigorta fonu ve yedek fonu oluşturmak için, diğer yandan *toplumsal ihtiyaç tarafından belirlenen* bir derecede daimi genişletilmiş yeniden-üretim için ihtiyaç duyulan dereceye *azaltılırsa*... yani hem ücretler hem de artık-değer özgül kapitalist niteliklerinden sıyrılırsa, o zaman bu biçimlerden geriye yalnızca tüm toplumsal üretim biçimlerinde ortak olan biçimlerin temelleri dışında hiçbir şey kalmaz' (*Kapital*, 3. Cilt, 50. Bölüm, vurgular bizim) [Karşılaştırmak için bkz. Karl Marx, *Kapital*, 3. Cilt, s. 767]. Bu alıntıların açıkça gösterdiği gibi Marx için biçimde farklılık niceliklerde, özellikle de büyüme eğilimleri olan dinamik niceliklerde farklılık anlamına gelir.

6. Üretken ve Üretken Olmayan Emek

Marx'ın yeniden-üretim teorisi yalnızca yeniden-üretim şemalarının ortak bir *numéraire [hesap birimi]* olarak emek-zamanına dayanması anlamında değil, aynı zamanda bu şemaların ölçtüğü ve ifade ettiği şeyin toplumun toplam kullanılabilir emek-gücünün maddi üretimin değişik kesimleri arasında bölüşümü (ve hareketi) olması anlamında da sıkı biçimde Marx'ın mükemmelleştirilmiş emek-değer teorisini temel alır. Marx'ın teorisinde değer soyut toplumsal emek*tir*.

Toplulaştırma tekniklerinin başlıca öncülerinden biri olarak akademik iktisatçıların gözünde Marx'ın itibarının iadesi için epeyce yaratıcılık ve çaba gösteren Michio Morishima yine de toplulaştırmaya dayanan makro-ekonomik değer kuramıyla mikro-ekonomik değer kuramı arasında bir çelişki keşfeder. Etrafında bir yüzyıldır onca akademik Marx eleştirisi dönüp duran bayat 1. Cilt 3. Cilt 'çelişkisini' elinin tersiyle ittiği halde, bu 'yeni' çelişkiden epeyce heybetli bir korkuluk inşa eder.[39] Bizim fikrimizce Marx'ın 'iki' emek-değer teorisi arasına getirdiği ince ayrım yine de basit bir kavramsal kafa karışıklığına dayanır. Marx için değer ve değer üretimi tartışmaya nokta koymak için şeylere atfedilen 'fiziki' nitelikler değil in-

39. Michio Morishima, *Marx's Economics*, Cambridge, 1973, pp. 11-12. *Grundrisse* (*a.g.e.*, s. 135) ile karşılaştırınız: 'Değeri belirleyen ürünlerde cisimleşen emek zamanı miktarı değildir, daha ziyade verili bir anda gereken emek zamanı miktarıdır.'

sanlar arasında ilişkileri ifade eden ziyadesiyle *toplumsal* niteliklerdir. Dolayısıyla Marx bir metaın değeri üretiminde harcanan insan emeğinin cisimleşmesidir diye yazdığında ve değerin ihtiva ettiği toplumsal olarak gerekli emeğe eşit olduğunu söylediğinde iki farklı ifadede bulunmaz, sadece aynı tezi yineler. Çünkü verili bir metaın değeri ancak üretiminde harcanan o bölümün toplumsal ortalamaya (hem ortalama emek üretkenliğine hem de ortalama toplumsal olarak kabul görmüş ihtiyaca) yani *toplum tarafından tanınan toplumsal olarak gerekli emeğe* karşılık gelen bölümü tarafından belirlenir. Verili bir ürünün üretiminde harcanmış ama toplumca kabul görmemiş emek *bu metaın sahibi için* değer üreticisi değildir.

Buna karşılık, tam da değer ve değer üretimi nihai olarak *toplumun üretimde yer alan toplam kullanılabilir emek-gücünün* bölüşümü ve yeniden-bölüşümü anlamına geldiği için bu makro-ekonomik toplulaştırma temel bir iktisadi gerçeklik, 'hayatın' temel bir 'gerçeğidir'. Şayet beş milyon işçi maddi üretimde yılda 2.000 saat çalışırlarsa toplam ürün değer, tek tek metaların toplumsal olarak tanınmış değerlerinin, üretimlerinde harcanan emek saatlerine eşit ya da ondan büyük veya küçük olmalarından bağımsız olarak on milyar saat*tir*. Bundan *verili* bir metaın değeri eğer üretiminde fiilen harcanan emekten daha azsa o halde değeri fiilen içerdiği emek niceliğinden daha büyük olan en azından bir başka metaın mevcut olduğu sonucu çıkar.[40] Emek harcamasının *toplumsal olarak tanınması* ve *fiili emek harcaması* toplam kütle için değil

40. Karşılaştırmak için *Kapital*, 3. Cilt, 10. Bölüm'e ve özellikle izleyen pasaja bkz.: 'Sözcükleri doğru seçmek gerekirse aslında... ortalama değerlerce belirlenen tüm kütlenin piyasa değeri tek tek değerlerin genel toplamına eşittir... O zaman en kötü uçta üretim yapanlar metalarını tekil değerlerinin altında satarken, en iyi uçta olanlar kendilerininkileri onun üzerinde satacaktır.'

sadece tek tek metalar için farklılaşabilir.[41] Bu anlamda Morishima Marx'ın değer yasasının son tahlilde ve (küçük meta üretiminden farklı olarak) kapitalist üretim tarzında *esasen* bir toplulaştırılmış, makro-ekonomik kavram olduğunu vurgulamakta haklıdır.[42]

Yeniden-üretim şemaları (ve genel olarak sermayenin dolaşımı sorunu) ve değer teorisi arasındaki bağ [nexus] bizi Marksist iktisat teorisinin en sıcak tartışma konularından birine, üretken ve üretken-olmayan emek arasındaki kesin sınıra götürür. Şemalar *değer* şemaları oldukları için yalnızca *değer üretimini* ifade ederler ve değer üreticisi olmayan iktisadi faaliyeti dışarıda bırakırlar. Bu faaliyetler tam olarak nedir?

Bu sorunun çözümünün bizzat Marx tarafından daha güç hale getirildiğini kabul etmek gerekir. Bir yanda *Artık-Değer Teorileri*'ndeki üretken ve üretken-olmayan emeği ele alan uzun bölüm, diğer yanda *Kapital*'in (özellikle 2. Cildin) aynı konuyu işleyen kilit pasajları arasında inkâr edilmesi mümkün olmayan –yalnızca ince ayrımlar bile olsa– farklılıklar vardır. Bunun çarpıcı bir örneği ticari temsilciler ve pazarlamacıların analizidir. Bunlar *Teoriler*'de üretken işçiler ve *Kapital*'in 2. ve 3. Ciltlerinde üretken olmayan işçiler olarak sınıflandırılırlar.[43] Son yıllarda Marksistler arasındaki uzun ve

---

[Karşılaştırmak için bkz. Karl Marx, *Kapital,* 3. Cilt, s. 164-65]. Yanısıra bkz.: 'Eğer metalar değerleri üzerinden satılmazlarsa, o zaman değiştirilmiş değerler etkilenmeksizin aynı kalır, bir taraf için artı olan diğer taraf için eksidir' Karl Marx, *Capital,* Penguin Classics, London, 1992, Vol. 2, p. 207. [Karşılaştırmak için bkz., Karl Marx, *Kapital,* 2. Cilt, s. 120]

41. Bu tezi 3. Cilde Giriş'te dönüşüm sorunu olarak anılan sorunu ele aldığımda döneceğim.

42. Morishima, *a.g.e.*, pp. 2–3.

43. *Theories of Surplus-Value,* Part I, Moscow, 1969, p. 218; *Kapital,* 3. Cilt, 17. Bölüm; ve bkz. *Capital,* Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, pp. 209-11. [Karl

çoğu kez kafa karıştırıcı tartışmalar meseleyi daha da karmaşık hale getirmiştir.[44] Bu aynı zamanda örneğin Marx'ın üret-

---

Marx, *Kapital*, 2. Cilt, ss. 121-25]. *Artık-Değer Teorileri*'nin 1. Kitabının içinde bile bu konuda çarpıcı çelişkiler mevcuttur. Marx 157. sayfada şöyle yazar: 'Örneğin bir aktör, hatta bir palyaço eğer bir kapitalistin hizmetinde çalışıyorsa bu tanıma göre üretken bir emekçidir'. Ve 172. sayfada şunu ifade eder: 'Satın alanı ya da bizzat çalıştıranı için üretken olan emeğe –örneğin bir tiyatro girişimcisi için aktörün emeğine– gelince, onu satın alanın o emeği halka bir meta biçimiyle değil, yalnızca bir eylem biçimiyle satabilmesi gerçeği, bu emeğin üretken-olmayan emek olduğunu gösterir.' [Bkz. Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, Birinci Kitap, Sol Yay., Ankara, 1998, s.147 ve s. 161, çeviriyi aynen aldık].

44. Diğerlerinin yanısıra bkz.; Jacques Nagels, *Travail collectif et travail productif dans l'évolution de la pensée marxiste*, Brüksel, 1974; S. H. Coontz, *Productive Labour and Effective Demand*, Londra, 1965; Arnaud Berthou, *Travail productif et productivité du travail chez Marx*, Paris, 1974; Ian Gough, 'Marx and Productive Labour', *New Left Review*, No. 76, November-December 1972; Peter Howell, 'Once Again on Productive and Unproductive Labour', *Revolutionnary Communist*, No. 3/4, November 1975; Mario Cogoy, 'Werttheorie und Staatsausgaben', *Probleme einer materialistichen Staatstheorie*, Frankfurt, 1973, pp. 164-71; Paul Bischoff et al., 'Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien der Klassenanalyse', *Sozialistische Politik*, June 1970; Altvater and Huisken, 'Produktive und unproduktive Arbeit als Kampbegriffe', aynı yayın, Eylül 1970; Rudi Schimiede, *Zentrale Probleme der Marxschen Akkumulations- und Krisentheorie*, Diploma Tezi, Frankfurt, 1972; I. Hashimoto, 'The Productive Nature of Service Labour', *The Kyoto University Economic Review*, October 1966; K. Nishikawa, 'Productive and Unproductive Labour from the Point of View of National Income', Osaka City University Economic Review, No. 1, 1965; K. Nishikawa 'A Polemic on the Economic Character of Transport Labour' aynı yayın No. 2, 1966. Bunun yanısıra bkz. Elisaburo Koga, Catherine Colliot-Thélèleme, Pierre Salama ve Hugues Lagrange'ın *Critique de l'économie politique*'in (Ocak-Mart ve Nisan-Eylül 1973)10. ve 11/12. sayılarındaki; J. Morris ve J. Blake'in *Science and Society*'nin (1958) 22. ve (1960) 24. sayılarındaki ve Fine, Harrison, Gough, Howell ve diğerlerinin *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*'in 1973-5 sayılarındaki makaleleri. Marksist iktisat teorisi üzerine aynı konuyu ele alan sayısız kitap olduğunu geçerken ekleyelim.

ken-emek teorisinin nevi şahsına münhasır bir yorumuyla[45] Sovyet ve Doğu Avrupa milli gelir muhasebesinde gelire katkı olarak hesaba katılmayan sözde hizmet endüstrilerinin değerlendirilmesindeki farklılıklarla da iç içe geçmiştir. Peki, o zaman sorunu nasıl çözüme kavuşturacağız?

Yapmamız gereken önsel bir ayrım meselenin kalbine gider. Marx belli emek biçimlerini üretken ve diğerlerini üretken olmayan olarak sınıflandırırken ne ahlaki bir yargıda bulunur ne de toplumsal (veya insani) yarar ölçütü kullanır. Hatta ne de bunu nesnel ya da tarih-dışı bir sınıflandırma olarak sunar. Çözümlemesinin nesnesi *kapitalist üretim tarzıdır* ve Marx sadece bu sistemin yalnızca bu sistemin işleyişi, *mantığı* açısından neyin üretken neyin üretken olmadığını belirler. Toplumsal yararlılık ya da gereksinim açısından bir doktorun emeği herhangi bir insan toplumunun varlığını sürdürmesi için vazgeçilmezdir. Böylece emeği ziyadesiyle faydalıdır. Ancak *sermaye* üretimi ya da genişlemesi bakımından yine de üretken olmayan emektir. Buna karşılık, domdom kurşunu, ağır uyuşturucu ya da porno magazinlerin üretimi yararsızdır ve insan toplumunun genel çıkarlarına zararlıdır. Ama bu tür metalar hazır müşteri buldukça bağırlarında taşıdıkları artık-değer realize edilir ve sermaye yeniden-üretilir ve genişletilir.

Toplumsal olarak belirlenen ve tarihsel olarak görelileştirilmiş bu kavram çerçevesinde üretken-emek o zaman *gelir karşılığı değil sermaye karşılığı mübadele edilen her tür emek* olarak, diğer bir deyişle değer-üreten ücretli-emeğin toplam

45. Örneğin bkz.; Jean Marchal ve Jacques Lecaillon, *La Répartition du revenu National: Les modèles*, Vol. III, *Le modèle classique, Le modèle marxiste*, Paris, 1958, pp. 82-5; Bronislaw Minc, *a.g.e.* ss. 159-65 ve diğer pek çok kaynak.

46. Bkz. *Artık-Değer Teorileri*, 1. Kısım, *a.g.e.*, IV. Bölüm, 3. Kısım [Sol Yay., ss. 145-50].

kitlesinin ürettiği artık-değer toplam kitlesinin bir bölümünü temellük etmelerine imkân tanıyarak bir ya da birkaç kapitalisti zenginleştiren her tür emek olarak tanımlanabilecektir.[46] Bunu 'tek tek kapitalistin(lerin) bakış açısından emek-üretken' olarak adlandırabiliriz. Özel haneler için, tüketim ihtiyaçları için işlev gören emeğe karşıt olarak kapitalist girişim tarafından işe koşulmuş her tür ücretli-emek bu kategoriye girer. *Artık-Değer Teorileri* bu düzeyde durur.

Ama *Kapital*'in 2. Cildinde aynı soruna, bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının ve özellikle sermayenin büyümesi ve birikimi bakış açısından geri döndüğünde, Marx artık bir bütün olarak sermaye için emek-üretkeni, tekil kapitalist için emek-üretkenden ayırır. Bir bütün olarak sermaye için sadece artık-değerin *toplam kitlesini artıran* emek üretkendir. Tek bir kapitalistin artık-değer toplam kitlesinden bir bölümü temellük etmesini bu kitleye bir eklemede bulunmadan sağlayan her tür ücretli-emek pastanın genel paylaşımına katılmasına imkân tanıdığı ticaret, finans ya da hizmet sektörü kapitalisti için 'üretken' olabilir. Fakat bir bütün olarak sermayenin bakış açısından üretken değildir, çünkü pastanın toplam büyüklüğünü artırmaz.

Değer ve artık-değer yaratılmasını yalnızca meta üretimi olanaklı kılar. O halde üretken-emek yalnızca meta üretimi sahasında harcanır. Borsa ya da banka gişesini bir yana bırakalım, dolaşım ve mübadele alanında yeni bir değer eklenmesi mümkün değildir. Bu alanlarda meydana gelen önceden yaratılmış artık-değerin yeniden-dağıtımı ya da yeniden-paylaşımıdır. Bu, *Kapital*'in 2. ve 3. Ciltlerinde açıkça ortaya konur.[47]

---

47. Bkz. *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, pp. 209-11. [Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, ss. 121-25]; ve *Kapital* 3. Cilt, 16. ve 17. Bölümler.

2. Ciltte konuya ilişkin pasajların çoğu Engels tarafından elyazmalarının II. ve IV. defterlerinden çekilip alınmıştır. Diğer bir deyişle 1861-3 tarihli *Artık-Değer Teorileri*'nden (hatta 3. Cildin kaba elyazmasından) bir zaman sonra 1870'te ya da 1867-70 arasında yazılmışlardır ve bu nedenle Marx'ın mesele üzerindeki nihai görüşlerinin ifadesi sayılabilirler. Bu görüşler *Teorilerde* söylenenin tersine ücretli ticaret memur ya da pazarlamacılarının en azından bir bütün olarak sermaye bakımından üretken emek harcamadıklarını ima eder. Bu temel ilke saptandığında bile yine de çözülmesi gereken ilave dört mesele kalır.

İlkin sözde 'maddi olmayan mallar': Konserler, sirk faaliyeti, fuhuş, öğretim, vb. sorunu mevcuttur. *Artık-Değer Teorileri*'nde Marx bunları ücretliler tarafından kapitalist girişimciler için üretildikleri ölçüde metalar olarak sınıflandırma eğilimindedir. 2. Ciltte bunun açıkça tersini söylemese de, doğa üzerinde çalışan ve onu dönüştüren bir emek süreci yoluyla metalarda cisimleşen kullanım-değerleri ve değer ve artık-değer üretimi arasındaki bağıntı üzerinde güçlü bir biçimde tekrar tekrar ısrarla durur.[48] Bunun yanında, 'kişisel hizmet en-

48. Bkz. *Kapital* 2. Cilt, 6. Bölüm. Bu sorunun daha sistematik analizleri arasında Nagels ve Bischoff'unkiler (bkz. yukarıda 44 no.lu dipnot) bizimkine benzer bir pozisyonu benimser. Kendisini özellikle *Kapital*'in 1. Cildinde Marks'ın özel sermaye için çalışan (öğretmenler gibi) ücretlileri açık bir biçimde üretken emek alanına dâhil ettiği pasaja (s. 644 [Sol Yayınları s. 484]) yaslayan Gough karşı görüşü destekler. Bize göre bu pasaj, *Artık-Değer Teorileri*'ndeki çeşitli pasajlar gibi yalnızca Marx'ın 'üretken emeğin' çelişkili belirleyenlerinin eklemlenmesini henüz tamamlayamamış olduğunu gösterir. Bu çelişkili belirleyenler, bir yandan gelirden ziyade sermayeye karşılık mübadele, diğer yandan (emek süreci ve değerlenme süreci, kullanım-değeri ve mübadele-değeri, somut ve soyut emeğin birlik-ve-çelişkisini kapsayan) meta üretim sürecine katılımdır. (Bir kapitalist temizlik firması için çalışan) ücretli bir

düstrilerinde' çalışan ücretli-emeğin üretken emek alanından dışlanmasını ima eden genel bir formül verir: 'Elimizde kendisi içinde ve kendisi için üretken olmasa da, yine de yenidenüretimde gerekli bir moment olan bir işlev varsa, bu işlev işbölümü yoluyla birçok kişinin tali faaliyetinden az sayıda kişinin yegâne faaliyetine, onların özel işine dönüştürüldüğünde bu, bizatihi işlevin niteliğini değiştirmez.'[49] Bu eğer pazarlamacı ya da muhasebeciler için doğruysa, öğretmen ve temizlikçilere haydi haydi uygulanacağı açıktır.

Üretken emeğin *somut ve soyut emeği bileştiren meta-üreten emek* (yani kullanım-değerleri yaratımıyla mübadele-değerleri üretimini bileştiren) olarak tanımının mantıki sonucu 'maddi olmayan mallar'ın değer üretimi alanından dışlanmasıdır. Bundan başka, bu sonuç *Kapital*'in temel bir tezine çok yakından bağlıdır: Üretim insanlık için doğa ve toplum arasında gerekli dolayımdır; (somut) emek olmadan üretim, maddi nesnelerin temellükü ve dönüştürülmesi olmadan somut emek olmaz.[50]

Marx 2. Ciltte taşımacılık sanayiini dolaşım alanında değil

---

temizlikçinin ya da ücretli bir büyük mağaza memurunun ürettiği 'maddi olmayan hizmetle' kavramsal olarak karşı karşıya konacak olursa ücretli öğretmenin ürettiği 'maddi olmayan mal' nedir?

49. Bkz. *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, p. 209. [Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, s. 122]

50. Bkz. *Kapital* 1. Cilt, 7. Bölüm. Jacques Gouverneur, bize göre hatalı olarak, bu sınırlamayı aşmaya çabalar. Ücretli-emek tarafından 'maddi olmayan mallar' üretimini 'üretken-emek' kategorisine sokabilmek için, Marx'ın yukarıdaki formülünü 'doğanın *ya da dünyanın* dönüştürülmesi'ne genişletir. Buradaki 'ya da dünya' 'ya da toplum' anlamındadır. Ücretli öğretmenlerin 'doğayı dönüştürmeksizin toplumu dönüştürdükleri' düşünüldüğünde ima edilenler açıktır. (Jacques Gouverneur, *Le travail 'productif' en régime capitaliste*, Louvain, 1975, s. 41 ve ilerisi.)

de değer ve artık-değer üretimi alanında sınıflandırmasının nedenlerini ortaya koyduğunda bu aşikâr hale gelir. Sav, izleyen pasajda açık bir biçimde özetlenmiştir: 'Ürünlerin nicelikleri taşınmalarıyla artmaz. Taşınmaları etkisiyle doğal özelliklerinde meydana gelebilecek değişiklikler de, bazı istisnalar dışında, niyet edilmiş bir yararlı etkiden çok kaçınılmaz zarardır. Ama şeylerin kullanım-değerleri ancak tüketimlerinde realize olur ve tüketimleri bir yer değiştirmeyi zorunlu kılabilir ve böylece ek olarak taşımacılık sanayiinin ilave üretim süreci [ortaya çıkar]. Bu sanayiye yatırılan üretken sermaye böylece taşınan ürünlere değer ilave eder.'[51]

İmdi bu önermelerin hiçbirinin kişilerin taşınmasına uygulanabilir olmadıkları açıktır. Yolcu taşımacılığı kullanım-değerlerinin realizasyonu için vazgeçilmez bir koşul değildir ve herhangi bir metaa hiçbir yeni değer katmaz. Bu daha çok (kapitalist olsun işçi olsun) bireylerin kendi gelirlerini harcadıkları kişisel bir hizmettir. Böylece nasıl ki ticaret, bankacılık ya da sigortacılık alanlarında istihdam edilen ücretli-emeğin toplumsal değer ve artık-değer toplam kitlesini artırdığını düşünmek mümkün değilse, ücretli-emek temelinde örgütlenmiş olsun ya da olmasın yolcu taşımacılığı sanayiinin de bunlardan farklı olduğu düşünülemez.

Marx'ın 2. Cildin 6. Bölümünün 3. Kısmındaki savı yukarıdaki pasajla çarpıcı bir tezat oluşturur. Bir yandan kapitalist girişim tarafından kişilerin taşınmasının [servis araçlarıyla işçi taşıma] herhangi bir tür meta ya da kullanım-değeri yarat*madığını* açıkça ifade ederken, bu taşımanın 'yararlı etkisi' (*Nutzeffekt*) yalnızca bizzat üretim süreci esnasında tüketilebilir olmakla birlikte yine de 'üretken bir dal' olduğunu kaydeder.[52]

---

51. Bkz. *Capital*, Penguin Classics, Londra, 1992, Vol. 2, pp. 226-7. [Karl Marx, *Kapital*, 2. Cilt, s. 137]

Bu sorunu daha geniş bir başlık, sözde hizmet endüstrileri başlığı altına yerleştirip, genel kural olarak, kendilerini bir üründe dışsallaştıran ve böylece (maddi) bir ürüne değer ekleyen tüm emek biçimlerinin bir bütün olarak kapitalizm için artık-değer yaratıcısı ve dolayısıyla üretken olduğunu söyleyebiliriz. Bu yalnızca imalat ve madencilik endüstrilerine değil aynı zamanda malların taşınmasına,[53] su ya da herhangi bir enerji biçiminin (örneğin gaz ve elektrik) üretim ve taşınması gibi 'kamu hizmeti' sanayilerine, restoranlarda yemek satışına, ev ya da ofis yapımı ve aynı şekilde bunların inşası için malzeme tedarikine ve tabii ki tarıma da uygulanır. Dolayısıyla çoğu kez 'hizmet endüstrileri' başlığı altına sokulan birçok sektör maddi üretimin parçasıdır ve üretken emek istihdam eder. Buna karşılık apartman dairelerinin ya da otel odalarının kiralanması, kişilerin otobüs, metro sistemleri ya da trenlerle taşınması, tıp, eğitim ya da eğlence sektörlerindeki ücretli-emeğin performansı –ki bunlar işçinin dışında nesnelleşmemiştir (metaların satışı değil özgül emek biçimlerinin satılması)–, ticari memurlar ya da banka memurlarının ve sigorta şirketleri ya da piyasa araştırması firması memurlarının çalışması– tüm bunlar üretilen toplumsal değer ve artık-değer genel toplamına bir eklemede bulunmazlar ve bu nedenle üretken emek biçimleri olarak sınıflandırılmaları mümkün değildir.

İlginç bir örnek televizyondan gelir. Televizyon cihazları ya da *filmlerinin* (bu filmlerin kopyaları da dâhil) üretimi açık bir şekilde meta üretiminin bir biçimidir ve bu üretime katılan ücretli-emek üretken emektir. Ama çekilmiş filmlerin ya da televizyon aygıtlarının birbiri ardına müşterilere kiralan-

52. *a.g.e.* ss. 134-5 [Sol Yay., s. 55]

53. *a.g.e.* 6. Bölüm

ması üretken emeğin ayırt edici özelliklerine sahip değildir. Benzer şekilde, reklâm filmleri yapımında istihdam edilen ücretli-emek üretken olduğu halde, potansiyel müşterilere ürünü satın almaları için yaltaklanmak ve böylesi filmleri sipariş etmek en azından genelde pazarlamacıların emeği denli üretken olmaktan uzaktır.

İkinci sorun bir bütün olarak kapitalist toplumda üretim ve dolaşım alanları arasındaki kesin sınırın çizilmesidir. *Kapital*'in 2. Cildi Marx'ın görüşü konusunda hiçbir kuşkuya yer bırakmaz: Yalnızca bir metaın *kullanım-değerine* ilave değer katan ya da *kullanım-değerinin* realizasyonu veya muhafazası için vazgeçilmez olan emek bu metada cisimleşen soyut toplumsal emeğin toplam tutarına eklemede bulunur (değer üreticisidir).[54] Bu soruna ilişkin pasajlar 2. Cildin geri kalanı gibi metaın temel analizinin –onun indirgenilemez ikiliği ve bundan kaynaklanan çelişkilerin– ardı ardına ortaya serilmesinden başka bir şey değildir.

Üçüncü olarak, üretim sürecinin bizatihi kendisi içinde sergilenen çeşitli türden emekleri dikkate almamız gerekir. Burada Marx ahir zaman tilmizlerinin çoğundan çok daha az basitleştirici bir tavır takınır. Temel doktrini 'Dolayımsız Üretim Sürecinin Sonuçları'nda[55] geliştirildiği biçimiyle 'kolektif emekçi'dir. Metaların üretimi alanında harcanan emek olarak üretken emek bu üretim süreci için vazgeçilmez olan *tüm* ücretli emektir; diğer bir deyişle yalnızca kol emeği değil, fakat aynı zamanda mühendislerin, laboratuvarlarda çalışan insanların, denetimcilerin ve hatta bir metaın fiziksel üretimi başka türlü mümkün olmadığında yöneticilerin ve

54. *a.g.e.* 225-6 [Sol Yayı., s. 137]

55. Bu metin *Kapital*'in 1. Cildine Ek olarak yayınlanmıştır *a.g.e.* Bkz. Bu eke yazdığımız Giriş ve aynı zamanda *Kapital* 1. Cilt, 14. Bölümün bizzat kendisi.

depo memurlarının emeğidir. Ama bir metaın özgül kullanım-değerine kayıtsız kalan ve yalnızca iş-gücünden azami artık-değer gaspı için ifa edilen (örneğin kronometre-tutucuların ücretli emeği) ya da özel mülkiyetin savunulmasını teminat altına alan (fabrika içindeki ya da çevresindeki güvenlik görevlileri); kapitalist üretimin özel *toplumsal ve hukuki biçimleriyle* ilişkili emek (imalatçı firmalar tarafından maaşlı eleman olarak istihdam edilen avukatlar); finansal defter-tutanlar; aşırı-üretim eğiliminin zorunlu kıldığı ilave stok-denetimcileri –bunların hiçbiri sermaye için üretken emek değildir. Bunlar (kapitalist sistemin genel işleyişi ya da bir bütün olarak burjuva toplumu için esas olsalar da) üretilen metalara değer ilave etmezler.

İncelenecek son durum küçük meta üreticilerinin, bağımsız köylülerin ve zanaatkârlarınkidir. Bir yandan metalar ve böylece hem kullanım hem de mübadele-değerleri üreten bu tabakalar, her ne kadar –mesela ucuz emeğiyle yiyecek değerini baskılayarak– toplumsal artık-değer kütlesine dolaylı olarak katkıda bulanabilirse de (sıra dışı durumlar dışında) doğrudan artık-değer yaratmaz. Bu konuda Marx'ın Artık-*Değer Teorileri*'nde öne sürdüğü pozisyonunu koruduğunu düşünüyoruz: Bu tür tabakaların sergilediği emek ne üretken ne de üretken olmayan emektir, zira onun çerçevesi dışında faaliyet gösterirler.[56]

56. *Theories of Surplus-Value*, Part 1, *a. g.e.*, ss. 407-8. [Sol Yay., Birinci Kitap, s. 381]

7. Üretken Olmayan Emekçiler Proletaryanın Parçası Mı?

Kapitalizmde üretken emeğin kesin tanımı yalnızca teorik bir önem taşımaz. Bunun ayrıca toplumsal muhasebe (milli gelirin değer cinsinden hesabı)[57] açısından önemli sonuçları vardır ve toplumsal sınıflar analizimizi ve ondan çıkardığımız siyasi sonuçları ciddi biçimde etkiler.

Proletaryayı sanayi kol emekçilerine indirgemeyi amaçlayan en dar pozisyon Marx'ın açık üretken emek tanımıyla tamamıyla çelişki içindedir ve burada bunun üzerinde durmamız gerekmez. Diğer aşırı uçta proletaryayı (yılda 100 bin doların üzerinde kazanan ordu generalleri ve yöneticiler dâhil) tüm ücretli ve maaşlılara genişletmenin saçmalığı ortadadır. Marx'ın kapitalizmi analizinde proletaryanın yapısal tanımlayıcı özelliği *kişinin emek-gücünü toplumsal-ekonomik satma mecburiyetidir*. O halde proletarya yalnızca sanayi kol emekçilerini değil, aynı temel sınırlılıklara tabi –üretim araçlarına sahip olmama; geçim araçlarına doğrudan erişimden yoksun olma (toprağa hiçbir şekilde özgürce erişilemez!);

57. Marksistlerin milli gelir hesaplarına, hem analitik hem de pratik nedenlerle, yıllık ürün değerinden ve yıllık üretim tarafından yaratılan gelirlerden açıkça ayırt edilebilmeleri halinde 'tüm hane halkları ve işletmeler birlikte alındıklarında toplam parasal gelirler' tarzı bir kategori eklemelerinin meşru olduğunu eklemek gerekir.

az ya da çok sürekli emek-gücü satışı olmaksızın geçim araçlarını satın almak için yetersiz para– üretken olmayan tüm ücretli-emekçileri de içerir. Böylece maaş düzeyleri 'normal' bir yaşam standardına ilave bir sermaye birikimine *elveren* tüm toplumsal tabakalar proletaryadan dışlanır. Her ne kadar monografi ve istatistikler bu toplumsal grubun mütevazı ya da kayda değer ölçüde birikime giriştiğini teyit etme eğiliminde olsa da (bu özellikle –tersine tüm kanıtlara rağmen yine de ortalıkta dolaşmaya devam eden inanışa karşın– ille tepedeki milyarderler katmanında yer almaları gerekmese de kapitalist sınıfın temel bir parçası olan sözde yöneticilerin durumudur) böylesi bir birikimin gerçekten olup olmadığının bizzat kendisi konumuzla ilgili değildir.

Üretken olmayan ücretliler kitlesini (yalnızca ticari memurlar ve küçük devlet memurlarını değil, aynı zamanda uşak ve hizmetçileri de) kapsayan ve sanayideki üretken işçileri proletaryanın öncüsü olarak yalnızca sözcüğün en geniş anlamıyla gören bu proletarya tanımına yakın zamanda çeşitli yazarlardan itirazlar gelmiştir.[58] Oysa bu kuşkusuz Marx, Engels ve onların en 'ortodoks' takipçileri: Kautsky (bunaklık döne-

---

58. Gillman 'reklâm müdürleri, halkla ilişkiler yöneticileri, hukuk müşavirleri, vergi uzmanları, "satış mühendisleri", meclis lobicileri ve onların memurlarını, giderek büyüyen beyaz yakalı işçiler ordusunun geri kalanı (!)' ile birlikte 'üçüncü taraf tüketiciler' genel kategorisinde gruplar. Açıkça öyle olduğunu söylemese de bu suretle onları proletaryadan dışlama eğilimindedir (*The Falling Rate of Profit,* London, 1957, ss. 93 ve 131). Bu görüş Paul Baran'ın *The Political Economy of Growth* (New York, 1957)'deki ve Baran ve Paul Sweezy'nin *Monopoly Capital* (New York, 1966)'daki analizlerini açık bir biçimde etkilemiştir. Boccara ve diğerleri (*Le Capitalisme monopoliste d'état*, Paris, 1971) proletaryayı yalnızca üretken emekçiler (artık-değer üreten işçiler) grubuna indirgeyerek 'maaşlı ara katmanları' açık bir biçimde proletaryadan dışlar. (Bkz. ss. 213 ve 236 sonrası).

59. Kaynak sayısı bunların tamamını vermemize imkân tanımıyor. Aşağıdakiler özellikle kayda değerdir: *Capital,* Vol. 1, p. 797. [Sol Yay., s. 613] Marx burada işsizler, hastalar, özürlüler, sakatlar, dullar, yaşlılar vb.'ni 'işçi sınıfının ianeye muhtaç hale getirilmiş kesimleri [*Lazarusschichte*]' olarak adlandırır; 2. Ciltte (s. 516 [Sol Yay., s. 392]) ücretli-emekçiler sınıfını emek-güçlerini daimi olarak (sürekli) satma mecburiyetinde olanlar olarak tanımlar (s. 561'de [Sol Yay., s. 431] hizmetçi ve uşaklar da *–die Bedientenklasse–* ücretli-emekçiler olarak nitelendirilir). Rosa Luxemburg (*Einfuhrung in die Nazionalökonomie,* Berlin, 1925, pp. 263-4 and 277-8) benzer şekilde iş buldukça çalışan ve aralıklarla istihdam edilen işçileri olduğu kadar muhtaçları, hasta ve işsizleri ve sairi işçi sınıfı üyelerine dâhil eder. Troçki (*1905,* Londra, 1972, s. 43) uşak ve hizmetçileri aynı başlık altında gruplar ve Kautsky (*The Class Struggle: Erfurt Program,* New York, 1971, ss. 35-43) ticaret ve sanayideki ücretlileri açık bir biçimde proletaryanın saflarına dâhil eder. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi taslak programında Plehanov proletaryayı emek-güçlerini satmaya mecbur edilenler olarak tanımlar (Bkz. Lenin, *Collected Works,* Vol. 6, p. 19), daha sonra bunu 'hiçbir üretim ve dolaşım aracına sahip olmayanlar... Tüm bu kişiler iktisadi konumları tarafından emek-güçlerini sürekli ya da dönemsel olarak satmaya zorlanırlar' (ss. 61-63). Lenin'in 've dolaşım' kelimelerinin dâhil edilmesine muhalefet ettiği halde formülleştirmeye temel bir itirazı yoktur.

60. İlginç bir sınır çizgisinde olma durumu yarı-proletaryan diye adlandırılan tabakanın –yani kendi üretim araçlarının mülkiyetini kısmen elinde tutan tabakanın– durumudur. Toplumsal ortalamanın çok çok altında bir emek üretkenliğinde özel üretim ürünü tarım ve zanaat metalarından çıkarılan geliri üretim maliyetini zar zor aşar ve bu nedenle kuru geçimini garanti etmekte yetersiz kalır. Böylece yarı-proletarya zamanın bir bölümünde ücretli-emekçi olarak çalışmaya zorlanır. Ama tam da emek-gücünü *yalnızca geçici olarak* satması nedeniyle ücretlerinin cari toplumsal asgarinin çok çok altına çekilmesi mümkün olur. Toplumsal varlığı çarpıcı bir çelişkiyle ayırt edilir: artık-değer istihracı ve tüketimine hiçbir şekilde katılmadığı halde hem anlık hem de tarihsel çıkarları gerçek proletaryanınkilerle belli bir sınırlı karşıtlık halinde kalır. İşte bu nedenle yarı-proletaryayı üretken olmayan işçiler ve diğer doğrudan ücretliler gibi proletaryanın bir kesimi olarak görmek mümkün değildir. Yarı-proletarya daha çok bir ayağı küçük burjuvazide diğer ayağı proletaryada olan bir geçiş görüngüsüdür.

minde değil olgunluk döneminde), Plehanov, Lenin, Troçki, Luxemburg ve diğerleri[59] tarafından getirilen tanımdır. Ama ciddi itirazlara neden olur. Eğer yalnızca üretken emek değer üretiyor ve böylelikle (artık-değer yaratmanın yanısıra) kendi ücretlerinin eşdeğerini yeniden-üretiyorsa,[60] bu, üretken olmayan emeğin ücretlerinin üretken-emek tarafından üretilen artık-değerin içinden ödendiğini ima etmez mi? Ve bu durumda artık-değeri asgariye indirmeyi amaçlayan üretken emekle, onun artmasını dileyen üretken olmayan emek arasında başlıca bir çıkar çatışması ortaya çıkmaz mı? Böylesi bir temel çıkar çatışması her ikisini de aynı toplumsal sınıfa dâhil etmekle nasıl bağdaştırılabilir? Bunun yanısıra sanayi işçilerinin kamu harcamalarının 'toplumsal hizmetler' alanında bile herhangi bir şekilde genişletilmesine, bu son tahlilde kendilerinden çıkarılan artık-değerde artış yoluyla finanse edildiği için, karşı çıkmaları gerekmeyecek midir?

Bu itiraza iki düzeyde karşı çıkmak mümkündür. Üretken olmayan emeğin tümünün cari dönemde üretilen artık-değerden ödendiğinin doğru olmadığı olgusundan başlayalım. Bu emeğin önemli bir bölümüne (örneğin ticari memurlar, finans kesiminde ve üretken olmayan hizmet endüstrilerinde çalışan işçilere) cari dönemde üretilen artık-değerden değil, *toplumsal sermayenin* bu sektörlere yatırılan payı içinden ödeme yapılır. Bu sermayelerin yalnızca *kârları* cari dönemde üretilen artık-değerin parçasını oluşturur. Toplumsal sermayenin artık-değerin *geçmişteki* gaspının sonucu olduğu doğrudur. Ama bu değişken sermaye yani üretken işçilere ödenen cari ücretler için de geçerlidir. Burada önemli olan nokta tüm bu sektörlerdeki ücret ve maaşlar *cari dönemde üretilen* artık-değerden çekilmedikleri için, *ödenmelerinin üretken işçilere ödenen cari ücretleri hiçbir şekilde azaltmayacağıdır.*[61]

Üretken olmayan emeğin ücretler hesabının bir bölümünün cari dönemde üretilmiş artık-değerden ödendiği yine de doğrudur. Bu esasen kamu hizmetlerinde ve yönetimindeki (kuşkusuz özerk meta üretimi ve böylelikle değer üretiminin gerçekleştiği devlet sanayilerinde değil) devlet memurlarının ücret ve maaşlarıyla ilgilidir. Fakat bundan kamu harcamalarında bir azalmanın artık-değerde bir azalma ve reel ücretlerde bir artış getireceği (ya da aynı kapıya çıkan artık-değer oranında bir artış ve reel ücretlerde bir azalma yoluyla kamu harcamalarının yükseleceği) sonucunu çıkarmak için sömürü oranının ve işçilerin yaşam standartlarının ve ihtiyaçlarının kamu harcamalarının 'patlamasından' bu yana eğiliminin ayrıntılı bir çözümlemesini üstlenmek gerekecektir. Böyle bir incelemenin bu girişin boyunu aştığı aşikârdır. Ama iki önemli noktaya değinmek gerekir.

İlk olarak 'brüt ücretler' (yani vergi öncesi ücretler) kavramının Marksist iktisat teorisinde bir anlamı yoktur. Ücretler meta ve hizmet satın alma yoluyla işçinin emek-gücünün yeniden-yapılandırılmasının araçlarıdır. Dolayısıyla işçinin 'brüt ücretinden' kesilen paranın devletin uçak alımına yardımcı olmasının ücretlerle hiçbir şekilde bir alakası yoktur. Bu, en baştan beri toplumsal artık-değerin parçasıdır. (Elbette şayet yeni

61. Bu ücretler *verili* artık-değer miktarının bölünmesi gereken toplumsal sermaye kütlesini artırır (diğer bir deyimle ortalama kâr oranını aşağı çeker). Fakat bu sanayicileri ilgilendirdiği ölçüde kötünün iyisidir. Özerk ticari sermaye ve onun ücretli çalışanları olmasaydı dolaşım maliyetlerini karşılamak için yapacakları kendi sermaye harcamaları önemli ölçüde daha yüksek ve kâr oranı daha bile düşük olacaktı (bkz. *Kapital* 3. Cilt, 17. Bölüm). Bu yalnızca verili artık-değer kütlesinin çeşitli sermaye biçimleri arasında paylaşımını ilgilendirdiği ve yeni yaratılmış değerin ücretler ve artık-değere bölünmesiyle (yani üretken emeğin sömürü oranıyla) *doğrudan* bağıntılı olmadığı sürece üretken ücretliler ve ticari kesim ücretlileri arasında hiçbir çıkar çatışması ortaya çıkmaz.

vergiler daha önce ulaşılmış reel ücret düzeylerini uygulamada aşağı çekerse, gerçekten de artık-değer oranını artırdıkları söylenebilir. Ama bu yine 'brüt ücretler' değil, birbirini izleyen net-reel-ücret tutarları kıyaslanarak ölçülecektir.)

Benzer şekilde, işçinin emek-gücünün yeniden-yapılandırılmasına (ya da ailesinin normal yaşam koşulları altında idamesine) yardım eden kamu tıp, eğitim ya da taşımacılık hizmetlerinin artık-değerden türetildiği anlamını çıkarmak saçma olacaktır. 'Devlet geliri' biçimine girip girmemesine ve 'brüt ücretlerden' (işçi tarafından ödenen vergiler), 'brüt kârlardan' (kapitalist tarafından ödenen vergiler) ya da bağımsız orta sınıfların 'brüt gelirlerinden' kaynaklanıp kaynaklanmadığına bakılmaksızın bunlar daha çok *ücretin toplumsallaştırılmış bir bölümünü* temsil ederler.[62]

Böylece sonuçta kamu harcamasında bir yükselme ya da düşüşün bu harcamanın üretken olmayan devlet memurları tarafından sunumundan (dolayımından) bağımsız olarak *or-*

---

62. İşsizlerin tanımları gereği emek-güçlerini satmamaları nedeniyle işsizlik tazminatının hiçbir şekilde 'emek-gücü' adı verilen metaın 'fiyatı' ya da 'değeri' sayılamayacağı itirazı gelmiştir. Oysa bu iddia 'toplumsallaşmış ücretler' kavramının bir şekilde mekanik bir indirgenmesine dayanır. Eğer bir işçi ücretinin yüzde 10'unu 'faal yetişkin yaşamının' işsiz olarak geçirmeyi beklediği kısmında geçimini temin etmek için bir çikolata kutusuna ya da bir banka hesabına koyarsa bu para tutarının böylelikle ücretlerinin parçası olmaktan çıktığını hiç kimse öne süremeyecektir. Bununla tüm işçilerin Ulusal İşsizlik Sigortası Kurumu veya Ulusal Sosyal Güvenlik Enstitüsü olarak adlandırılan ortaklaşa bir çikolata kutusu ya da banka hesabı kullandıkları ve para yekûnlarının işçilerin ücret paketlerinden geçmeyip, bu enstitülere kapitalistlerin hesaplarından doğrudan aktarıldığı bir durum arasında temelde bir farklılık yoktur. Yalnız bu arada bu analiz kabul edilirse bu tür fonların münhasıran sendikalar tarafından yönetilmesini talep etmek meşru olmaz mı? (Zira işçilerin kendi paralarını nasıl harcayacakları konusunda ne işverenlerin ne de devletin herhangi bir söz hakkı olabilecektir!)

talama işçi-sınıfı yaşam standartları üzerindeki etkisinin incelenmesinin anlamlı olacağı ortaya çıkar. Bu yaşam standartları düştüğünde varılacak sonuç açıktır: Emek-gücünün toplam fiyatı (bireysel artı 'toplumsallaşmış' ücretler) azaltılmıştır. Yükseldiğinde ise hiçbir sofizm bunun toplumsal artık-değerde bir artışla birlikte gerçekleştiğini kanıtlayamaz. (Kuşkusuz böylesi bir artış buna eşlik edebilir, ama o zaman aynı şekilde reel ücretlerde bir yükselme de buna eşlik edebilir. 'Eşlik etmek' mantık hatası yapanlar dışında kimse için 'neden olmakla' eşanlamlı değildir.)

Marksist iktisat teorisi katı bir 'ücretler fonu' nosyonunu reddettiğinden çeşitli düzeylerdeki kamu harcamalarının sömürü oranı üzerindeki etkilerinin herhangi bir çözümlemesinin toplulaştırılmış ve dinamik olması gerekecektir. Kamu harcamasının genişlemesi ya da daralması hiçbir otomatik sonuç vermez. Dolayısıyla, işçi sınıfının aleyhine arttığını göstermek için verili ekonomik, toplumsal ve siyasi koşullar altında [kamusal] harcamalarda bir azalmanın kapitalist sınıf için daha yüksek kârlara değil daha yüksek reel ücretlere yol açacağının kanıtlanması gerekecektir. Böylesi ayrıntılı bir kanıt olmadan tez en azından şüpheli kalacaktır. Çözümlemenin (başka şeylerin yanında, verili bir burjuva toplumu içerisinde sınıf güçlerinin iktisadi bağıntılarında büyük tarihsel kaymaların bir fonksiyonu olan) siyasi ve toplumsal sınıf mücadelesinin muhtemel dinamiğini ve bu dinamiğin kamu gelir ve harcama yapısı üzerinde kesin etkisini hesaba katması gerekecektir.

Üretken ve üretken olmayan emek sorunu ve bu sorunun proletaryanın tanımıyla ilişkisi konusundan epeyce sapmışa benziyoruz. Ama gerçekte meselenin kalbine ancak şimdi ulaşmış bulunuyoruz. Çünkü proletaryanın doğru Marksist

sınıflandırılması –toplumsal-iktisadi mecburiyet tarafından emek-gücünü üretim araçlarının kapitalist sahiplerine satmaya zorlanan sınıf– hem yedek emek ordusu düzeyindeki değişiklerin hem de emek-gücü değerinin 'saf fizyolojik' ve 'moral-tarihsel' bileşenleri[63] arasındaki renkli ilişkilerin proletaryanın doğrudan kaderi üzerinde belirleyici önemde olduğu anlamına gelir.

Bunu bir kez kavradığımızda çağdaş kapitalist ülkelerde proletaryanın büyüklüğünde mutlak ve göreli artışa[64] eşlik eden üretken olmayan ücretli-emeğin gelişmesinin önemini görmemiz mümkün olur. Üretken emeğin artan sömürüsünü ya da sömürü oranında keskin bir artışı yansıtmak şöyle dursun bu, sömürü oranının 'normal' siyasi şartlarda (yani faşist veya faşizan rejimler dışında) üzerine çok zor çıkabileceği bir tavan oluşturmuştur. Çünkü canlı emeğin ölü emekle hızla ikamesine (yarı-otomatikleşmiş makineler) rağmen, birçok

---

63. Bkz. geride s.84-95 ve *Late Capitalism, a.g.e.*, ss. 149-58. [*Geç Kapitalizm*, Versus, s. 211?]

64. *Toplam Faal Nüfusun Yüzdesi Olarak Ücretliler (İşsizler Dâhil)*

	1930'lar	*1974*
Belçika	%65,2 (1930)	%83,7
Kanada	%66,7 (1941)	%89,2
Fransa	%57,2 (1936)	%81,3
Almanya	%69,7 (1939)	%84,5 (Batı Almanya)
İtalya	%51,6 (1936)	%72,6
Japonya	%41,0 (1936)	%69,1
İsveç	%70,1 (1940)	%91,0
İngiltere	%88,1 (1931)	%92,3
ABD	%78,2 (1939)	%91,5

Kaynaklar: 1930'lar için, *Annuaire des statistiques du travail*; 1945–6, Bureau International du Travail, Montreal, 1947; 1974 için, *Office statistique des communautés européennes: statistiques de base, 1976.*

kapitalist ülkede emek yedek ordusunu küçülten bütün bir tarihsel dönem boyunca üretken olmayan ücretli-emeğin bu gelişmesi olmuştur. Bunun dışında, kayda değer bir üretken olmayan ücretli-emek kesiminin sağladığı hizmetler proletaryanın gereksinim ve yaşam koşullarının saf fizyolojik temelinin çok daha ötesinde gelişmesinde başlıca bir etmen olmuştur. Ortaya çıkan yeni asgari standart en azından emperyalist ülkelerde (ve Arjantin gibi güçlü bir işçi hareketine sahip yarısömürge ülkelerin en gelişmişlerinin bazılarında) Marx'ın zamanında mevcut olandan çok çok yüksektir.

Bu kazanımı bahşedilmiş addetmenin ya da ona tecavüz edilemez gözüyle bakmanın yanlış olacağı açıktır. Bu, işçi sınıfı tarafından emek piyasasının elverişli koşulları altında (yapısal işsizlikte uzun-dönemli düşüş) kazanılmış ve savaş-sonrası hızlandırılmış uzun ekonomik büyüme dönemi tarafından nesnel olarak olanaklı kılınmış bir zaferden başka bir şey değildir. Yetmişlerin başından bu yana öngörülmüş olabileceği gibi, bu temel iktisadi durum tersine çevrilmiştir.[65] Birçok 'zengin' ülkede işçi sınıfının reel ücretlerine, ister 'doğrudan' ücretleri, ister 'toplumsallaştırılmış' ücretleri ve ister her ikisini birden hedefleyen vahşi saldırılarla birlikte kitlesel yapısal işsizlik yeniden ortaya çıkmıştır. İşçiler doğru bir tavırla sosyal devlet harcamalarında kitlesel kesintilere karşı güçlü bir tepki göstermişlerdir. Böylelikle sınıf içgüdüsel tepkilerinin her tür kamu harcamasını 'artık-değer' olarak adlandırmada ısrar eden teorisyenlerin 'bilimlerinden' (ki bunun mantıki sonucu işçilerin bu kesintilere kayıtsız kalması ya da onları onaylaması olurdu) daha net görüye sahip olduğunu göstermişlerdir.

---

65. Bkz. *Geç Kapitalizm*, 4. Bölüm.

8. Lüks Mal Üretimi, Artık-Değer ve Sermaye Birikimi

Marx'ın emek-değer teorisinin yeniden-üretim teorisiyle bütünleştirilmesiyle ilgili diğer bir konu da lüks mallar üreten emeğin doğasının tam olarak ne olduğu kadar yeniden-üretimdeki işlevinde ne olduğu sorusudur. Bu sorun lüks tüketimin bizzat kendisi çok önemli olduğu için değil, lüks ürünlerle Marx'ın *Kapital*'i yazdığı dönemden bu yana kapitalist ekonomide uğursuz bir biçimde büyüyen bir rol oynamış olan bir başka sektör arasındaki açık analoji nedeniyle önemlidir. Elbette *silah üretiminden* söz ediyoruz.

Kapitalizmde silah sektörünün tam olarak işlevi üzerinde anlaşmazlık on dokuzuncu yüzyıl sonunda Rus narodniği V. Vorontsov'un ilk kez aşırı-üretim krizlerinin artık-değerin kısmen silah üretiminde artış tarafından 'emilmesi' yoluyla önlenme olasılığını ortaya atmasından bu yana bütün şiddetiyle sürüyor.[66] Otuzlu ve kırklı yıllarda Marksistler arasında uzun bir tartışmanın konusu iki-savaş arası dönemde uluslararası kapitalist ekonomide uzun-dönemli durgunluğun üstesinden gelmede yeniden-silahlanmanın rolüydü. Savaştan bu yana

66. Luxemburg, *The Accumulation of Capital, a.g.e.*, s. 282'de alıntılanmıştır.

67. Yine burada da kitapların listesi tamamı verilemeyecek kadar uzundur. Daha eski kitapları bir yana bırakırsak aşağıdakiler söz etmeyi hak eder: Nathalia Moszkowska, *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Zurich/New York, 1943; T. N.

Vance-Cliff-Kidron Okulu uzun ekonomik canlılığın ['boom'un] açıklanmasında 'sürekli silah ekonomisine' kilit bir konum atfetmiştir ve silah üretimi Baran ve Sweezy'nin *Tekelci Sermaye*'sinde sunulan 'artık-değer emilim' sürecinde merkezi bir yer işgal eder.[67] Yine daha yakın bir tarihte bu satırların yazarıyla diğer çeşitli Marksist iktisatçılar arasında silah üretiminin geç kapitalizmde kâr kitlesinin ve oranının evrimiyle özgül ilişkisini merkeze alan yeni bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır.[68]

Marx'ın kuramı değerin özünü, ürettiği metaın özgül kullanım-değerine bakmazsızın soyut toplumsal emekte görür. Belli bir tür kullanım-değerinin varlığı, yalnızca kimsenin mutlak biçimde hiçbir işine yaramayan bir malı satın almayacağı dolayımsız ve açık anlamında, mübadele-değerinin realize edilmesinin önkoşuludur. Ama satın-alma toplumsal olgusu bir metaın kullanım-değeri yani satın-alıcısı için yararlılığı için yeter kanıttır. Bundan dolayı yalnız *satılmayan* metalar bağırlarında toplumsal olarak gerekli emek taşımaz ve hiçbir değere sahip değillerdir. Satılmış olanlar tanım gereği toplumsal olarak gerekli emeğin ürünüdür ve üretimleri yoluyla toplumsal olarak üretilmiş değer kitlesini artırırlar. Aynı şekilde kapitalizmde ücretli-emek tarafından yaratılmış tüm satılan metaların üretimi (bu metalar toplumun bunların ihtiva ettiği artık-değerin herhangi bir bölümünü tanımayacağı ölçüde üretim maliyetlerinin altında satılmadık-

---

Vance, *The Permanent War Economy*, Berkeley, 1970; Adolf Kozlik, *Der Vergeudungskapitalimus*, Vienna, 1966; Baran and Sweezy, *Monopoly Capital, a.g.e.*; Fritz Vilmar, *Rüstung und Abrüstung im Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1965; Michael Kidron, *Western Capitalism since the War*, London, 1968. Konuyla daha az doğrudan ilgili olan Gillman, *The Falling Rate of Profit, a.g.e.*

68. Bkz. benim Geç Kapitalizm, *a.g.e.*, 9. Bölümdeki savlarım ve Cogoy'un savları: *Werttheorie und Staatsausgaben, a.g.e.*, ss. 165-6. Ayrıca bkz. Paul Mattick, *Kritik der Neomarxisten*, Frankfurt, 1974.

ça) tanım gereği üretilmiş ve realize edilmiş artık-değer toplam kitlesini artırır.

Marx 2. Ciltte artık-değer üretim ve realizasyonunu (ve çıkarsama yoluyla kârı) sermayenin genişletilmiş yeniden-üretiminden yani sermaye birikiminden açık bir biçimde ayırır. Üretilen metaların hepsi genişletilmiş yeniden-üretim sürecine katkıda bulunmaz. Ama Marx üretilen ve satılan tüm metaların kapitalistler ve savunucuları tarafından temellük edilen toplam artık-değerin artışına katkıda bulunduğunu yeterince açık bir şekilde ifade eder.[69] Tersine basit yeniden üretim koşulları altında tüm artık-değer yeniden-üretim sürecine girmeksizin üretken olmayan bir şekilde tüketileceğinden ne herhangi bir artık-değer ne de kâr olacaktır.

Biriktirilmeyen artık-değerin bir bölümüyle satın alınan lüks tüketim malları üretimi değer ve artık-değer üretimi alanında kalır yani kapitalist sınıfa tahakkuk eden kâr kitlesini genişletir. Aynı nedenle silah ya da uzay araçları üretimi meta üretiminin bir biçimidir; lüks mallar burjuvazinin geliri karşılığı mübadele edilirken burada tek alıcının devlet olması temel bir fark yaratmaz. Silah üretiminin ortalama kâr oranını baskıladığını mı yoksa yükselttiğini mi belirlemek için kapitalizmin herhangi bir diğer 'alt-kesimi' için sorulacak aynı soruların yanıtlanması gerekecektir. Bu özgül ke-

69. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.*, ss. 146-9, 178, 508-9 vb.

70. Bu otomatik olarak üretilen silahların meta niteliğinden başka bir deyimle bu kesimde yatırılan sermayenin metalar üretiminde faaliyet göstermesi ve buna tekabül eden emeğin artık-değer üretiminde istihdam edilmesi olgusundan kaynaklanır. Böylece, lüks mallar üretiminde olduğu gibi, bu kesim içindeki kâr oranı ve dışındaki kâr oranı arasındaki (örneğin sermayenin organik bileşimindeki değişkenliklerden doğan) fark kâr oranının toplumsal ortalamasını buna uygun şekilde aşağı çekecek ya da yükseltecektir. *Artık-Değer Teorileri*'nde Marx Ricardo'ya karşı açıkça bu konumu savunur.

simde sermayenin organik bileşimi diğer kesimlerdeki ortalama organik bileşime eşit, daha yüksek ya da daha düşük müdür? Ve yükselişi (ya da düşüşü) artık-değerin ortalama toplumsal oranını etkiler mi?[70]

Silah üretiminin sermaye birikimine katkısını tanımlamak kâr oranının salınımlarını etkileyen bir değer ve artık-değer üretim biçimini oluşturup oluşturmadığını belirlemek kadar kolay değildir. İki temel durumun birbirinden ayrı tutulması gerekir.

'Sermayenin tam istihdamı' durumunda (ki buna ücretli-emeğin yapısal işsizliğinin eşlik etmesi mümkündür ve çoğu zaman etmiştir) silah üretimi, emek-gücünün yeniden-üretilmesine girmeyen lüks mallar üretimi gibi, apaçık bir biçimde sermaye birikimine katkıda bulunmaz. Bu iki anlamda doğrudur. Silahlar aynı lüks mallar gibi genişletilmiş (yeniden) üretimin nesnel maddi öğelerini sağlamazlar. Ne ilave hammadde, makineler ya da enerji kaynakları, ne de genişlemiş işgücünü beslemek için yeterli tüketim mallarını temin ederler. Yine de milli gelirin silah satın alan bu bölümü ilave üretim araçlarına ya da ilave üretken işçilerin ücretlerine harcanmış olmayacaktı. Böylece hem özgül kullanım-değerleri nedeniyle, hem de artık-değerin biriktirilmemiş bölümü karşılığı mübadele edildikleri için silahlar toplumsal sermayenin 'tam istihdamı' şartlarında genişletilmiş yeniden-üretime, sermaye birikimine katkıda bulunmaz.

Bundan, en genel anlamıyla her türlü üretken olmayan artık-değer harcamasının sermaye birikimini azaltmasının dışında, silah üretiminin sermaye birikimini *azalttığı* sonucu zorunlu olarak çıkarılamaz. Çünkü bir silah sektörünün ortaya çıkışı ya da büyümesinin genişletilmiş yeniden-üretimi *gerçekten azaltmış olduğunun ileri sürülebilmesi için,* bu

sektörün üretim araçları sektörü *pahasına* ortaya çıktığının (ya da büyüdüğünün) gösterilmesi gerekir. Şayet basit bir biçimde lüks mal üretiminin yerini aldıysa o zaman diğer her şey eşit kalmak kaydıyla sermaye birikiminin ne ölçeği ne de potansiyel ritmi değişmiş olacaktır.

Ama eğer silah sektörü, sermayenin 'tam istihdamı' varsayımı saklı kalarak, işçiler için tüketim malları üreten sektörün sırtından ortaya çıkar (ya da büyürse) ne olacaktır? Yine düşünülecek iki farklı olasılık mevcuttur. Bu ikame emek-gücünün fiziki ya da moral çalışma kapasitesinin gerilemesine yol açtığında sermaye birikim oranı sonuçta düşecek ve hatta belki zamanla daralmış yeniden-üretime varana dek düşecektir.[71] Ama bu ikame işçilerin üretim sürecindeki cari toplumsal emek 'norm'unu kabullenme kapasite ve istekliliğinde bir değişikliğe yol açmazsa kesim II'den kesim III'e kaynakların bu tür bir kaydırılması ortalama toplumsal artık-değer oranında bir yükselişi ifade edecektir. O zaman aynı değer ürün aynı emek-gücüyle ama daha az değişken-sermaye maliyetiyle üretilecektir. İşçi sınıfı mevcut milli gelirden basit bir biçimde daha az pay alacaktır. Bunun birikim oranını değiştirmeden olduğu gibi bırakması ya da fiiliyatta daha yüksek bir sermaye birikimi düzeyine ya da genişletilmiş yeniden-üretime yol açması o zaman, artık-değer oranı ve kitlesindeki bu artışın artık-değerin üretken olmayan biçimde tüketilen payı (ki bu-

---

71. Bkz. E. Mandel, *Marxist Economic Theory*, Londra, 1968, ss. 332-5, savaş ekonomisi üzerine.

72. *The Accumulation of Capital, a.g.e.*, ss. 455-7 ve 461 ve ilerisinde Rosa Luxemburg artan askeri harcamaların (örneğin tüketim mallarının dolaylı vergilendirilmesi yoluyla) işçi sınıfının sırtından finansmanının hem artık-değer oranında hem de sermaye birikiminde bir artışa yol açabileceğini doğru bir biçimde vurgular.

na silah sektörü dâhildir) ve biriktirilen bölümü arasında bölünmesini etkileme biçimine bağlı olacaktır.[72]

Bu noktada başlangıçtaki 'sermayenin tam istihdamı' varsayımını terk edip sermayenin uzun-dönemli *aşırı kan toplaması (bolluğu) [plethora]* koşulları altında genişleyen silah üretiminin fiili işlevini incelemek zorundayız. Durum hiçbir şekilde yapay ya da [analize] yalnızca faraziye kabilinden dâhil edilmiş değildir. Tersine kapitalizmin tarihinin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki iki on yıl boyunca süren ilk kitlesel silahlanma yarışında zaten hâkim durum buydu.[73] Otuzlarda Japonya'nın 'Mançurya Vakası' ve Hitler iktidara geldikten sonra Alman politikası ile başlayıp, 1936 sonrasında genelleşen ikinci kitlesel yeniden-silahlanma döneminde daha da belirgin hale gelir. Sermayenin bu tür *aşırı kan toplaması* şimdiye kadar otuz yıldan fazladır süren ve hiçbir son bulma emaresi göstermediği gibi tersine devam edeceğinin işaretlerini veren sürekli silahlanma evresinde her zamankinden çok kural haline gelmiştir.[74] Dolayısıyla sermayenin geniş-ölçekli

---

73. Burada Lenin'in *Emperyalizm*'inin 8. Bölümüne göndermede bulunmak yeterlidir.

74. Cari bir sermaye 'kıtlığı' görenler ve tersine sermayenin aşırı kan toplamasının mevcut olduğunu savunanlar arasındaki anlaşmazlık için bkz. *Monthly Review* editörlerinin yazısı 'Capital Shortage: Fact and Fancy' (*Monthly Review*, Volume 27, No. 11, Nisan 1976). Kendi makalemde, 'Waiting for the Upturn' (*Inprecor*, Nos. 40/41, Aralık 1975), *Monthly Review* ile aynı pozisyonu ileri sürmüştüm. Sermayenin aşırı kan toplamasının ortaya çıkışıyla kâr oranında fiili bir düşüş (yani artık-değer kitlesinde göreli bir kıtlık) arasında bir çelişki olmadığını vurgulamak gerekir. Gerçekte ikincisi ilkini *belirler*. Bu ancak 2. Cildin derslerini yok sayarak 'genelde sermaye'nin çözümlemesinden 'zaman' faktörünü çıkaran ve sermayeyi hatalı bir biçimde *cari dönemde üretilmiş* artık-değerle özdeşleştirenlere paradoksal görünebilir. Sermaye bir kez bir dizi *geçmiş* çalışmada üretilmiş artık-değer niceliklerinin birikimi olarak kavrandığında sorun ortadan kalkar.

aşırı kan toplaması koşullarında gelişen bir silahlanma sektörünün sermaye birikimi üzerindeki etkisini araştırmak bütünüyle yerindedir.

Sermayenin aşırı-üretimi, değer cephesinde, tasarruf hesaplarında istiflenmesi ya da tahvil ve hazine bonoları alımında kullanılması gereken büyük sermaye yekûnlarının ortaya çıkışını simgeler. Bu yekûnlar ortalama kâr oranını değil sadece ortalama faiz oranını türetirler. Kullanım-değeri cephesinde, bu [aşırı üretim] fabrikalarda kullanılmayan büyük hammadde stokları ve atıl üretim kapasitesinde ve aynı zamanda istihdam edilmemiş geniş işçi rezervlerinde ifadesini bulur. Eğer ekonomide kayda değer bir silah sektörünün belirip gelişmesi sonucu para (ya da yarı-para) sermaye üretken biçimde yeniden-yatırılırsa o zaman değer üretimi ve artık-değer artar. Silah imalatının değer ve artık-değer üretken olduğunu daha önceden biliyoruz. Bundan dolayı, dolayımsız anlamında, daha fazla işçi daha büyük bir artık-değer üretiminde daha fazla sömürüldüğü için sermaye zenginleşerek büyür.

Genişletilmiş yeniden-üretimin maddi öğelerinin yaratılmasına katkıda bulunmadığından Kesim II'nin genişlemesinin daha yüksek düzeyde bir sermaye birikimini *doğrudan* temin etmesi mümkün değildir. Ama bunu dolaylı yoldan yapabilir. Çünkü ilave işçiler istihdam edildikçe ücretler hesabı artar ve bu da tüketim malları çıktısı ve satışının artmasına yol açar. Benzer şekilde, silah sanayiinde ilave hammaddelerin kullanımı daha önce çıktılarını daraltmış olan madenlerin ve Kesim I'in diğer merkezlerinin üretimlerini harekete geçirir. *'Üretici faktör' rezervlerinin erişilebilir olması kaydıyla* (ki bu da 'sermayenin eksik istihdamı' başlangıç hipotezinin sonucudur) ve/veya ilave artık-değerin en azından bir bölümünün silahlanma sektörü ya da diğer üretken olmayan kesimler tara-

fından emilmeyip sermaye birikimi için kullanılabilir kalması kaydıyla ekonominin tüm sektörlerinde maddi üretim bu yolla genişletilmiş yeniden-üretimin maddi öğelerini artırarak yükselecektir.

Eğer betimlenen süreçlere milli gelirin ücretler ve artık-değer arasında bölüşümünde bir değişiklik eşlik ederse, yani silahlanma artık-değer oranında bir yükselme yoluyla belli bir ölçüde işçi sınıfının sırtından finanse edilirse bu koşullar daha da fazla geçerli olacaktır. Bundan doğan bileşim sermaye birikimi için o zaman 'ideal' olacaktır: Bir ve aynı anda istihdam edilen ve sömürülen işçiler kitlesinde bir genişleme (yani değer ürün, artık-değer kitlesi *ve* piyasa talebinde bir genişleme); artık-değer oranında ve (muhtemelen) kâr oranında bir artış ve birikim oranında bir yükselme (yani üretken sektörde silah harcamalarının çok daha üzerinde bir yatırım artışı) ortaya çıkacaktır.[75]

Söylemeye gerek yok, faaliyetin 'başarısının' bizzat kendisi kaçınılmaz olarak başlangıçtaki çelişkileri yeniden-ürettiği için bu, kapitalist dengenin sorunlarına hiçbir 'uzun-vadeli çözüm' getirmez. Sermaye birikiminde artış sermayenin organik bileşiminde bir yükselmeye yol açacak; bu da dönüp kâr oranını baskılamaya başlayacaktır. (Askeri harcamalarda muazzam bir artışın normal bir özelliği olarak –işsizlerin bir bölümünün ordu ve devlet aygıtı tarafından emilmesinin olanaklı kıldığı) daha yüksek bir istihdam düzeyi sanayi emek yedek ordusunu sayıca azaltacak ve böylelikle, faşizan bir diktatörlük koşulları dışında, artık-değer oranını daha da yukarı çı-

75. Bu Hitler'in savaş ekonomisi ve savaş sonrası 'boom' arasındaki farkı izah eder. İlk durumda ikincinin tersine yatırım artışı çok büyük ölçüde silahlanma sektörüne hapsedilmişti; 'nihai tüketici' piyasasının genişlemesini kapsayan gerçek bir birikimli büyüme olmamıştı.

kararak sermayenin yükselen organik bileşiminin etkilerini izale etmeyi daha da zor hale getirme eğiliminde olacaktır. Kâr oranında bir gerileme üretken yatırımı baskılar ve hem bir aşırı-üretim krizine hem de sermaye birikim oranında bir düşüşe neden olur. Kâr oranı fiili olarak 'eksiye' dönerse bir aşırı-üretim krizinin olağan bir sonucu olan sermayenin değersizleşme süreci başlar.

Bu yeni sermaye birikim krizine, ekonomide zaten önemli büyüklükte bir sektör mevcutken, silahlanma üretiminde bir yoğunlaşmayla cevap vermek hem artık-değerin biriktirilen ve tüketilen paylarının hem de üretken kaynakların bir tarafta kesim I ve II, diğer tarafta kesim III arasında tahsisi arasındaki temel orantıları değiştirecektir. Başlangıçta genişletilmiş yeniden-üretim süreci üzerinde etki adına kazanılmış ne varsa giderek artan bir şekilde izale edilecektir. Bunun dışında kârlar ve ücretler üzerinde öylesine yüksek bir vergilendirme gerekecektir ki çok özel siyasi şartlar dışında temel toplumsal sınıflar (doğrudan silah üretimi ve temininde faaliyet gösteren kapitalistler kesimi haricinde) silah sanayiinin daha da öte gelişmesine isyan edeceklerdir. Dolayısıyla böylesi bir genişleme kapitalist aşırı-birikim ve aşırı-üretim illetlerine ilaç olmaz. Ama yukarıda belirtilen önkoşullar yerine getirildiği müddetçe kısa ya da uzun vadeli iktisadi yukarı yönelişleri tetiklemesi mümkündür.

9. Ticari ve Mali Sermaye Toplumsal Artık-Değerin Bölüşümüne Katılır Mı?

Üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrım sermayenin iki genel sektörü arasındaki ayrıma kısmen tam oturur: (Sanayide, tarımda, taşımacılıkta ya da sözde hizmet endüstrilerindeki üretken dallarda olsun) meta *üretimine* yatırılmış sermaye ve başka yerde yatırılmış sermaye (yani 'üretken sermaye' ve üretken olmayan sermaye'). İkinci kategori esasen ticari sermaye, banka sigorta sermayesi ve hizmet endüstrilerinin 'üretken olmayan' dallarında yatırılan sermayeyi kapsar. Bu kapitalistlerce kiralanan ücretli-emek kapitalist sınıfın tamamına tahakkuk eden artık-değer genel toplamının bir bölümünün bu kapitalistlerce temellük edilmesini olanaklı kılsa da, bizatihi kendisinin bu toplama bir ilavede bulunmadığını daha önce görmüştük. Bu nedenle şu soru sorulabilir: Sanayi kapitalistleri ya da daha kesin olması için 'üretken' sektörlere yatırım yapanların tümü 'kendi' işçileri tarafından üretilmiş artık-değerin bir bölümünün sermayeleri artık-değer üretimine katkıda bulunmayan kapitalistlerce temellükünü neden kabul ederler?

Bu sorun *Kapital*'in 3. Cildinde uzun uzadıya ele alınır ama 2. Cildin bir kesimi buna hasredildiği için burada kısaca değinmemiz gerekir. Maddi üretim alanı dışında yatırılan sermayenin artık-değer kitlesini doğrudan artırmasa da,

onun artışına dolaylı olarak katkıda bulunduğunun bir kez farkına vardığımızda cevap açık hale gelir. Diğer bir deyişle sanayi kapitalistleri ve çiftlik sahibi kapitalistler 'kendi' artık-değerlerinden bir payı tacirlere ve bankerlere iyi kalpli oldukları için değil, bu baylar o artık-değer kitlesini ortaya çıkarmakta kendilerine yardımcı oldukları için terk ederler.

Bunun böyle olduğunu göstermek için Marx çözümlemesine 2. Cildin tamamında öylesine bir kilit rol oynayan ve bir anlamda sermayenin tüm dolaşım ve devir sürecini yapılandıran 'zaman boyutunu' dâhil eder. Sabit sermayenin toplam devir süresi birden fazla yıla yayılırken ve sermayenin meta-sermaye biçimini aldığı (yani metaların dolaşım alanında satılmadan kaldıkları) dönemler boyunca küçük kaymalardan temelde etkilenmezken, bu döner sermaye durumunda tamamıyla farklıdır. Şayet verili bir meta yığınını üretmek üç ay alıyorsa ve bunları satmak için üç ay gerekiyorsa, üretken döner sermaye bir yardım almadıkça yılda yalnızca iki kez devredecektir. Emek-gücüyle mübadele edilen ve böylelikle artık-değerin yaratımını mümkün kılan bölümü o zaman yılın altı ayında atıl kalacaktır. Oysa eğer ticari sermaye metaların büyük bölümünü fabrikayı terk ettikleri anda satın alırsa, ya da banka sermayesi metalar üretildikten hemen sonra ve satılmalarından önce hammadde faturasını ödeyecek parayı temin ederse, o zaman kapitalist sınıfın bu kesimlerinin yardımı sayesinde üretken döner sermayenin üretim çevrimi tamamlandığı anda yeniden yatırılması mümkün olur. Sonuç olarak üretken sermaye asla atıl kalmayacaktır. Bu işçilerin yılda altı ay değil on iki ay artık-değer üretmelerini ve bunun sonucunda diğer her şey eşit kalmak şartıyla yıllık toplam artık-değer kitlesinin başka türlü olabileceğinden iki kat fazla olmasını sağlar. Şayet bu kurtarma operasyonları artık-değer

üretiminde genel bir artışa imkân tanıyorsa, sanayi sermayesinin toptancılara bir kırdırma ücreti ya da bankerlere bir faiz ödemesi doğaldır.

Buna karşın bu toplam toplumsal sermayenin yalnızca bir bölümünün daimi olarak üretimde kullanıldığı anlamına gelir. Önemli bir kesim sürekli olarak üretim sahasının dışında kalır. Toplumsal sermayenin bir bölümünün para sermaye biçimini almasının neden zorunlu olduğunu daha önce belirtmiştik. Şimdi bir başka bölümünün metaların dolaşım sürelerini kısaltmak için taşımacılık ya da banka sermayesi biçimini almalarının zorunlu olduğunu görüyoruz. Bir bütün olarak kapitalist sınıfın bakış açısından bu (ve bu Marx tarafından 2. Ciltte benimsenen durumdur ve ancak 3. Ciltte bu değişik sektörleri toplumsal artık-değerin payları için birbirleriyle rekabet eder halde ele almıştır), *bu sınıf içinde işlevsel bir işbölümü* olarak görülebilir. Her sanayici ve kapitalist çiftçinin kendi hazinecisi, kendi sarrafı (para değiştiricisi), kendi taşımacısı, metalarının iç piyasa ve dünya pazarlarında kendi satıcısı ve ilave para sermaye kredi vereni olarak davranması yerine tüm bu çeşitli işlevler değişik alanlarda uzmanlaşan burjuvazi kesimleri tarafından merkezileştirilmiştir. Bu iş bölümü dikkate değer bir rasyonelliği de içinde barındırır: Genel toplumsal dolaşımın, taşımacılığın ve bankacılığın maliyetleri bu görevleri her bir kapitalist işletme ayrı ayrı üstlenmeye kalkıştığında olabileceğinden daha düşüktür. Böylece üretimin genel maliyetleri düşürülür ve toplam artık-değer kitlesi sürekli üretim yoluyla artırılır. Dolayısıyla bir bütün olarak burjuvazi için bu işlevsel işbölümünü korumak (hatta 'hizmet endüstrileri' kayıtlarının ortaya koyduğu gibi genişletmek!) burjuvazinin çıkarınadır.

Maddi üretim alanının dışında yatırılan sermayenin kay-

nağı nedir? Tüm sermaye son tahlilde artık-değerden türediğine göre ve kapitalist üretim tarzında tüm artık-değer 'üretken sermaye' tarafından (yani maddi üretimde çalışan ücretli-emek tarafından) yaratıldığına göre, her tür tüccar ve banka sermayesi nihai olarak sanayi ve tarımsal 'üretken' sermayeden türemiş gibi gözükebilir. Bu kısmen doğrudur. *Kapital*'in 2. Cildinde Marx para sermayenin nasıl dönemsel olarak değer üretimi sürecinden 'kovulduğuna' ve böylelikle geçici olarak başka amaçlar için kullanılabilir hale geldiğine işaret eder. En iyi örnek sabit sermayenin yıpranma payı [amortisman] fonudur. Bu fon, her üretim çevriminden sonra parça parça değil, ancak belli zaman aralıklarıyla yeniden-yatırılarak, bir süre kredi ve diğer işlemlerde önemli bir para sermaye kaynağı hizmeti görür.

Yine de bu tür bir görüş genelleştirilmemelidir. Sermaye her şeye rağmen kapitalist üretim tarzından daha yaşlıdır. Üretim sürecinde artık-değer üretilmeden önce köylülerin yağmalanması, feodal beylerin (örneğin egzotik malların aşırı-fiyatlanması yoluyla) yolunması, tüccarların (korsanlıkla) ve kabile toplumlarının (köle yakalama yoluyla) soyulmasıyla engin bir zenginlik biriktirilmiştir. Tüccar, ticari ve banka sermayesi sanayi devrimi şöyle dursun, manüfaktürde 'üretken' sermaye doğmadan çok önceleri mevcuttur. Böylece sanayi sermayesi yalnızca ticari sermayeyi ve banka sermayesini 'kendi' işçileri tarafından yaratılan artık-değerin parçaları üzerinden ödeme yaparak yeniden-üretmekle kalmaz; aynı zamanda bu diğer sermaye biçimlerini kendi doğum anında ve aslında bunun bir koşulu olarak bulur. O halde ticari ve sınaî sermaye kendisini hem eski pratiği (yani *kapitalist* üretim ilişkileri alanının *dışından* kaynaklanan toplumsal ürünün bir bölümün temellükü ve bunun artık-değer ve para-sermayeye

dönüştürülmesi) hem de bizatihi kapitalist üretim süreci *içerisinde* yaratılan artık-değerin bir bölümünün temellüküyle yeniden-üretir. Sermayenin gücüyle ve yabancıların siyasi ve askeri tahakkümüyle sömürge ve yarı-sömürgelere dayatılan prekapitalist, yarı-kapitalist ve kapitalist üretim ilişkilerinin iç içe sokuluşu para-sermaye birikiminin bu ikiz kaynaklarının tarihsel gelişiminde son derece önemli bir etmen olmuştur. Tüccar, ticari, tefeci ve banka sermayelerinin faaliyetleriyle şu ana kadar dünya ölçeğinde ve özellikle sözde üçüncü-dünya ülkelerinde kapitalist yayılmada bunlar kilit bir rol oynamaya devam etmişlerdir. Böylece sermayenin ilkel birikimi ve (meta *üretiminde* artık-değer yaratımı yoluyla) 'üretken' sermaye birikimi yalnızca ardışık tarihsel aşamalar değil, fakat aynı zamanda eşanlı ve bileşik bir görüngüdür. İlkel birikim otomatik olarak kıyaslanabilir bir 'üretken' sermaye yayılmasına ve sanayileşmeye yol açmaz; bunun yerine basit biçimde 'üretken olmayan' sermayenin yukarıda bahsedilen biçimlerinin 'tek yanlı' genişlemesine yoğunlaşabilir. Bu koşullar emperyalist tahakkümün etkisiyle birlikte kapitalizm altında azgelişmişliğin sırlarından birini aydınlatır.

10. Luxemburg'un Marx'ın Yeniden-Üretim Şemaları Eleştirisi

Marksist düşünce ve uluslararası işçi hareketi tarihinde 2. Cilde ilişkin en önemli anlaşmazlık Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'nde Marx'ın yeniden-üretim şemalarını eleştirisiyle ateşlenmiştir. Doğrusu çetin sorular tartışılmaktadır: Marx'ın kriz teorisi; kapitalist üretim tarzının tarihsel sınırları (sözde 'çöküş kuramı' *Zusammenbruchstheorie*) ve emperyalist çağda emperyalizmin, sömürgeciliğin, militarizmin ve savaşların kökeni ve işlevleri.[76] Bu girişte kendimizi Luxemburg'un 2. Cildin konusu –toplam toplumsal sermayenin dolaşımı, devri ve yeniden-üretimi– ile doğrudan ilişkili katkılarıyla sınırlayacağız.

Luxemburg'un eleştirisi esasen tek bir temaya odaklanır: Metaların değerinin artık-değerin biriktirilmiş kısmına tekabül eden bölümünün realizasyonu nasıl mümkün olur? Realize olması için hangi satın-alma gücü kullanılabilir durumda-

---

76. Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'nin tartışılmasına başlıca katkılar şunlardır: Otto Bauer'in (*Die Neue Zeit*, No. 24, 1913), Anton Pannekoek'in (*Bremer Bürgerzeitung*, 29 Ocak 1913), G. Eckstein'ın (*Vorwärts*, 16 Şubat 1913) kitap eleştirileri ve Buharin'in kitabı, *Imperialism and the Accumulation of Capital, a.g.e.* Henryk Grossmann (*Das Akkumulations-und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Leipzig, 1929) Luxemburg'un kuramına birçok yerde değinir. Ayrıca bkz. Arghiri Emmanuel, *Le Profit et les crises*, Paris, 1975'teki yakın tarihli tartışma ve Joan Robinson'ın *Sermaye Birikimi*'nin İngilizce çevirisine yazdığı giriş.

dır? Eğer ilave müşterilerden emin değillerse ya da böyle bir beklentileri yoksa kapitalistler üretimi ne diye genişletsin? Bu yeni müşteriler kimlerdir? Luxemburg öncelikle bu yeni müşterilerin, işçilerin satın-alma güçlerinin kaynağını sermayeden alması ve yalnızca genişletilmiş bir işgücünün yeni ihtiyaçlarının tatmini için üretimin genişletilmesinin *bir bütün olarak* kapitalist sınıf için tasavvur edilemez olması nedeniyle, işçiler olabileceği düşüncesini reddeder. (Kuşkusuz bu *kendi işçileri haricinde* tüm işçileri potansiyel müşteri olarak gören tek tek kapitalistler alındığında doğru değildir; ama Luxemburg'un düpedüz ifade ettiği gibi bir bütün olarak kapitalist sınıf için *tüm* işçiler 'kendi işçileridir' ve onlara satışlarda artış kaynağı muamelesi yapmak anlamlı değildir.[77]) Luxemburg aynı zamanda bu ilave müşterilerin başka kapitalistler olabileceği anlayışını da bir tarafa iter. Çünkü eğer artık-ürünü satın alan para kendi cebinden çıkacaksa *bir bütün olarak* kapitalist sınıfın kendisini zenginleştirmesi nasıl mümkün olacaktır?[78] Bu müşteriler esasen kapitalist sınıfın (ya da toprak rantı temellük eden toprak sahiplerinin) kafadarları, asalakları ve uşakları olan sözde üçüncü taraflar da olamaz. Çünkü son tahlilde bu toplumsal tabakaların tümünün geliri artık-değerden türemiştir. Şayet artan metalar değer ve kitlesini satın almak için elde bulunan alım-gücünün yegâne kaynağı artık-değer olsaydı bu kapitalistlerin kendi paralarını harcayarak zenginleştikleri anlamına gelecekti.

O zaman Luxemburg için sonuçtan kaçılamaz. Kapitalist dolaşım sürecine emilecek ek satın-alma-gücü yalnızca, kapitalist-olmayan toplumsal sınıfların (esasen köylüler ve preka-

77. Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, *a.g.e.*, pp. 289-90.
78. *a.g.e.*, ss. 127-33.

pitalist toprak sahiplerinin) gelirlerini kendilerini yıkıma sürükleyecek ölçüde kapitalist metalara harcamaya zorlama yoluyla özgün anlamında kapitalist üretim ilişkilerinin *dışından* gelebilir. Genişletilmiş üretim ve yeniden-üretim, sermaye birikimi ve genelde kapitalist ekonomik büyüme ancak bu yolla mümkün olur. Savın nihai sonucu aynı ölçüde açıktır. Kapitalizm genişlemesinin dayandığı kapitalist-olmayan çevreyi yok ederek kendi büyümesinin koşullarının altını oyar. Bu kapitalist-olmayan (prekapitalist) çevrenin ortadan kalkması böylece kapitalist gelişmenin mutlak sınırını belirler.[79]

Luxemburg'un savının asli taşıyıcı kirişi açık ve basitken *Sermaye Birikimi*'ni çevreleyen anlaşmazlığın çoğu onun merkez tezinden uzağa saptırılmıştır. Bunun nedeni bizzat kendisinin bu tezi Marx'ın yeniden-üretim şemalarının cevaplanması çok daha kolay başka bir dizi eleştirisiyle bileştirmesidir. Böylece, Marx'ın paranın dolaşım aracı olarak işlevini meta-değerin realizasyonunun gerekli önkoşulu olarak gelirin (satın-alma gücü) rolüyle karıştırdığını öne sürerken çok açık biçimde hatalıdır.[80] Ve yeniden-üretim şemalarının kapitalist üretim tarzının gerçekliğine tekabül etmediğini ima ederken Marx'ın yönteminde açıkça birbirinden farklılaştırılmış olan soyutlama düzeylerini birbirine karıştırmaktadır. Marx'ın rakamları sermayenin 'hareket yasalarını' bünyelerine katmadıkları (sermayenin organik bileşiminde artışa imkân

---

79. Genişletilmiş yeniden-üretim ve birikim için kapitalist-olmayan bir çevrenin gerekliliği anlayışı ilk kez Heinrich Cunow tarafından öne sürülmüş ('Die Zusammenbruchstheorie', *Die Neue Zeit*, No. 1, 1898) ve daha sonra Karl Kautsky ('Krisentheorien', *Die Neue Zeit*, No. 2, 1902) ve Louis B. Boudin (*The Theoretical System of Karl Marx*, Chicago, 1907, özellikle ss. 163-9 ve 241-53) tarafından savunulmuştur.

80. Luxemburg, *a.g.e.*, ss. 143-5. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.*, ss. 442-4.

tanımadıkları) için [şemalar] 'hareket yasalarını' içermezler sanısına kapıldığında da daha az yanlışlığa düşmüş olmaz. Benzer şekilde, kesim I'in birikim sürecinin *primum movens*'i olduğu açık doğrusundan hiçbir şekilde kesim II'nin, özel mülkiyet ve rekabet yasalarıyla çelişki içinde, bir şekilde kesim I'e 'feda edildiği' ya da ona 'bağımlı olduğu' sonucu çıkmaz.[81] Vesaire vesaire. Tüm bu ikincil sorunlar üzerinde anlaşmazlık şiddetle ve genelde Luxemburg'un aleyhine sürüyor. Ama bu anlaşmazlık hâlâ zaman zaman şiddetini artırsa da, Luxemburg'un ortaya attığı temel sorunla pek az ilişkilidir.

Luxemburg'un temel savı üç ardışık soyutlama düzeyinde cevaplanmalıdır. İlk olarak ve en soyutta, ancak 'birçok sermayenin rekabeti' ile ilişkili olarak düşünülebilecek bir sorunu 'bir bütün olarak sermaye' çerçevesine oturtarak yöntemsel bir hata işlemiştir.[82] Bir bütün olarak sermaye *tanımı gereği* birçok sermayeden ve rekabetten *soyutladığı* için bu iki ayrı düzeyde aynı anda bir çözümleme yapmak imkânsızdır. Dolayısıyla kapitalist sınıfın kendi artık-ürününü satın alarak kendini zenginleştiremeyeceği savı bir özel mülkiyet sisteminde artık-ürüne *asla* 'tek bir toplam kapitalist'in sahip olamayacağı olgusunu gözden kaçırır. Kapitalist rekabet kapitalistlerin birbirlerinin 'artık-ürününü' satın alarak gerçekten zenginleşebileceklerini ima eder. Marx'ın kendisi açık biçimde 'bir noktada yaratılan *artık-değer* başka bir noktada karşılığında mübadele edileceği artık-değerin yaratılmasını gerektirir' der.[83] Ayrıca rekabetin yokluğunda büyümenin ortadan kalkacağına işaret eder.[84]

---

81. Bu hareket yasalarını dâhil eden şemalar üzerinde Bauer, Grossmann, Léon Sartre, Glombowski, Hosea Jaffe ve diğer birçoğu çalışmışlardır. Uzun-dönemli denge koşullarını temin edip etmedikleri kuşkusuz oldukça farklı bir sorundur.

82. Bu konu ilk kez Rosdolsky tarafından dile getirilmiştir (*a.g.e.*, ss. 63-72).

Kısaca Marx için tüm kapitalistlerin çıkarlarının ve büyüme oranlarının tıpatıp aynı olmadığını ve tersine *rekabete dayandığını* varsaymak kaydıyla 'saf' kapitalist (yani toplumsal artık-ürünün hiçbir bölümünün kapitalist-olmayan müşteriler bulamayacağı) bir çevrede büyüme mümkündür. Realizasyon sorunu 'genel olarak sermaye' dünyasında ortaya çıkmaz ve çıkamaz; bu sorun, kriz teorisi ve ticaret çevrimiyle birlikte, ancak 'birçok sermaye' alanında ortaya çıkar. Bizzat Marx'ın defalarca ifade ettiği budur.[85]

Buradan rekabeti ima eden yeniden-üretim şemalarının *kural olarak* iki kesimde, ancak ara sıra kâr oranlarının eşitlenmesine yol açan, *eşit değil farklı* birikim oranlarının mevcut olduğunu varsayması gerekeceği sonucu çıkar. Bu kapitalist sistemin gerçek *modus operandi*'sine [*işleyiş şekline*] tekabül eder. Bu aynı zamanda kesim II'nin metalarının 'satılması mümkün olmayan' bölümünün bu kesimde yaratılan artık-değerin bir bölümünü cisimleştirmesi olgusunda Luxemburg tarafından görülen sorunun çözüm yolunu da gösterir. İşin doğrusu Luxemburg daha sonra Otto Bauer tarafından uzun uzadıya geliştirilen Marx'ın ikna edici çözümünü elinin tersiyle itmiştir.[86] Kesim II'de üretilen artık-değerin bir bölümü dönem dönem, tam da kesim I, kayda değer uzunlukta bir zaman sonra, kesim II'ninkinden daha yüksek bir sermaye organik bileşimi sergilediğinde (ve bu nedenle) kesim I'e *aktarılır.*

Akıl yürütmenin bu en soyut düzeyinde sorun bir yarı-statik denge sorunu olarak konmuştur. Ama hâlâ soyut olmakla birlikte kapitalist üretim tarzının tarihsel gerçekliğine bir

83. *Grundrisse, a.g.e.* s. 407.

84. *Kapital* 3. Cilt, 15. Bölüm, 3. Kısım.

85. *Theories of Surplus-Value, a.g.e.*, II. Kısım, ss. 532-4.

86. Luxemburg, *a.g.e.*, ss. 294-5.

adım daha yaklaşan ikinci bir düzeyde sermaye birikimi, fiili dinamiklerini kavramak maksadıyla *devamlılığı olmayan bir süreç* olarak incelenmelidir. Sorduğum ilk soru şuydu: Eğer tüm satın alma gücünün ücretler ya da artık-değer olarak kapitalist üretim sürecinin kendi içerisinden kaynaklandığını varsayarsak, artık-değerin birikime giden bölümünü cisimleştiren metalar müşteri bulabilirler mi? Marx basit biçimde yanıtlar: Artık-değeri yalnız bir kapitaliste ait (o zaman açık biçimde kendi mallarını 'satın almaya' mahkûm olacaktı) tek bir kitle olarak almadığımız sürece, evet. Şimdi ikinci soru yeniden şöyle sorulabilir: (1) Her iki kesimde sermayenin organik bileşimi yükselirse/yükseldiğinde; (2) kesim I kesim II'den daha hızlı bir oranda büyürse/büyüdüğünde (ki bu sermayenin yükselen organik bileşiminin önlenemez sonucudur); (3) kâr oranı düşerse/düştüğünde (yani artık-değer oranındaki büyüme sermayenin yükselen organik bileşimini telafi etmekte yetersiz kalırsa/kaldığında) bunun artık-değerin biriktirilen bölümünü cisimleştiren metaların değerinin realizasyonu üzerindeki etkisi ne olur? Diğer bir deyişle, kapitalist üretim tarzının hareket yasaları güçlerini gösterdiklerinde artık-değerin tam realizasyonu mümkün müdür?

Bu ikinci soru öncekinden daha karmaşık bir yanıt gerektirir. Artık-değerin tam realizasyonu teorik olarak mümkün*dür* ve diğerlerinin yanısıra O. Benedikt, Shinzaburo Koshimura, Oskar Lange, J. Caridad Mateo ve Hosea Jaffe[87] bunu göstermek için çeşitli usta işi matematiksel modeller kurmuşlardır.

87. O. Benedikt, 'Die Akkumulation des Kapitals bei wachsender organischer Zusammensetzung', *Unter dem Banner des Marxismus*, No. 3, 1929 içinde; Koshimura, *a.g.e.*; J. Caridad Mateo, *Reproducción del Capital social*, Mexico, 1974; Hosea Jaffe, *Processo capitalista e teoria dell' accumulazione*, Milano, 1973 ve kişisel bir iletişimde bana.

Buna itiraz etmekle Luxemburg 'saf' kapitalizmin mümkün olduğunu yadsımış ve böylelikle Marx'ın yeniden-üretim şemalarıyla göstermeye çalıştığının tam tersi bir pozisyon almıştır. Yine de hemen eklemek gerekir ki bu cebirsel formüllerde ifade edilen toplumsal-iktisadi koşulların kesin olarak tanımlanması zorunludur.[88] Bundan başka, şemaların bizzat kendilerinin yeniden-üretimin sınırsız ve yumuşak ilerleme olasılığını kanıtladığı cevabını veren Luxemburg eleştirmenleri[89] küçük bir noktayı unutmuşlardır: 150 yılı aşkın süredir kapitalizm dönemsel aşırı-üretim krizleri doğurmuştur ve bir 'doğa yasası' düzenliliğinde doğurmaya devam etmektedir. Birbirini izleyen her krizin tamamıyla 'özgül' nedenlere bağlı olduğu, bu nedenlerin kapitalist üretim tarzının iç mantığıyla ilişkisiz ve hem iki kesim içinde hem de arasındaki *c, v, s/v,* biriktirilmiş *s*/toplam *s*'in büyüme oranları arasındaki karşılıklı ilişkilere dışsal olduğu hipotezini elimizin tersiyle reddedebiliriz. Yalnızca bu krizlerin dönemsellikleri bile 'ahenk kuramcıları'nı ve sermaye birikiminin 'şemalar bazında' sonsuza kadar süreceği

88. Tek bir örneği ele alalım. Koshimura yükselen bir sermayenin organik bileşimi ve düşen kâr oranı koşullarında dengeyi tutturabilmek için üç kesim arasında başlangıçtaki ilişkileri değiştirmek ve kesim III' ün organik bileşimini önemli ölçüde artırmak zorunda kalmıştır (ki bu tarihsel bir bakış açısından pek anlamlı değildir). Sonra kesim II'nin toplam üretim fiyatını (işçilerin ücretleri) mutlak bir gerileme derecesinde aşağı çekmek zorunda kalmıştır. Düşen kâr oranını yükselen bir artık-değer oranıyla 'dengeleyerek' (ki akla uygundur) Koshimura işçilerin ve hatta kapitalistlerin tüketiminde mutlak bir azalmaya varır (ki bu yalnızca makul olmamakla kalmayıp hem Marx'ın *Kapital*'in 2. Cildindeki temel varsayıma hem de mevcut ampirik verilere aykırıdır). (Bkz. Koshimura, *a.g.e.* ss. 122-4 ve 124-6)

89. Bkz. Eckstein'ın yukarıda sözü edilen eleştirisi ve Helene Deutsch'un makalesi (*Der Kampf*, 1913, Avusturya Sosyal Demokrasisinin teorik dergisi). Bu Bauer ve Emmanuel'in eleştirileri için de kısmen doğrudur.

görüşünü çürütmek için yeterlidir. Bu bakımdan Luxemburg'un eleştirmenlerinden bazılarına üstünlüğü açıktır.[90]

Buna karşın savını teknik olarak doyurucu bir biçimde kanıtlamakta başarılı olmuş mudur? Öyle olduğuna inanmıyoruz; çünkü sorunu aşırı tek-nedenli bir probleme daraltmıştır. Kapitalizmde dengenin dengesizlik, genişletilmiş yenidenüretimin aşırı-üretim doğurmak *zorunda olduğunu* ve sermaye birikiminin *zorunlu olarak* sermayenin değersizleşmesine yol açtığını kanıtlamak için yeniden-üretim şemalarının tüm birbiriyle ilişkili değişkenlerini devreye sokmak gerekir. Ve Luxemburg böyle yapmaz. Böylece *Sermaye Birikimi* doğru sorunları ortaya koyduğu halde bu sorunlara kabul edilebilir çözümler sunmaz.[91]

Sentetik olarak, genişletilmiş yeniden-üretimin denge formülünün $I_v + I_{s\alpha} + I_{s\gamma!} = II_c + II_{s\beta}$, kesim I tarafından yaratılan tüketim malları talebinde büyüme oranı ve kesim II'deki değişmeyen sermaye büyüme oranı arasında bir özdeşlik anlamına geldiğini söyleyebiliriz. İmdi, sermayenin organik bileşiminde yükseliş kesim I'de tüketim malları için yaratılan

---

90. Bkz. özellikle onun 'Kritiğin Reddi', Luxemburg ve Buharin içinde, ***Imperialism and the Accumulation of Capital***, a.g.e.

91. Ne de Grossmann'ın (a.g.e.) bu çözümleri sunduğu kabul edilebilir. Onun bakış açısı –krizin temelinde artık-değerin realizasyonu ve üretim ve tüketim arasında orantısızlık sorunları olduğunun yadsınması– temel olarak sağlıksızdır. Grossmann kâr oranında gerilemeyi kapitalizmin nihai çöküşünün tek nedeni haline getirerek bu *eğilimin* dönemsel olarak sermayenin değersizleşmesiyle dengelenmesi olgusunu görmezden gelir. Aşırı-üretim krizleri kuramıyla kapitalizmin çöküşü kuramı arasında mekanik bir birlik kurmayı amaçlar. Oysa ikisi arasındaki gerçek diyalektik bağ bağrında şu çelişkiyi taşır: aşırı-üretim krizleri, hem toplumsal sermayenin toplam kitlesinin değersizleşmesiyle, hem de artık-değer oranında bir yükselişle kâr oranında gerilemenin dönemsel olarak üstesinden gelinmesine imkân tanıyan kesin mekanizmadır.

talebin (değişken sermayedeki daha yavaş büyüme, üretken olmayan biçimde tüketilen artık-değerde değişmeyen sermayedekinden daha yüksek bir büyüme oranıyla telafi edilmedikçe –ki bu uzun dönemde son derece zayıf bir ihtimaldir) normal olarak bu sektördeki değişmeyen sermayeden çok daha yavaş büyümesini gerektirir. Sonuç olarak dengenin önkoşulu kesim II'de kesim I'den daha düşük bir değişmeyen sermaye büyüme oranıdıı. İki kesimde oranlar eşitse denge koşulları bozulur.

Oysa kesim II'de kesim I'den *daimi olarak* düşük bir değişmeyen sermaye büyüme oranı özel mülkiyet ve rekabetle bağdaştırılamaz. Tüketim malları üretiminde faaliyet gösteren kapitalistlerin mevcut tüm teknolojiyi, üretim maliyetlerini azaltmanın tüm araçlarını, kullanılabilir tüm makineleri bünyelerine katmaktan sonsuza dek kaçınmaları için hiçbir sebep yoktur. Bu nedenle $II_c + II_{s\beta}$, zaman zaman $I_v + I_{s\alpha} + I_{s\gamma}$ den daha büyük olacaktır; tıpkı sermayenin organik bileşiminde yükseliş (emek-tasarruf eden teknolojinin gelişimine meyilli olma) koşulları altında *dönem dönem* $A[II_c + II_{s\beta}]$ nin $A[I_c + I_{s\beta}]$ ya eşit ve $A[I_c + I_{s\beta}]$ nin $A[I_v + I_{s\alpha} + I_{s\gamma}]$ dan büyük olacağı gibi. Bu nedenle tüketim mallarının dönemsel aşırıüretiminden olduğu kadar, sermaye birikiminde sert bir duruş gerektiren, kâr oranındaki ve *acc. sv/sv [biriktirilen artık-değer/artık-değer]* rasyosunda bir gerilemeden de kaçınmak imkânsız gözükmektedir.

Donald Harris Marx'ın 'varsayımları'ndan dengenin eğer ancak (bir değer sisteminde) iki kesimde orantılı emek istihdamı varsa ya da (bir üretim fiyatları sisteminde) eşit bir artık-değer yatırım –birikim– rasyosu varsa elde edileceği sonucuna varmıştır.[92] Oysa tüm bu hesaplamalar Marx'ın yöntemi-

92. Donald J. Harris, 'On Marx's Scheme of Reproduction and Acummulation', *Journal of Political Economy*, Vol. 80, 1972, s. 505 ve ilerisi.

nin bir yanlış anlaşılmasına dayanmaktadır. Marx iki kesimde eşit bir sömürü oranı varsaydığı halde (ortalama ulusal *emekgücü değeri* –gelişmiş kapitalizmde buna dair oldukça güçlü olgusal kanıtlar mevcuttur– kavramına dayanan bir varsayım) ne sermayenin organik bileşiminin eşit, ne de artık-değer oranının aynı kalacağını 'varsayar'. Gündelik kapitalist ekonominin 'görünümlerine' ardışık yaklaşık tahminler yürütme yöntemi onu, araştırmanın verili bir evresinde bazı başlangıç sorunlarını açığa çıkarmak için belli sayıda ek *değişkenden soyutlama yapmaya* yöneltmiştir. Bunun tarihsel eğilimler 'varsaymakla' hiçbir ilgisi yoktur.

Son olarak üçüncü düzey yani sermaye birikiminin *fiili tarihsel süreci* üzerinde Luxemburg temel olarak haklı gözükür. Kapitalizm esasen kapitalist-olmayan bir çevrede doğmuş; kendisini bu çevreyi talan ederek sınırsız biçimde zenginleştirmiştir ve aynı değer-aktarımı bugüne dek sürmüştür. 'Saf' kapitalizm gerçek hayatta hiçbir zaman varolmamıştır ve Engels'in doğru bir şekilde öngördüğü gibi asla varolmayacaktır çünkü 'oraya varmasına izin vermeyeceğiz'. Rus Ekim Devrimi ve sonrasında dünya ekonomisinin post-kapitalist kesiminin genişlemesi Engels'in sezgisinin bu bakımdan kesin bir sezgi olduğunu gösterir. Luxemburg'un kapitalizmin prekapitalist topluluklardan ve sınıflardan zenginlik ve değer emme yollarına ve araçlarına getirdiği çözümleme üççeyrek yüzyıllık dünya anti-sömürgeci ve anti-emperyalist yazınına etkileyici bir ilk katkıdır. Gerek kuramsal kavrayışı gerekse iktisadi zihin berraklığı açısından hâlâ egale edilmesi gerekmektedir.[93]

O halde Luxemburg'un eleştirisinin nihai bilânçosu daha nüanslı olmalıdır. Kesin bir biçimde haklı ya da haksız oldu-

93. Bkz. özellikle *Sermaye Birikimi*, 27-30'uncu Bölümler.

ğunu söyleyemeyiz. Nihai cevabı gibi taraflı tezlerinin çoğu yetersiz olsa da, kuşkusuz konuya ilişkin soruları ortaya koyar ve 2. Cildin yanıtlamadığı ve yanıtlaması mümkün olmayan gerçek sorunlara parmak basar. Özellikle, onun ufuk açıcı nitelikteki yapıtı *Sermaye Birikimi*'nin etkisiyle tartışması başlatılan kapitalist büyümenin çelişkili karakteri basit bir biçimde 'üretim anarşisi' ve 'orantısızlık' formülleri altında sınıflandırılamaz.[94] Üretim ve kitlesel tüketim arasındaki önlenemez orantısızlıkların kapitalizmin dinamiklerinde işgal ettiği özgül yer kapitalist dengesizlik ve krizlerin genel açıklamasıyla bütünleştirilmelidir.

94. Avusturya-Marksistleri Hilferding ve Bauer'in 'neo-ahenkçi' versiyonları açık biçimde Tugan-Baranowski'nin kitabından esinlenmiştir (*Studien zur Theorie, a.g.e.*). Her ikisi de Tugan-Baranowski'ye karşı polemiğe girmiş olsalar da, onun yeniden-üretim şemalarıyla matematiksel 'gözbağcı oyunlarının' sihrine kapılırlar. Hilferding'in 1909 tarihli *magnum opusu* [başyapıtı] *Finanzkapital*'deki ifadesi özellikle çarpıcıdır: 'Toplam toplumsal üretimi düzenleyen ve böylelikle krizlerin üstesinden gelen bir genel kartel, bu tür bir toplumsal ve siyasi gidişat imkânsız olsa da, ilke olarak tahayyül edilebilir' (*a.g.e.* , s. 372). *Imperialism and the Accumulation of Capital* (*a.g.e.*, s. 226) daki, üretim anarşisinin üstesinden gelindiği devlet kapitalizminde hiçbir aşırı-üretim krizi olamayacaktır önermesinde açıkça ortaya çıktığı gibi Buharin aynı düşünce eğiliminden etkilenmiştir. Bu argümanlardan yola çıkarak Tony Cliff ve tilmizleri yarım yüzyılı aşkın süredir aşırı-üretim krizine tanık olmayan Sovyet ekonomisini tanımlamak için 'devlet kapitalizmi' terimini kullanmalarını meşrulaştırmaya çalışmışlardır (Bkz. Cliff, *Russia: A Marxist Analysis*, Londra, 1964, pp. 167-75). *Kapital*'in 2. Cildinin neo-ahenkçi yorumunun kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Rosdolsky, *a.g.e.* , ss. 569-80 ve ss. 586-94.

11. *Kapital*'in 2. Cildi ve Marx'ın Kapitalist Aşırı-Üretim Krizlerini Açıklaması

Luxemburg'un Marx'ın yeniden-üretim şemalarını eleştirisini tartışmamız bizi mantıki olarak *Kapital*'in 2. Cildinde belirdiği şekliyle Marx'ın kriz teorisinin bir incelemesine götürür. Marx'ın geride bıraktığı *Kapital*'in dört cildinin kapitalist üretim tarzının bu kilit veçhesinin, bu tür krizlerin kaçınılmaz dönemsel vuku buluşlarının sistematik bir çözümlemesini ihtiva etmediği gayet iyi bilinir. Başlangıç planında Marx dünya pazarı ve krizleri ele alan altıncı bir ciltte bu sorunun eksiksiz bir değerlendirmesine yer ayırmıştı.[95] Ama kısmi düşünceler özellikle 4. Ciltte (*Artık-değer Teorileri*) ve 2. ve 3. ciltlerde metin boyunca serpiştirilmiştir. Burada bunlara kısaca değinmek istiyoruz.

Marx 2. Ciltte kapitalist aşırı-üretim krizleri hakkında bir dizi kilit saptamada bulunur. İlkin, ticari sermayenin sanayi kapitalisti ve 'nihai tüketici' arasındaki aracı rolü üzerinde ısrar eder. Ticari sermaye bir yandan metaların dolaşım süresini kısaltmaya ve üretken döner sermayenin devrini hızlandırmaya yardım ederken, aynı zamanda genişleyen üretim ve onun gerisinde kalan nihai talep arasında büyüyen orantısızlığı *maskeler*.[96] Daha kesin biçimde Marx şunu ekler: 'Kapitalist

95. Bkz. geride s. 30-34.

96. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.*, ss. 155-6.

üretimin tüm güçlerini sarf ettiği dönemler kendilerini düzenlilik içinde aşırı-üretim dönemleri olarak gösterirler; çünkü üretken güçlerin uygulanmasının sınırı değerin yalnızca üretimi değil aynı zamanda realizasyonudur. Oysa metaların satışı, *meta-sermayenin ve dolayısıyla artık-değerin realizasyonu genel olarak toplumun tüketici ihtiyaçlarıyla değil, büyük çoğunluğunun her daim yoksul olduğu ve her daim yoksul kalmak zorunda olduğu özgül bir toplumun tüketici ihtiyaçlarıyla sınırlıdır. Ne var ki bu daha çok sonraki bölüme aittir.*'[97] Bu 3. Ciltteki ünlü pasajın bir yankısından başka bir şey değildir. Aşağıdaki sözlerle son bulan bu pasajda Marx kriz teorisini özetler: 'Kapitalist üretimin sanki kendilerini yalnızca toplumun mutlak tüketim gücü sınırlarmış gibi üretim güçlerini geliştirme gayretine karşın tüm gerçek krizlerin nihai nedeni daima kitlelerin yoksulluğu ve sınırlı tüketimi olarak kalır.'[98]

Öte yandan Marx 2. Ciltte daha az kategorik olmayan bir biçimde şunu ifade eder: 'Krizlerin efektif talep ya da efektif tüketim eksikliğinden kaynaklandığını söylemek saf bir totolojidir. Dilenci ve dolandırıcıların tüketimini dışarıda bırakırsak kapitalist sistem ödemeye gücü yetenler dışında bir tüketici biçimi tanımaz. Metaların satılabilir olmayabileceği olgusu onlara hiçbir fiili alıcı yani tüketici bulunamamış olmasından öte bir anlam taşımaz (metaların nihai olarak üretken ya da bireysel tüketim ihtiyaçlarını karşılayacak olup olmamalarının önemi yoktur). Bu totolojiye işçi sınıfının kendi ürününden çok az pay aldığı ve bu pay artarsa yani ücretleri yükselirse derde deva bulunacağı söylenerek derin bir anlam kisvesi giydirilmeye kalkışılırsa, krizlerin daima ücretlerin genelde yükseldiği ve iş-

97. *a.g.e.* , s. 391. [Karşılaştırmak için Sol Yay., s. 284]

98. *Kapital* 3. Cilt, 30. Bölüm. [Penguin Classics, 1991. s. 615; Karşılaştırmak için Sol Yay., s. 429]

çi sınıfının yıllık ürünün tüketime yönelik bölümünden fiilen daha büyük bir pay aldığı dönemler tarafından hazırlandığını kaydetmemiz yeterlidir. Sağlam ve 'basit' (!) sağduyunun bu savunucularının bakış açısından bu tür dönemler daha çok krizi savuşturuyor olmalıydı. Böylece kapitalist üretimin kişilerin iyi ya da kötü niyetlerinden bağımsız olarak işçi sınıfının göreli refahına geçici olmak kaydıyla ve üstelik kriz habercisi olarak izin veren belli koşulları barındırdığı ortaya çıkar.'[99] Bu iki açıklama arasında bir çelişki var mıdır? Ağır bir 'sapma' ya da utanılacak bir hastalıktan söz eder gibi Marx'ın bazı takipçilerinin diğerlerine yönelttiği delicesine 'eksik-tüketimcilik' suçlamalarının gerisinde ne yatmaktadır?

Bize göre, Marx'ın kapitalist aşırı-üretim krizleri üzerine yaptığı yukarıdaki iki yorum grubu arasında herhangi bir fark yoktur. Marx'ın reddettiği, aşırı-üretimin başlangıcının hemen öncesinde ya da onunla çakışan dönemde kitlelerin elindeki satın-alma gücü önemli ölçüde artırılırsa krizlerin önlenebileceği yolundaki sıradan ya da tatlı su reformisti ya da 'liberal' klişedir. Bu basitleştirici görüş iki olguyu göz ardı eder. Kapitalizmde tüm metalar tüketim malı değildir; toplam 'meta dağı'nın önemli bir kesri, yani tüm üretim araçları işçiler tarafından satın alınamaz ve bu niyetle üretilmemiştir. Bu nedenle tüketim malları satışında bir artış bize donanım ve hammadde satışlarının gidişatına dair kendi içinde ve kendiliğinden hiçbir şey anlatmaz. Bu otomatik olarak daha büyük üretken yatırıma götürmez. Gerçekte, (ücretlerdeki ani büyük bir yükselişin ürünü olarak) milli gelirin kârlar aleyhine yeniden-dağıtımı yatırımda bir çöküşle yani üretim araçlarının satılmasıyla sonuçlanacaktır. Şayet bu, kâr oranında fiili bir ge-

---

99. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.*, ss. 486-7. [Karşılaştırmak için Sol Yayınları, s. 366-7]

rileme döneminin ardından gelecek olursa, o zaman sermaye birikimi gerçekten büyük bir şiddetle daralacak ve kriz önlenemez halde kalacaktır. Ticaret çevrimi ile kâr oranının orta dönemde dalgalanmaları arasındaki temel korelasyonu unuttukları ölçüde krizi münhasıran ya da temel olarak tüketicilerin satın-alma güçleri ve milli gelir arasındaki ilişki terimleriyle açıklayan (Marksist olsun ya da olmasın) tüm iktisatçılar gerçekten 'eksik-tüketimcilikten', diğer bir deyişle tek yanlı ve dolayısıyla hatalı bir aşırı-üretim ve ticaret çevrimi kuramından suçludurlar.[100]

Ama aynı şey, münhasıran ya da temelde iki kesim arasında orantısızlığa yoğunlaşan, krizleri üretim anarşisi ve (sanki 'örgütlü kapitalizm' ya da bir 'genel kartel' krizleri önleyebilecekmiş gibi!) spontane bir şekilde 'doğru orantılılıkları' kurmanın zorluğu (imkânsızlığı) ile açıklayan karşıt kuram için de doğrudur.[101] Bu tür bir tezde göz ardı edilen Marx'ın bizzat işaret ettiği[102] üretici güçlerin sınırsız gelişimi eğilimiyle, burjuva bölüşüm tarzı tarafından tüketime dayatılan dar kısıtlar arasındaki 'orantısızlığın' bizzat kendisinin iki kesim arasında 'denge ilişkilerinden' özerk özgül bir dengesizlik kaynağı olma olgusudur. Bu görüşü destekleyenler, saf 'orantısızlıkçılığın' atası Tugan- Baranowski gibi, kesim I'de sınırsız büyümenin kesim II'nin üretim kapasitesinde (zorunlu olarak aynı oranda

---

100. Bu tip Marksist yazarların en kayda değeri Nathalia Moszkowska'dır (*Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935). Ama bu bağlamda Fritz Strenburg ve Paul Sweezy'den de söz etmek gerekecektir. Marksist olmayan iktisatçıların listesi ise Sismonde de Sismondi ve Malthus'tan Lederer ve Keynes'e gerçekten çok uzundur.

101. Bkz. yukarıda 94 no.lu dipnot.

102. *Grundrisse, a.g.e.* , ss. 420-42; *Artık-Değer Teorileri, a.g.e.*, 3. Kısım, ss. 120-21. Ayrıca bkz. Grundrisse, s. 155.

olmamakla birlikte) eskisinden hızlı bir büyümeye yol açtığını, diğer bir deyişle kapitalist *meta ilişkilerinde* üretimin kendisini asla nihai tüketiciye satışlardan tamamıyla kurtaramayacağını da unuturlar.[103] Dolayısıyla 'saf orantısızlık' kuramları 'saf eksik-tüketimci' kuramlar kadar yanlıştır. Dönemsel aşırı-üretim krizlerinin temel nedenleri bir ve aynı anda; kâr oranında kaçınılmaz dönemsel gerileme, üretimin kapitalist anarşisi ve kapitalizm koşullarında kitlesel tüketimi üretici güçlerde büyümeyle bağıntılı geliştirmenin olanaksızlığıdır.

Başka yerde açıkladığımız gibi[104], kapitalizmin temel laneti –metalarda cisimleşen artık-değerin ancak *değerlerinden satılmaları* halinde realize edileceği olgusu– zımnen, genişletilmiş yeniden-üretimin verili bir noktasında çözülmesi mümkün olmayan bir çelişkinin varlığını ifade eder. Kâr oranında gerilemeyi birdenbire tersine çevirmeye çalışan herhangi bir önlem 'nihai tüketici' piyasasında bir daralmayı tetikler. Ve bu daralmayı ansızın tersine çevirmeye kalkışma kâr oranında gerilemeyi ağırlaştırır. Kapitalist büyüme ve refah *hem* yükselen bir kâr oranı (cari olarak gerçekleşen ve beklenen kârlar), *hem de* genişleyen (şu andaki gerçeklik ve gelecek eğilim olarak) bir piyasa gerektirir. Ama bu koşulların çakışması hiçbir zaman sürekli olmaz. Zira onu ticaret çevriminin verili bir anında meydan getiren aynı güçler bir

103. 'Bu, üretimin kendisinin hammadde, ara mallar, makineler, iletişim araçları ve üretimde tüketilen boyalar, kömür, madeni yağ, sabun vb. gibi yardımcı malzeme için yarattığı talebin hemen aynısıdır. Bu efektif, mübadele-değeri-koyutlayan [positing] talep üreticiler kendi aralarında mübadele ettikleri sürece tam ve yeterlidir. Nihai ürün doğrudan ve nihai tüketimde kendi sınırıyla karşılaşır karşılaşmaz bu talebin yetersizliği kendini gösterir' (*Grundrisse*, s. 421).

104. Mandel, *Marxist Economic Theory*, *a.g.e.*, s. 370.

sonraki evrede bozulması yönünde çalışırlar.[105] Bu anlamda, aşırı-üretim krizleri kapitalizmde önlenemez. En iyimser hipoteze göre bile 'çevrim-karşıtı politikalar' yalnızca geçici olarak etki alanını azaltabilirler; bir dönem boyunca elde edilen 'ölçülülüğün' bizzat kendisini uzun vadede (enflasyonun birikimli hareketi ya da şirket borç yükünün hızla artması türünden) daha da patlayıcı yan-etkilere yol açmaktan alıkoyamazlar.[106]

Değer yasasının işleyişiyle bağıntılı olarak aşırı-üretim krizlerinin nesnel mantığı Marx tarafından *Kapital*'in 2. Cildinde yapılan bir değerlendirmeyle açıklığa kavuşturulmuştur.[107] Genişletilmiş yeniden-üretim sürecinin dengesi metaların değerleri üzerinden satılmalarını, ya da daha kesin ifadeyle, *üretildikleri anda sahip oldukları değer üzerinden* satılmalarını önceden varsayar. Oysa genişletilmiş yeniden-üretimin bizzat kendi dinamiği teknolojide düzenli devrimler, sanayicilerin üretim maliyetlerini azaltma yoluyla ve el emeğini makinelerle ikamenin büyümesiyle ardı arkası gelmeyen rekabetçi mücadeleyi kazanma çabalarını içinde barındırır. Çoğu üretim dalında ortalama emek üretkenliğinde artışa dönüşen tüm bu görüngüler *her bir metanın değerinde bir düşüş eğilimini* ima eder. Bunun ışığında bakıldığında, aşırı-üretim krizleri piyasa fiyatlarının gerileyen meta-değerlerine göre düzeltilmesinin başarılmasının nesnel mekanizmalarından başka bir şey değildir.[108] Bu suretle sermaye, ister meta-sermayenin

105. Bunların arasına yalnızca 'saf' iktisadi etmenler değil, aynı zamanda ticaret çevriminin kısmen özerk sınıf mücadelesi çevrimiyle iç içe geçişi de dâhil edilmelidir.

106. Çağdaş kapitalizmde daimi enflasyonun kökenleri, işlevleri ve sonuçları üzerine bkz. *Geç Kapitalizm, a.g.e.* , 13. Bölüm.

107. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.* , s. 153.

değerinin azalmasıyla doğrudan, ister en az etkin [verimli] firmaların iflası ve kapatılmasıyla dolaylı yoldan, önemli kayıplara (yani sermayenin değersizleşmelerine) maruz kalır.

Marx *Kapital*'in 2. Cildinde bunu yanısıra ticaret çevrimi ve sabit sermayenin devir çevrimi arasında ikincisinin ilkinin uzunluğunu *grosso modo* [kabaca] belirlediği yolunda genellikle bahsedilenden ayrı bir nexus [bağ] olduğunu vurgular. Sabit sermaye harcaması iki anlamda süreksizdir. Makineler (elbette dönem içindeki onarımları dışında) parça parça değil sözgelimi yedi ya da on yılda bir *in toto* [tümüyle] yenilenirler. Yenilenmeleri, tam da süreç yalnızca ya da hatta temel olarak fiziki yıpranmanın fonksiyonu değil, daha ileri teknolojinin uygulamaya sokulması için finansal saiklere bir yanıt olduğu için sayısız birbiriyle bağlantılı kilit sanayi dallarında aynı anda vuku bulma eğilimindedir.[109] (Burada başlıca kâr hesaplaması ölçütleri şunlardır: Yeterli para-sermaye rezervlerinin erişilebilirliği; kâr oranının ve kâr beklentilerinin yükselmesi; ani bir piyasa genişlemesinin varlığı ve/veya beklentisi). Bu saikler ticaret çevriminde yalnızca belli bir noktada çakışırlar; ama bu vuku bulduğunda bunu sabit sermaye yenilemesinde kitlesel bir yatırım izler. Bu da, piyasaların süratle genişlemesiyle birlikte hızlandırılmış bir sermaye birikimi ve iktisadi büyüme dinamiği kurar ki bunlar da nihai olarak sermayenin organik bileşiminde bir artışa kâr oranında bir gerileme eğilimine ve yatırımda ve sabit sermaye yenilenmesinde bir yavaşlamaya yol açar.

---

108. Kuşkusuz şişirilmiş kâğıt para cinsinden değil, altın fiyatlarıyla ifade edilen değer gerilemesi.

109. Donanımın 'moral' yıpranması (modası geçme) kapitalizmde rekabetin ve hızlandırılmış teknik ilerlemenin baskısı veri alındığında genelde 'fiziki' çöküşten önce gerçekleşir.

Sabit sermayenin yenilenmesinin devamlı olmaması bu nedenle ticaret çevriminin kilit belirleyicilerinden biridir. Zorluk, kesim I'in üretim araçları üretimi için üretim araçları üreten altkolunun normal olarak (en azından toplumsal ortalamasında) sabit sermayenin *yenilenmesi için genel talebe* ayarlanmak zorunda olmasıyla katlanır. Böylece, bu alt-kol 'aşırı-ısınma' anında zirvedeki talebe yetişmeye çalışırken, ticaret çevriminin önemli bir bölümü boyunca atıl kapasite sıkıntısı çekecektir.[110]

---

110. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.* , ss. 542-5. Kuşkusuz akademik iktisat kuramı ticaret çevrimi teorisine bu esasen Marksist katkıyı daha sonra kendine mal etmiştir.

12. Para Dolaşımı, Para Sermaye ve Para İstifleme

Marx'ın çözümlemesinin en 'modern' yönlerinden biri 2. Ciltte 'meta-para' diyalektiği ve bunun toplumsal sermaye ve ticaret çevrimine ilişkin sorunlarla bağıntısına yaklaşımıdır. Burada Marx esasen Keynesci para istifleme yani paranın üretken dolaşım (yani artık-değerin realizasyonu ve yeniden-üretimine ayarlanmış dolaşım) sürecinden çekilmesi sorunsalını önceler. Marx şu varsayımdan başlar: Yeniden-üretim sürecinin pürüzsüz akışı için üretim sürecinde yaratılan tüm gelir üretilen metalara harcanmalıdır. Eğer süreç dengeli bir şekilde devam edecekse yeniden-üretim sürecine verili bir noktada zerk edilen herhangi bir ek satın-alma gücünün başka bir noktada dışarı atılması gerekir.

İmdi, öyle olmaktadır ki kapitalist üretim tarzının bizzat işleyişi para-sermayenin dönemsel olarak istiflenmesine yol açmaktadır. Bu sorunla daha önce sabit sermayenin süreksiz yenilenmesine ilişkin olarak karşılaşmıştık. Marx metaların dolaşım süresinde –ticaret çevriminin evreleriyle ilişkili– birbirini izleyen genişleme ve daralmaların, para-sermayenin üretken sermayeye kıyasla dönemsel genişleme ve daralmalarıyla sonuçlandığına işaret eder. Aynı şekilde, üretim sürecinin kendisinin kısalması ya da uzaması (örneğin toplam ürün bileşiminde uzun bir üretim süresi gerektiren metaların ağır-

lığının artması ya da azalması) dolaşımdaki para-sermaye hacminde bir daralma ya da genişlemeyi ortaya çıkarır. Üretim süresi ne kadar kısa olursa, üretken sermayenin kendisinin devri daha çabuk olacaktır ve kapitalistlerin metalar fabrikalarında işlenip, mamul hale getirilip satılana kadar ücretler hesabını ve kendi tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için dolaşıma atmaları gereken para rezervi o kadar küçük olacaktır. Tersine üretim süresinde bir uzama sermayenin devir süresinde bir uzama ve metaların üretim ve satışı tamamlanana kadar tüketimi sürdürmek için dolaşım sürecine katılması gereken para-sermaye ve para-gelir rezervlerinde bir artışla sonuçlanacaktır.[111]

Daha genel olarak, genişletilmiş yeniden-üretimin ahenkli akışı daimi olarak tehdit edilecektir (kuşkusuz sürekli biçimde bozulmayacaktır) çünkü daima satmadan satın alan kapitalistler ve satın almadan satan diğerleri olacaktır. Dolaşımdan sürekli olarak para çekilir ve ilave para sonsuza dek enjekte edilir. Eğer ancak bu hareketler birbirini kabaca mahsup ederse para akımının kısmen *özerk* niteliği üretilen metaların toplam değerinin realizasyonu ihtiyacıyla çatışmaz. Bankacılık sistemi nesnel olarak bu dengeyi başarmaya çalıştığı (ve böylece özel mülkiyetin üretim alanında başarabileceği herhangi bir şeyden çok daha üstün bir toplumsal muhasebe ve merkezileştirme gücünü temsil ettiği) halde otomatik ve sürekli dengeyi teminat altına alma araçlarına sahip değildir. Burada genişletilmiş yeniden-üretimin devamlı olmamasının ya da kesintilere uğramasının bir başka nedeni ortaya çıkar. Bu neden parasal görüngülerden türemekle birlikte esasen temelini kuşkusuz metaın ve değer ve artık-değer üretiminin çelişkili niteliğinden alır.

111. *a.g.e.* , ss. 358-9, 364-6.

Buradan, yeniden-üretim şemalarından *prima facie* [*ilk görünüşte*] doğanlara ek olarak bir dizi orantının ticaret çevrimini tetiklemekte değilse de *genişletmekte* önemli bir rol oynadığı sonucu çıkar. Toplam para stoğunun dolaşan para ve istiflenmiş para[112] arasında bölünme biçimi; dolaşan paranın dolaşan para-sermaye ve dolaşan gelir arasında bölünme biçimi; istiflenmiş paranın *latan (potansiyel) üretken sermaye* (yani artan artık-değer üretimine katkıda bulunma eğiliminde olacak para-sermaye) ve hemen hemen daimi olarak istiflenen (yani metaların hem üretim hem de *dolaşım* alanından çekilen) sermaye arasında bölünme biçimi; tüm bu orantılar sermaye birikiminin hacim ve ritmini önemli ölçüde etkiler.[113]

Keynes insan-gücü ve sermayenin aşağı yukarı sürekli tam istihdamı varsayımını (ya da en azından piyasa güçlerinin işleyişiyle bunun otomatik olarak başarılacağı hipotezini) dışarıda bırakırken doğru olanı yapıyordu. Sermaye ya da *harcanmamış* (yani istiflenmiş) *gelirin* genelleşmiş meta üretimine dayanan bir ekonomide önemli bir dengesizlik kaynağı ve üretken güçlerin eksik-istihdamı kaynağı olduğuna işaret ederken de haklıydı. Aslında Marx bu kadarını altmış beş yıl önce *Kapital*'in 2. Cildinde savunmuştu. Fakat Marx'ın kapitalist üretim tarzının temel mekanizmalarını kavrayışının Keynes'inkinden daha derin olduğu ortaya çıkmıştır. Zira Marx *üretken* yatırım (yani artan artık-değer üretimine yol açan yatırım) ile (toplam toplumsal zenginliği ve reel geliri doğrudan artırması mümkün olmayan, ancak mevcut kaynakların dolaylı olarak yeniden-tahsisi ve yeniden-dağılımına

---

112. Bkz. *Capital* Vol. 2, *a.g.e.* , ss. 260-61.

113. Emmanuel son kitabında Marx'ın kriz kuramında istiflemenin rolünü doğru biçimde vurgular. *Pouvoir d'achat* (satın alma gücü) karşıtı olarak *vouloir d'achat* (satın alma arzusu) deyimini kullanır (*a.g.e.* , ss. 61 ve ilerisi).

dolaylı katkıda bulunan) üretken olmayan 'yatırım' arasında ayrım yaparak bir adım ileri gitmişti. Her şeye rağmen piramitler inşa etmenin, yeniden doldurmak üzere kanallar kazmanın ekonomik büyümeye sermaye birikimine ve genişletilmiş yeniden-üretime etkisi, yeni fabrikaların kurulması ve yeni petrol sahalarının açılmasının etkisiyle aynı olmayacaktır. Piramit inşasını finanse etmek için hazine bonosu satın almanın üretken sermaye yatırımıyla aynı tür bir faaliyet olmadığı açıkça ortadır.[114]

İkinci Cilt boyunca dağılmış parasal çözümleme öğelerinden Marksist iktisat teorisi çerçevesinde *meta fiyatlarında* dört ayrı *yükselme nedeni* teşhis etmek mümkündür. Bu nedenler aşağıda verilmiştir.

(a) Çıktının verili bir dalında ortalama emek üretkenliğinde bir düşüş (örneğin bazı tarım ve madencilik dallarında doğal verimlilikte bir düşüş teknolojik ilerlemeyle tam olarak dengelenmediğinde); o zaman fiyatlar belirli metaların değerinde (yani üretimleri için gerekli toplumsal emek niceliğinde) bir artış sonucu yükselecektir.

(b) Altın madenciliği endüstrisinde emek üretkenliğinde ani bir artış (ve böylece altının değerinde bir gerileme) o zaman diğer her şey aynı kalmak koşuluyla aynı metalar kitlesi

114. Paul Mattick (*Marx and Keynes*, Londra, 1969) 'israf üretimi' kavramını kullanırken kafası karışık olduğundan konuya herhangi bir açıklık getirmez. Yeniden-üretim sürecine girmeyen ürünler anlamında 'israf' ve satılması mümkün olmayan ürünler anlamında 'israf' hiçbir şekilde özdeş kavramlar değildir. Lüks ürünler –silahlar gibi– metadır ve alıcı bulurlar. Bayındırlık işleri ve diğer altyapı harcamaları satış amacıyla değil, sermaye devrini hızlandırma ve bu yolla dolaylı olarak artık-değer üretimini artırmak amacıyla yapılırlar. Oysa piramitler ya da kazılıp sonra yine doldurulan kanallar saf israftır –ne satılacak metalar, ne de sermaye devrini hızlandırmanın araçlarıdırlar.

(eskisinin aynı emek niceliğince üretilmiş) daha büyük bir altın miktarı karşılığı mübadele edilecektir. Diğer bir deyişle altın cinsinden meta fiyatları yükselir.

(c) Değişmeyen değerler ekseni çevresinde *piyasa fiyat-dalgalanmalarında yukarı yönlü bir eğilim.* Bu, ticaret çevriminin paranın istiflenen bölümünün dolaşan bölümüne kıyasla dönemsel daralmasıyla ayırt edilen kesin belirli bir evresinde, altın para istikrarlı kalsa ve kâğıt para enflasyonu olmasa bile vuku bulabilir.

(d) Para alametlerinde enflasyonist bir hareket. Bu durumda değişmemiş toplumsal olarak gerekli emek niceliği temelinde eskisiyle aynı miktar meta karşılığı mübadele edilen sabit bir altın niceliği daha büyük bir kâğıt para alameti (banka parası, kredi parası) tarafından temsil ediliyor hale gelir.[115]

115. *A Contribution to the Critique of Political Economy, a.g.e.*, ss. 118-20. Ayrıca bkz. *Grundrisse, a.g.e.*, ss. 121-2 ve 212-3.

13. Büyüme ve Kriz

İkinci cildin merkezi 'mesajı' aynı Birinci Cildinki gibi müthiş dinamik bir sürece göndermede bulunur. 1. Cilt sermayenin neden, temel özü gereği, işçiler tarafından üretim sürecinde üretilen ilave değerin daimi arayışında olan değer olduğunu gösterir. Giderilmesi mümkün olmayan artık-değer susuzluğu ekonomik büyümenin, teknolojik devrimin, 'araştırma ve geliştirme' harcamalarının, iletişimin iyileştirilmesinin, 'üçüncü-dünyaya yardımın', satış yarışının ve pazar araştırmasının temel motorudur. Burjuva toplumunun her düzeyinin göbeğinde buna tekabül eden bireysel zenginleşme arayışı işçilerin ve tüm insanların artan yabancılaşması ve üretici güçlerin yıkım güçlerine dönüşmesi tehdidinin büyümesiyle birlikte ortaya çıkar. Paradoksal biçimde insanoğlu doğa ve doğa güçleri üzerinde hâkimiyetinin sıçrayış ve hamlelerle gelişiyor gözüktüğü bir anda kendi ürünleri ve üretken çalışması üzerinde denetimi giderek yitirir.[116]

Kapital'in 2. Cildinde işçiler tarafından üretilen artık-değeri bağırlarında taşıyan metaları fabrika dışına yolculuklarında izleriz. Büyümenin 'sarmal hareketi' dizginlerinden boşanır ve gerçek bir çığ haline gelir.[117] Metaların değerleri üzerinden satışı kârın realize edilmesini ve ilave sermaye biriktirilmesini

116. Doğanın bu tahakkümü ekolojik dengeye yönelen tehditlerin gösterdiği gibi giderek doğanın tahribi (*Raubbau*) biçimini almaktadır.

117. Marx ve Luxemburg sarmal imgesini kapitalist gelişmenin biçiminin bir ifadesi olarak Sismonde de Sismondi'den ödünç almışlardır.

mümkün kılar. Daha fazla sermaye, o da daha fazla sermaye doğuracak daha fazla artık-değer doğurur. Öz-genişleme yolunda –metaların dolaşım alanında zorunlu vakit kaybı ya da bizzat üretim sürecinin kendisinin uzun sürme karakteri türü– engeller, kapitalist sınıf içerisindeki toplumsal işbölümü; ticaret ve banka sermayesinin ortaya çıkışı ve metaların taşınmasının hızlandırılması, dünya ölçeğinde bir iletişim sisteminin kurulması ve dolaşım sürecinin uzunluğunu asgariye indirme uğraşları sayesinde bu çığ tarafından silip süpürülür. Devasa bir metalar dağı yerküre çevresinde ışık hızıyla dağıtılır ve böylelikle giderek büyüyen bir değer (para-sermaye) akıntısının dünya faal nüfusunun giderek küçülen bir mutlak sayı olması şart değilse de) şimdiye kadar görülmemiş ölçüde azalan bir yüzdesinin elinde temerküzü mümkün olur. Günümüzün gerçek efendileri muhtemelen dünya ölçeğinde sayıları 1.000 ya da 2.000'i aşmayan firmada bulunacaklardır.[118]

Daha da fazla zenginlik yaratmak için bu delicesine ilave zenginlik arayışı giderek temel insan ihtiyaç ve çıkarlarıyla bağını koparmış, 'zengin bir bireyselliğin üretimine' ve tüm

---

118. Bu elbette yüz binlerce daha küçük kapitalist girişimci ve birkaç milyon *rantiye* ailesinin dünya burjuvazisinin parçası olmadığı anlamına gelmez. Sadece artık belirleyici üretim araçlarına hâkim olmadıkları ya da kilit yatırım kararlarını almadıkları anlamına gelir. Burjuva toplumu bir piramit biçimine sahiptir. Tepedeki tekelciler büyük ve orta burjuvazi farklı tabakalarının ve savunucularının desteği olmadan (aynı şekilde küçük burjuva kesimlerinin en azından kısmi desteği olmadan) varlığını sürdüremez. Kapitalizmin yalnızca tekelciler ortadan kaldırılarak ilga edilebileceği kavrayışı, kapitalizmin para dolaşımı ve üretim araçlarının yaygın özel mülkiyet koşullarının hüküm sürdüğü hallerde küçük meta üretiminden bile kaçınılmaz olarak gelişeceğini hesaba katmaz. Şayet kayda değer bir orta-ölçekli kapitalist firma sektörü korunacak olursa (ve 'tekelci-olmayan' kapitalistlerin bazıları daha ziyade büyük-ölçeklidir!) o zaman kapitalizm varlığını sürdürmekle kalmayacak, serpilip gelişerek yeni tekellerin oluşumuna giden yolu açacaktır.

insanları kapsayan 'toplumsal ilişkilerin zengin gelişimine' karşıt hale gelmektedir. Ama sürecin pürüzsüz ve kesintisiz sürmesi mümkün değildir: Sermaye metaın ve özel mülkiyetin temel çelişkilerinin üstesinden gelmekten acizdir. Her iki yandan üretim yapmış olmak için üretimin (yani başlıca üretim araçlarına sahip olanların kârlarını artırmak için üretimin) çelişkileri dev toplumsal ve iktisadi sarsıntılarda dönemsel boşalmaya yol açmak zorundadır.

Fransa'da Mayıs 68'in Batı dünyasında başlattığı toplumsal patlamayı izleyen sert 1974-5 genel resesyonu[119] Marx'ın temel analizini teyit etti. Kapitalist büyüme ancak eşitsiz, orantısız ve ahenksiz olabilir. Genişletilmiş yeniden-üretim daralmış yeniden-üretime yol açmak zorundadır. Refah kaçınılmaz olarak aşırı-üretime yol açar. Piyasa ekonomisinin (yani özel mülkiyet, yani rekabet) dengeli büyümeyle bir arada olmasını ve kitlesel tüketimin (kapitalistlerin sömürü oranını yukarı zorlama yarışına rağmen) üretici kapasiteyle aynı hızda gelişmesini mümkün kılacak filozof taşı arayışı sistem varlığını sürdürdüğü müddetçe devam edecektir. Ama 150 yılı aşkın süredir olduğundan daha başarılı olmayacaktır. Aşırı-üretim iktisadi krizlerinin ve sınıf mücadelelerinin toplumsal krizlerinin mümkün tek çaresi kapitalizmin ve sınıfların ortadan kaldırılmasıdır. Ne teoride ne de pratikte başka bir çözüm bulunacaktır. Marx'ın bu hayranlık uyandıran öngörüsü Kapital yazıldığından bu yana olgusal kanıtlarla bugüne teyit edilmiştir. Günümüzdeki ya da gelecekteki gelişmeler tarafından tekzip edileceğine dair hiçbir işaret yoktur.

---

119. Bkz. *Geç Kapitalizm*'in (*a.g.e.*) son bölümü ve benim uluslararası kapitalist ekonominin genelleşmiş resesyonu üzerine *Inprecor*'un (16 Ocak 1975, 5 Haziran 1975, 18 Aralık 1975 ve 15 Eylül 1976 tarihli) sayılarında yayınlanan makalelerim.

Kapital'in Üçüncü Cildine Giriş

Eğer *Kapital*'in ilk cildi en ünlü olanı ve en yaygın okunanı, ikincisi bilinmeyeni ise, üçüncüsü en tartışmalı olanıdır. İtirazlar, Engels'in Önsözünde işaret ettiği gibi kitap daha henüz yayınlanmadan, başlamış ve Engels kitabı 1894'te ortaya çıkardıktan sonra devam etmiştir. O dönemdeki reddiyelerden en kayda değer olanı Avusturyalı iktisatçı Eugen von Böhm-Bawerk'in yayından iki yıl sonra gelen Marx'ın iktisadi doktrinlerinin eleştirisidir.[1] İtirazlar o zamandan bu yana sürmektedir. 3. Cildin temel tezlerinden birini ya da diğerini çürütme ya da bu tezlerin iddia edildiği gibi 1. Ciltle tutarsız olduğunu gösterme girişimlerine neredeyse her yıl yenileri eklenmektedir.[2]

Bu ısrarlı polemiklerin nedenini keşfetmek zor değildir. 1. Cilt fabrika, artık-değer *üretimi* ve kapitalistlerin bu üretimi sürekli artırma ihtiyacı üzerinde yoğunlaşır. 2. Cilt pazaryerinde yoğunlaşır ve metalar ve paranın (satın-alma gücünün), değerleri realize oldukça, ekonominin yeniden-üretmesine ve büyümesine izin veren (bir yandan da hem metaların farklı

1. Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the End of his Systems*, New York, 1949.

2. Bazı yakın tarihli örnekler: Ian Steedman, *Marx after Sraffa*, Londra, 1977; Anthony Cutler, Barry Hindess, Paul Hirst ve Athar Hussein, *Marx's 'Capital' and the Capitalism Today*, Cilt 1 and 2, Londra, 1977 ve 1978; Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Cilt 1, Oxford, 1978.

3. 'Para akımları' terimi benimsenmiştir. Çünkü bunlar 'gelirlere' ek olarak, değişmeyen sermayeyi, (işçiler tarafından gelir olarak harcanan ancak sana-

özgül kullanım-değeri kategorilerine, hem de para akımlarının[3] özgül metalar için satın-alma gücüne orantısal bölünmesini gerektiren) karşılıklı akımlarını inceler. Bu ciltler bağırlarında burjuva toplumunu ve onun hâkim ideolojisini –bütün bunların insanlar ve hepsinden çok işçiler için gerekli kıldıkları her şeyle birlikte– hedefleyen ürkütücü miktarda entelektüel ve ahlaki dinamit taşıdıkları halde, sistemin iç çelişkilerinin onun nihai ve kaçınılmaz çöküşü için zemini nasıl hazırladığını kesin bir biçimde göstermezler.

Birinci Cilt bize yalnızca kapitalizmin kendi mezar kazıcısını modern proletarya biçiminde ürettiğini ve sistemin içinde toplumsal çelişkilerin yoğunlaştığını gösterir. 2. Cilt kapitalizmin genişlemiş yeniden-üretimi sürekli olarak başarmasının mümkün olmadığını, büyümesinin sanayi çevrimi biçimini aldığını; dengesinin sürekli olarak ortaya çıkan dengesizliklerin bir ürününden ibaret olduğunu; dönemsel aşırı-üretim krizlerinin kaçınılmaz olduğunu gösterir. Ama bu çelişkilerin (ve diğer birçoğunun) tam olarak nasıl bir karşılıklı ilişki içinde olup böylelikle kapitalist üretim tarzının temel hareket yasalarının patlayıcı krizlere ve kendi nihai çöküşüne yol açtığı bu ilk ciltlerde ayrıntılı olarak işlenmemiştir. Bunlar nihai amacı sistemin somut olarak 'özde' ve 'görünüşte' nasıl işlediğini açıklamak olan bir çözümlemenin başlangıç aşamalarıdır.

Kapitalist ekonominin *bütünselliği içinde* bu tür bir açıklaması kesin biçimde 3. Cildin konusudur. Yine de bu, burada tamamlanmamıştır. İlk olarak, Marx bu cildin bitirilmiş bir elyazması bırakmamıştır, dolayısıyla önemli bölümler eksiktir. Toplumsal sınıflar üzerine başlangıç aşamasında kal-

---

yicilere para-sermaye biçiminde geri dönmek zorunda olan) değişken sermayeyi yeniden-oluşturmayı ve hem *c* hem de *v*'yi genişletmeyi hedefleyen parasermayeyi içerir.

mış 52. Bölümle sona eren bitirilmemiş Yedinci Kısmın, [şayet tamamlanmış olsaydı] 1. Ciltte uzun uzadıya geliştirildiği biçimiyle sermaye ve emek arasındaki sınıf mücadelesinin iktisadi *içeriği* ve bunun 3. Cildin 11. ve 15. Bölümlerinde kısmen taslak halinde yer alan genel iktisadi *sonucu* arasında yaşamsal bir bağ getirmiş olacağı muhakkaktır.[4] İkinci olarak 3. Cildin alt başlığı 'Bir Bütün Olarak Kapitalist *Üretim* Süreci'dir. Ama zaten 2. Ciltten bildiğimiz gibi kapitalist *sistemin* bütünü, üretimi içerdiği kadar dolaşımı da içerir. Kapitalist sistemin bütünselliği içinde incelenmesini tamamlamak için *Kapital*'in diğer konuların yanısıra dünya pazarı, rekabet, sanayi çevrimi ve devleti ele alan ek ciltler içermesi gerekecekti. Tüm bunlar Marx'ın *Kapital* planının kapsamındaydı ve onun bu planı terk etmiş olduğuna dair hiçbir işaret mevcut değildir.[5] Tersine burada bu sorunların ayrıntılı incelemesinin ne yazık ki yazılmamış daha sonraki ciltlere ertelendiğini teyit eden pasajlar vardır.[6] 3. Cilt Marx'ın bu sorunları genel bir kapitalist sistem görüşü içerisinde bütünleştirmeye nasıl girişeceği konusunda değerli ipuçları sağlar. Ama tam anlamıyla geliştirilmiş bir dünya pazarı, (ulusal ve uluslararası) rekabet ya da özellikle sanayi krizi teorisi içermez. *Kapital*'in 3. Cildini merkez alan anlaşmazlıkların çoğu tam da içerdiği bazı teorilerin –biraz önce işaret edilen nedenlerle– natamam doğası nedeniyledir.

---

4. Bkz. Marx'ın Engels'e 3. Cilt için planını gösterdiği 30 Nisan 1868 tarihli mektubu: '...sonuç olarak bütün bu karmaşanın hareketinin ve çözülmesinin içinde halledildiği sınıf mücadelesi', Marx/Engels, *Selected Correspondence*, Moskova, n.d., s. 250, çeviriyi düzelttik)

5. *Kapital*'in başlangıç planı için bkz. geride s. 27–36.

6. Karl Marx, *Capital*, Penguin Classics, London, 1991, Vol. 3, pp. 205, 298, 426 vb.

Fakat bu polemiklerin bolluğu ve devamının temel nedeni 3. Cildin şu soruyu yanıtlamayı amaçlaması olgusunda yatar: 'Kapitalizm nereye?' 3. Cilt sistemin asli olarak ('içkin olarak') krizlerle-yüklü olduğunu: Ne tekil kapitalistlerin ne de kamu otoritelerinin çabalarının krizlerin çıkışını engelleyebileceğini göstermeyi amaçlar. Özel mülkiyet, rekabet, kâr ve meta üretimi (piyasa ekonomisi) ilga edilmeksizin üstesinden gelinmesi mümkün olmayan içkin mekanizmaların zorunlu olarak nihai çöküşe yol açacağını göstermeyi amaçlar. İşte bu yargının kapitalistler ve asalakları için makbul olmadığının ısrarla üzerinde durulmasına pek de ihtiyaç yoktur. Bu yargının, değer yargısı taşımadıklarını iddia etmelerine rağmen gerçekte, – insan doğası tarafından belirlenmiş ve insanoğlunun çıkarlarına tekabül eden [bir düzen] olarak – meta üretimi ve piyasa ekonomisinin kalıcılığını ve tercih edilebilirliğini varsayan 'tarafsız' iktisatçılarca da eşit derecede nahoş karşılanacağı itirazsız kabul edilebilir. Nihayet, Marks'ın sistemin kendiliğinden işleyişinin tahrik ettiği kitlesel yoksulluk ve umarsızlık karşısında duyduğu öfkeyi paylaşmakla birlikte sistemin kendisinden kurtulmaksızın bunların üstesinden gelinebileceğine inanan insanseverler ve toplumsal reformcular için bu yargının başa çıkılmaz sorunlar çıkarttığı on dokuzuncu yüzyılın sonundan beri işçi hareketi içindeki ve etrafındaki teorik tartışmalarda, siyasi mücadelelerde teyit edilmiştir. Dolayısıyla, 3. Cildin yaratmış olduğu –ki bundan kuşku duyulamaz– öfkenin aslında zorlayıcı toplumsal nedenleri vardır.

1. Üçüncü Cildin Planı

Üçüncü Cilt kendisinden önce gelenlerle aynı mantıksal titizlik içinde inşa edilmiştir. Marx'ın burada aydınlatmaya çalıştığı asli sorun gelirin iki temel kategorisinin: Ücretler ve kârların *kökeni* değildir. Bu sorun 1. Ciltte çözülmüştür. Burada göstermek istediği hâkim sınıfın özgül kesimlerinin, üretken ücretli-emek tarafından üretilmiş olan artık-değer toplam kitlesinin bölüşümüne nasıl katıldıkları ve bu özgül iktisadi kategorilerin nasıl düzenlendiğidir. Araştırması esasen şu tür dört hâkim-sınıf kümesini ele alır: Sanayi kapitalistleri; ticaret kapitalistleri; bankerler; kapitalist toprak sahipleri.[7] Bu nedenle 3. Ciltte beş gelir kategorisi ortaya çıkar: Ücretler; endüstriyel kârlar; ticari (ve bankacılık) kârlar(ı); faiz; toprak rantı. Bunlar daha sonra Marx tarafından üç temel kategoride yeniden gruplanır: Ücretler, kârlar ve toprak rantı.

Ama artık-değerin toplam kitlesinin bölündüğü değişik parçaları çözümlemek için bütün bir dizi ara adım atılmak zorundadır. *Kâr oranı* –ayrı bir analitik kategori olarak– artık-değer oranından ve tanılanan bu kâr oranını etkileyen değişik etmenlerden ayırt edilmelidir. 'Kendi' değişken sermayelerinden, yani üretken bir biçimde istihdam ettikleri üretken ücretli-emekçiler tarafından üretilen artık-değer miktarından bağımsız olarak

7. Feodal ve yarı-feodal toprak sahiplerinden farklı olarak kapitalist toprak sahipleri: Yani feodal ya da yarı-feodal kölelik ya da hizmete bulaşmadan kendilerini kapitalist ya da bağımsız çiftçilere parasal gelir karşılığı toprak kiralamakla sınırlayan toprak sahipleri.

tüm sermayeler arasında *kâr oranının eşitlenmesi yönünde eğilim*in keşfedilmesi gerekir. Ve bu iki kavramsal buluştan bütün bir cildin temel taşı çıkarsanır: Dengeleyici eğilimlerin yokluğunda *ortalama kâr oranının gerileme eğilimi.* Genel olarak kârı genel olarak artık-değerden çıkarsadıktan sonra Marx kârın kendisinin nasıl (sanayide, taşımacılıkta ya da ticarette olsun) girişimci kârı ve faize; yani para-sermayeye sahip olup, kendilerini girişimcilere ödünç para vermekle sınırlayan kapitalistlere tahakkuk eden artık-değer kısmına bölünmüş hale geldiğini göstermeye yönelir. Nihayet, *tüm* girişimciler ve para-ödünçverenler arasında bölünen artık-değer toplam kitlesi artık-kâr (kâr oranının eşitlenmesi genel hareketine katılmayan artık-değer) kategorisinin dâhil edilmesiyle azaltılır. Böyle bir artık-kârın ortaya çıkmasının niçin mümkün olduğunun nedenleri tek bir özel durum, toprak rantı için ayrıntılı olarak araştırılır. Ama Marx özellikle 10 ve 14. Bölümlerde toprak rantının daha genel bir görüngünün yalnızca özel bir durumu olduğunu açıklığa kavuşturur. Dolayısıyla 3. Cildin Altıncı Kısmının gerçek temel doğasının artık-kârı doğuran daha genel *tekel* sorunu olduğunu söylememiz meşruluk kazanır. Artık-kâr teorisinde Marx bütün bir çağdaş tekel fiyatları ve kârları kuramını önceler ve bunu yaparken bunların kökeni konusunda yirminci yüzyıl boyunca tekelin gizemlerini aydınlatmaya çabalayan akademik iktisatçıların çoğundan daha nettir.[8]

Marx'ın *Kapital*'inin temel mantığı 3. Cildin yapısını 1. ve 2. Ciltlerinkilerle bir kez birleştirdiğimizde tüm görkemiyle ortaya serilir. Sayfa 232-233'teki şekil bunların genel kapsamı ve bütünsel tutarlılığının şematik bir ifadesini verir.

---

8. Tekelleri ve oligopolleri artık-kâr arayışı bakış açısından ele alan akademik iktisatçılar arasında bkz. örneğin Joe Bain, *Barriers to New Competition*, Cambridge, Mass., 1956; Paolo Sylos-Labini, *Oligopolio e progresso tecnico*, Torino, 1964; Robert Dorfman, *Prices and Markets*, New York, 1967.

2. Kâr Oranının Eşitlenmesi

Marx 1. Ciltte artık-değerin yalnızca canlı emek tarafından: Kapitalistin bakış açısından sermayenin binaları, makineleri, hammaddeleri, enerjiyi vb. satın almakta değil emek-gücünü satın almakta kullanılan bölümü tarafından üretildiğini göstermişti. Marx bu nedenle ilkini *değişmeyen* ve ikincisini *değişken* sermaye olarak adlandırmıştı. İlk bakışta buradan her sanayi dalının ücretlere harcadığı sermayenin oranı arttıkça kâr oranının (üretilen artık-değer ve yatırılan ya da yıllık üretimde harcanan toplam sermaye miktarı arasındaki orantı) yükseleceği sonucu çıkacaktır. Oysa böylesi bir durum, canlı emeğin ölü emekle ikamesi yoluyla: toplam sermaye harcamasının giderek artan bölümünün ücretler için harcamaya karşıt olarak donanım, hammadde ve enerjiye harcanmasıyla [yani] sermayenin organik bileşiminde bir artış yoluyla genişleme, büyüme, genişlemiş yenidenüretimden ibaret olan kapitalist üretim tarzının temel mantığıyla çelişecektir. Bu temel mantık hem (maliyet fiyatının azaltılmasının en azından uzun-dönemde giderek daha etkin makinelerin yani esasen emek tasarruf eden teknik ilerlemenin bir fonksiyonu olması nedeniyle) kapitalist rekabetten hem de (yine uzun-dönemde sermaye birikiminin büyümesinin emek kıtlığını ve dolayısıyla artık-değer oranını azaltarak bu birikimi sert bir şekilde sona erdirecek reel ücretler düzeyinde daimi bir artışı önleyebilmesinin yegâne yolunun ser-

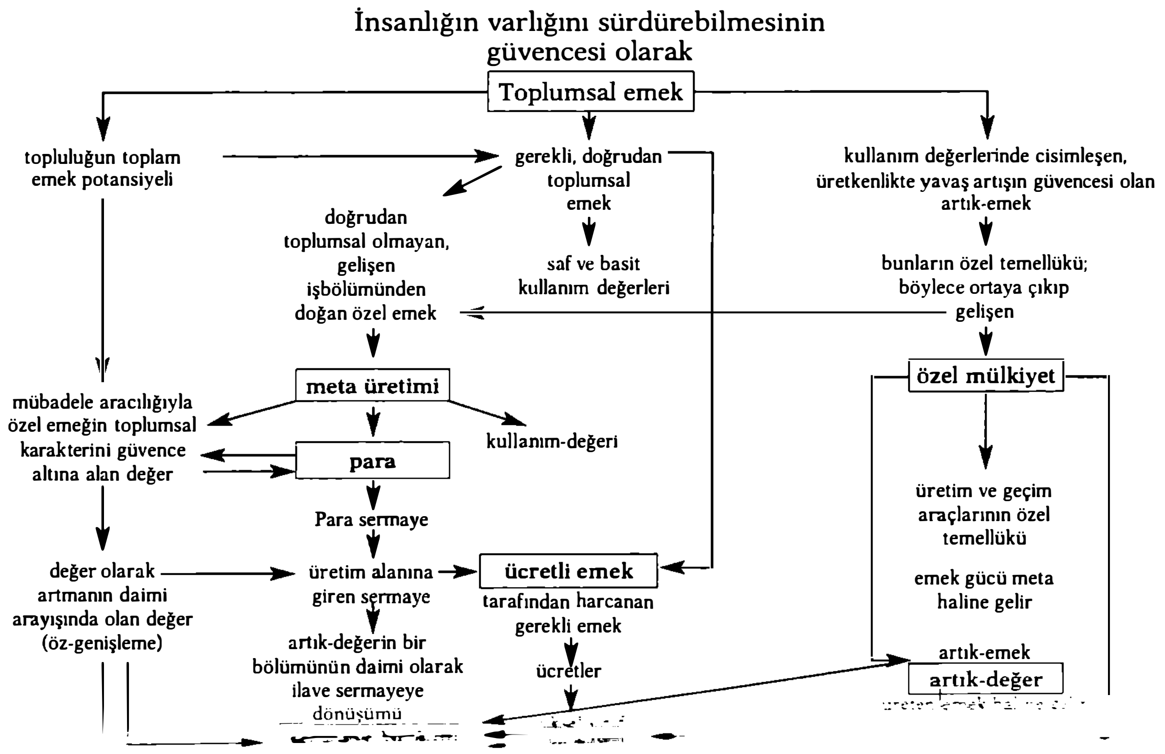
İnsanlığın varlığını sürdürebilmesinin güvencesi olarak
Toplumsal emek
topluluğun toplam emek potansiyeli
gerekli, doğrudan toplumsal emek
kullanım değerlerinde cisimleşen, üretkenlikte yavaş artışın güvencesi olan artık-emek
doğrudan toplumsal olmayan, gelişen işbölümünden doğan özel emek
saf ve basit kullanım değerleri
bunların özel temellükü; böylece ortaya çıkıp gelişen
meta üretimi
özel mülkiyet
mübadele aracılığıyla özel emeğin toplumsal karakterini güvence altına alan değer
kullanım-değeri
para
Para sermaye
üretim ve geçim araçlarının özel temellükü
emek gücü meta haline gelir
değer olarak artmanın daimi arayışında olan değer (öz-genişleme)
üretim alanına giren sermaye
ücretli emek
tarafından harcanan gerekli emek
artık-değerin bir bölümünün daimi olarak ilave sermayeye dönüşümü
ücretler
artık-emek
artık-değer

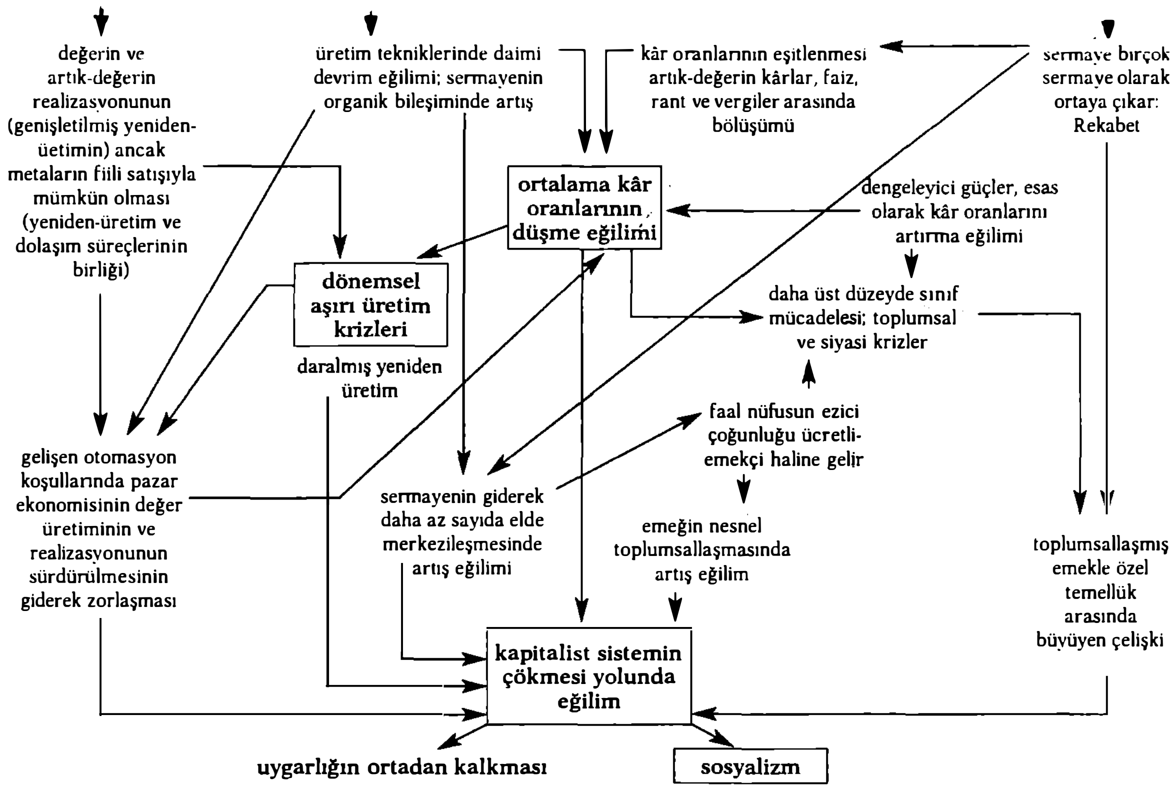
değerin ve artık-değerin realizasyonunun (genişletilmiş yeniden-üetimin) ancak metaların fiili satışıyla mümkün olması (yeniden-üretim ve dolaşım süreçlerinin birliği)
üretim tekniklerinde daimi devrim eğilimi; sermayenin organik bileşiminde artış
kâr oranlarının eşitlenmesi artık-değerin kârlar, faiz, rant ve vergiler arasında bölüşümü
sermaye birçok sermaye olarak ortaya çıkar: Rekabet
ortalama kâr oranlarının düşme eğilimi
dengeleyici güçler, esas olarak kâr oranlarını artırma eğilimi
dönemsel aşırı üretim krizleri
daralmış yeniden üretim
daha üst düzeyde sınıf mücadelesi; toplumsal ve siyasi krizler
faal nüfusun ezici çoğunluğu ücretli-emekçi haline gelir
gelişen otomasyon koşullarında pazar ekonomisinin değer üretiminin ve realizasyonunun sürdürülmesinin giderek zorlaşması
sermayenin giderek daha az sayıda elde merkezileşmesinde artış eğilimi
emeğin nesnel toplumsallaşmasında artış eğilim
toplumsallaşmış emekle özel temellük arasında büyüyen çelişki
kapitalist sistemin çökmesi yolunda eğilim
uygarlığın ortadan kalkması
sosyalizm

mayenin giderek daha büyük bölümünü sabit değişmeyen sermaye biçiminde biriktirmesi yani canlı emeğin makinelerle ikamesi olması nedeniyle) sınıf mücadelesinden kaynaklanır. Bunun yanısıra ampirik kanıtlar diğerlerine kıyasla daha emek-yoğun üretim dallarının normalde daha yüksek bir kâr oranı realize etmediklerini ezici bir şekilde teyit etmektedir.

Buradan Marx'ın çıkardığı sonuç şudur: Tam olarak gelişmiş ve normal olarak işlev gören bir kapitalist üretim tarzında her sanayi dalı istihdam ettiği ücretli-emek tarafından üretilen artık-değeri doğrudan almaz. Üretilen tüm artık-değerin yalnızca harcanan tüm sermayede temsil ettiği kesir oranında bir kesrini alır. Verili bir burjuva toplumunda (ülke) artık-değer bir bütün olarak *yeniden-bölüştürülür*. Bu her sermaye dalına yaklaşık olarak uygulanabilir bir ortalama kâr oranıyla sonuçlanır. Toplumsal ortalamanın *altında* bir sermaye organik bileşimine sahip (yani daha fazla emek istihdam eden, harcanan toplam sermayeye oranla daha fazla değişken sermaye harcayan) üretim dalları 'kendi' ücretli-emekçileri tarafından üretilen artık-değerin bir kısmını realize etmezler. Artık-değerin bu bölümü sermayenin organik bileşiminin toplumsal ortalamanın *üzerinde* olduğu (toplam sermayenin toplumsal ortalamaya kıyasla daha büyük bölümünü donanım ve hammaddeye, daha küçük bölümünü ücretlere harcayan) üretim dallarına aktarılır. Yalnızca tekil sermaye organik bileşimleri toplumsal ortalamayla tıpatıp aynı olan sanayi kolları istihdam ettikleri ücretli-emek tarafından üretilen artık-değerin, herhangi bir bölümünü diğer dallara aktarmadan ya da diğer dallarda üretilen artık-değerin herhangi bir kesrini almadan, tümünü realize ederler. Sonuç olarak her sermaye üretken-emek tarafından üretilen toplam artık-değerden, toplam toplumsal sermayedeki kendi payıyla orantılı bir pay alır.

Bu *tüm* sermaye sahiplerinin emek sömürüsünde –böylelikle *ortaklaşa sınıf sömürüsü* biçimini alan (birçok sermaye arasında rekabet yalnızca bu toplam kütlenin kapitalistler arasında nasıl yeniden-bölüştürüleceğini kararlaştırır)– ortak çıkarının maddi temelidir.

Kâr oranının bu eşitlenme *süreci* üç dizi sorun ortaya çıkarır. Genelde emek-değer teorisiyle ilişkisi nedir? Kâr oranının eşitlenmesinin gerçek yaşamda vuku bulmasına izin veren somut mekanizmalar nelerdir? Değerlerin üretim fiyatlarına (her meta çıktısına giden sermaye harcamaları, yani üretim maliyetleri + bu harcamalarla çarpılmış ortalama kâr) dönüştürülmesi sorununun 'teknik' çözümü nedir? İlk iki sorun, muhtemelen daha 'soyut' karakterleri nedeniyle, üçüncüye oranla daha az anlaşmazlık çıkarmıştır. Oysa bunlar Marksist iktisat teorisinin iç tutarlılığı açısından fevkalade önemlidir. Bunun yanında Marx'ın bunları ele alış tarzı diyalektik yöntemini en olgun biçimiyle ortaya koyar.

Kısaca, ilk soruna ilişkin olarak Marx, değer son tahlilde bireysel değil toplumsal bir kategori olduğuna göre toplumsal ortalamanın altında bir sermaye organik bileşimine sahip sanayi dallarının bir bütün olarak kapitalist toplum bakış açısından (diğer bir deyişle meta-sahiplerinin 'eşitliği' bakımından) toplumsal emeği nesnel olarak israf ettiğini savunur.[9] Bu nedenle piyasa, bu dallardaki üretim süreçleri boyunca fiilen yaratılan değerin tümünü sahiplerine iade etmez. Tersine ortalama-üstü bir sermaye organik bileşimine yani ortalama-üstü bir toplumsal emek üretkenliğine sahip sanayi dalları nesnel olarak toplumsal emek tasarruf ederler. Piyasa bunların sahiplerini, onlara tüm artık-değerden istihdam ettikleri üc-

9. *Capital* Vol. 3, ss. 228-9, 893.

retli-emekçiler tarafından doğrudan üretilenden daha yüksek oranda bir pay tahsis ederek ödüllendirir.

Bu çözüme çeşitli itirazlar gelmiştir. Birbirini ikame edecek mallar üretmedikleri sürece değişik çıktı dalları arasında emek üretkenliği kıyaslanabilir midir? Bu zorluğun dinamik bir biçimde yani *zaman içinde* değişik çıktı dallarındaki farklı emek üretkenliği *artış oranları* karşılaştırılarak aşılması mümkündür. Daha genel olarak, emek üretkenliğindeki bu farklı değişmeler sonucu sürekli olarak değişen her üretim dalındaki özgül sermaye organik bileşiminin genel bir endeks, toplumsal emek üretkenliğinin bir ölçüm aracı olarak düşünülmesi mümkündür.[10] Üretim tekniklerinde sürekli devrimleriyle, talebin bir metadan diğerine daimi kayması, sermaye yatırımının bir daldan diğerine sürekli akımıyla *kapitalist* bir piyasa ekonomisinde bu varsayımın hem teorik olarak savunulması hem de ampirik olarak doğrulanması mümkündür.

Ama bir yandan her üretim dalının üretim sürecinde fiili olarak harcanan emeği değer-üreten sayıp, diğer yandan değişik dallar arasında değer (artık-değer) aktarımını toplumsal emeğin nesnel israf ya da tasarrufunun bir fonksiyonu olarak açıklamak arasında temel bir çelişki yok mudur?[11] Ben öyle olduğuna inanmıyorum. Tersine burada karşımızda olan kapitalizmde yani genelleşmiş meta üretiminde toplumsal emek ve özel emeğin nasıl bileştiğinin ve karşılıklı ilişkilendiğinin eşsiz yolunun gösterilmesidir.

---

10. *a.g.e.* s. 318: 'Değişken sermayede değişmeyen sermayeye ve dolayısıyla aynı zamanda toplam sermayeye oranla giderek artan bu gerileme bir bütün olarak toplumsal sermayenin ortalamada giderek yükselen organik bileşimiyle özdeştir. Bu yalnızca emeğin toplumsal üretkenliğinde giderek artan gelişmenin bir başka ifadesidir...' [Karşılaştırmak için bkz. *Kapital*, *a.g.e.* , s. 189]

11. Bkz. örneğin, Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, Londra, 1966, ss. ix-x, 14-16.

Marx için soyut insan emeğinin cisimleşmesi olarak değer bir *numéraire*, ölçme sorunu değil bir öz sorunudur.[12] Her topluluk kullanabileceği verili bir toplam emek kapasitesine (toplumsal olarak kabul görmüş ortalama yıllık işgünü ve günlük iş saati ile çarpılan fiili olarak üretken emek [kategorisinde] faal bir toplam üretici sayısına) sahiptir. Verili bir ülkede ve verili bir zaman süresince (basitleştirmek için iş-yılını temel zaman-çerçevesi olarak alabiliriz) bu potansiyel nesnel bir kategoridir. Buradan (bu emek potansiyelinin bir bölümü kendi isteğinden bağımsız nedenlerle atıl kalmadıkça) bir yıl boyunca üretilen toplam değer çıkar. Yine bu da nesnel bir toplumsal kategori: Üretim süreci sırasında fiilen üretilen toplam emek-saat sayısıdır. Bu emek-saatlerin bazılarına 'israf edilmiş' ve dolayısıyla toplumsal bir bakış açısından gayrimuteber muamelesi yapan 'toplumsal olarak *gerekli* emek' kategorisi, yalnızca, tekel durumları dışında, değerin her üretim dalı içerisinde yeniden-bölüşümünü ima eder.[13]

Aynı akıl yürütme tarzını bir bütün olarak ekonomiye genişletirsek hiçbir şey değişmez. Üretim sürecinde fiilen harcanan tüm emek değer-üreticidir. Bu, fiili üretim sahası dışında vuku bulan herhangi bir şey tarafından ne büyütülebilir ne de küçültülebilir. *Emek harcamasının pazarda karşılığının alınması sorunu bir üretim sorunu değil, bir bölüşüm sorunudur*. Dolayısıyla, verili bir dalda bu dalın ortalama üretkenlik oranında fiilen harcanan özel emek bir yandan toplumsal olarak gerekli emek olduğu ve gerçekten değer ürettiği halde, diğer yandan onu bağrında taşıyan metaların sahiplerinin pazarda ellerine, cisimleşmiş tüm değerin tam

12. Daha iyi biliyor olması gereken Maurice Dobb bile emeği *Storia del Marxismo*, Vol.1, Torino, 1979, ss. 99-103'te bir *numéraire* olarak alır.

13. Isaac Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, 1972, ss. 174-6.

bedelinin geçmemesi ya da ellerine metalarında cisimleşmiş değer miktarından daha yüksek bir değer-karşılığı geçmesi pekâlâ mümkündür.

Bir yanda üretimde fiilen harcanan ve fiilen değer-üreten özel emek, diğer yanda toplumsal olarak karşılığı verilen değer arasındaki bu diyalektik birlik-ve-çelişki, toplam değerin toplam üretim fiyatlarına eşit olmasının (yani eşit bir emek-saatleri veya emek-haftaları veya emek-yılları toplamını; toplam emek potansiyelini temsil ettiğinin) kavranması yoluyla dolayımlanır. Pazarda değişime uğratılan; yani 3. Cildin toplumsal emeğin 'nesnel israfı' ve 'nesnel tasarrufu' kavrayışlarının (1. Ciltte incelenen toplumsal emek niceliklerinin sanayinin her ayrı dalı *içerisinde* 'israf' ve 'tasarrufu' kavranışlarıyla karşıt biçimde) farklı üretim dalları karşılaştırıldığında ne ifade ettiği, bir değer üretimi sorunu değil, münhasıran bir değer (yeniden) bölüşüm sorunudur.

Kâr oranının sanayinin farklı dalları arasında eşitlenmesine ilişkin ikinci sorun bunun pratikte nasıl işlediğidir. Bunu anlamak için, bu eşitlenmenin hiçbir zaman bir daimi gerçeklik olmayıp, her zaman bir *eğilim* olduğu varsayımından başlamamız gerekecektir. Eğer her bir üretim dalında üretilen toplam artık-değer kitlesinin o dalda faaliyet gösteren kapitalistler tarafından fiili realizasyonundan başlarsak, daha düşük bir sermaye organik bileşimine sahip olan ve sermaye harcamalarının daha büyük bölümünü ücretlere yapan üretim dallarında, daha yüksek sermaye organik bileşimine sahip olan ve toplam sermaye harcamalarının daha büyük bölümünü donanım ve hammaddelere yapan dallardan çok daha yüksek bir kâr oranı ortaya çıkacaktır. Her şey eşit kalmak kaydıyla (yani her şeyden önce farklı çıktı dallarınca üretilen farklı kullanım-değerlerine talebin dağılımında bir an için

herhangi bir değişiklik varsaymadığımızda), böylesi bir ortalamanın-üstünde kâr oranı bu dallara ilave sermaye çekecektir. Bu, üretimi (arzı) toplumsal talebin üzerinde artıracak, bu da fiyatlarda bir gerilemeyi hızlandıracak ve bu da kâr oranında bir gerilemeyi hızlandıracaktır. Tersine, ortalama sermaye organik bileşimi ortalamanın-üstünde, dolayısıyla 'başlangıçtaki' kâr oranı ortalamanın-altında olan üretim dallarından sermaye çekilecek; üretim toplumsal talebin altına düşene dek gerileyecek; fiyatlar yükselecek; kârlar toplumsal olarak ortalama kâr oranına ulaşana dek yükselecektir.

Başka bir deyişle, kâr oranının eşitlenmesinin gerisindeki itici güç, sermayenin, farklı üretim dalları arasında, kâr oranı düşük olanlardan kâr oranı yüksek olanlara, akışı ve geriye-akışıdır. Farklı üretim dalları arasında sermayenin bu akışı ve geriye-akışı gerçekten de sermaye birikiminin (büyümesinin) gerçek hayatta vuku bulduğu, yani tüm dalların *asla* tam olarak aynı ritimde ve aynı zaman kesitinde büyümediği *eşitsiz bir süreç* olduğu, temel yoldur. Kâr oranlarının eşitlenmesi gerçekte bu oranların nispi *eşitsizliğini* peşinen varsayar. Bu sürekli biçimde kendini yadsıyarak kendisini gerçekleştiren bir süreçtir. Kapitalist sanayi, madencilik taşımacılık dallarının gerçek tarihini araştıran herhangi bir kimse bu görüşü kolaylıkla doğrulayabilir.

Bu eşitsiz süreç, ne sürecin çeşitli üretim dalları arasında kâr oranlarında büyük bir eşitsizlikle başlayacağını, ne de yüksek kâr oranlarının her seferinde verili sanayi kollarında daha büyük emek yoğunluğuyla çakışacağını baştan zorunlu olarak varsayar. Aslında, süreci verili çözümlemeyle mükemmel biçimde mantıken uyumlu ve insicamlı hale getirmek için, bu tür tekil bir durumu varsaymak yeterli olacaktır.[14] Gerçekte, modern sanayi kapitalizminin tarihinin çok erken döneminde

ortalama kâr oranı *bilinen* bir varlıktı (banka kredisi ve hisse senedi borsası bunun tesisinde azımsanamayacak önemde bir role sahipti).[15] Bu nedenle *gerçek* süreç pek de öyle sermayenin ortalama-altı kâr oranına sahip olan dallardan, ortalama-üstü kâr oranına sahip olan dallara akma süreci değildir. Gerçek süreç genellikle *firmaların* temel olarak (tamamıyla yeni sanayi kolları yaratılması anlamına da gelebilecek) devrimci yenilikler yoluyla *bilinen ortalama kâr oranının üzerinde ve ötesinde artık kâr arayışında olduğu bir süreçtir.* Ortalama kâr oranı üretim tekniğindeki ve emek organizasyonundaki bu daimi devrimlerin harekete geçirdiği tepkilerle sürekli sarsılır ve yeniden tesis edilir. Kendi kâr oranını maksimize etmeye çalışan her firma, kendi dilek ve projelerinden bağımsız olarak, kâr oranının eğilimsel eşitlenmesine katkıda bulunur.

Eğer başlangıçtaki basitleştirici verili bir zaman kesitinde istikrarlı talep yapısı varsayımını terk edersek yalnızca analize ek dolayımlar katmamız gerekir; sonuç esas itibarıyla aynı kalır. Şayet ortalama-altı sermaye organik bileşimine sahip sanayi kollarına ilişkin olarak, bunun yanısıra bu kolların çıktılarına toplumsal talepte ortalama-üstü bir artış varsa, bu kollara ilave sermaye akışına ve bunun sonucu olarak artan üretime rağmen fiyatlar daha düşük hızda gerileyecek-

14. Örneğin kanal inşaatı, madencilik vb. alanında faaliyet gösteren ilk kapitalist firmaların daha düşük sermaye organik bileşimleri sayesinde, sanayi devrimi zamanındaki ilk tekstil fabrikalarından daha yüksek bir kâr oranına sahip oldukları kanıt olarak kullanılabilir.

15. *Capital* Vol. 3, s. 311.

16. Marx her bir sanayi kolunda ortalama-üstü, ortalama ve ortalama-altı üretkenlik düzeyinde faaliyet gösteren firmaların *göreli ağırlığı* hakkında ek bir saptamada bulunur. Bu geçici olarak metaın değerini ortalama üretkenlik düzeyinin belirlemediği durumlara yol açabilir. Ama yapısal kıtlığın ya da tekelin yokluğunda rekabet böylesi durumları hızla ortadan kaldırır.

tir.[16] Ama bu yalnızca daha da fazla ilave sermaye cezbedecektir; ta ki nihayetinde kâr oranının eşitlenmesi vuku bulana kadar. Tersine (ve bu daha sık olur), eğer ortalama-altı sermaye organik bileşimine sahip sanayi kolları toplam talebin göreli gerilemesinden zarar gören göreli olarak 'daha yaşlı' kollarsa, bu kollara ilave sermaye akışı ve izleyen çıktı artışı fiyatlarda ve kârlarda bir gerilemeye ve kâr oranının nihai eşitlenmesine daha çabuk yol açacaktır. Başlangıçtaki daha düşük kâr oranları nedeniyle sermaye çıkışına tanık olan dallarda nihai talepteki dalgalanmaların kâr oranında eşitlenme süreciyle bileşimi hakkında akıl yürütmeyi tekrara gerek yoktur. Bu biraz önce geliştirilen çözümlemenin apaçık bir tamamlayıcısıdır.

Tartışmaların çoğunu kışkırtan husus kâr oranlarının farklı üretim kolları arasında eşitlenmesinin meydana çıkarttığı sorunların üçüncü kategorisidir. Yani teknik bir sorun olarak her özgül meta (ya da meta grubu) için değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümü; diğer bir deyişle farklı çıktı dalları arasında sermayelerin rekabeti koşulları altında değer yasasının işleyişi nasıl 'teknik olarak' kanıtlanabilir sorunudur. Bu benim geriye-dönük-düzeltme [feedback] anlaşmazlığı ve parasal karışıklık olarak adlandıracağım iki temel sav kümesine ayrılabilir.

3. Dönüşüm Sorunu: Geriye-Dönük-Düzeltme Anlaşmazlığı

Geriye dönük düzeltme anlaşmazlığı Marx'ın 3. Cildin 9. Bölümünde değerlerin üretim fiyatlarına dönüşümünü çözmede izlediği yolda açık biçimde yalnızca cari dönemde üretilen metaların (çıktıların) değerlerinin dönüştürülmesi ve 'girdi-metaların' değerlerinin dönüştürülmemesi olgusundan doğar. Prusyalı istatistikçi Ladislaus von Bortkiewicz'in ilk kez bu itirazı getirmesinden[17] bu yana –bazıları Marksist olduğunu iddia eden, diğerleri açıkça başka iktisadi doktrinlere ya da her halükarda diğer değer teorilerine mensup– daimi bir yazarlar dizisi Marx'ın akıl yürütmesinde temel bir sakatlık olarak bu önermeyi yinelemişlerdir.[18]

İlk bakışta bu 'kusur' Marx'ın da bunun farkındaymış gibi görünmesiyle daha da aşikâr hale gelmiş gibi gözükür. 9. Bölümdeki şu pasaj tekrar tekrar alıntılanmıştır: 'Yukarıda veri-

17. Bkz. Ladislaus von Bortkiewicz, 'Value and Price in the Marxian System', *International Economic Papers*, 1952.

18. Bu yazarların tam bir listesini vermek imkânsızdır. En önemli kaynaklar aşağıda dipnot 22'de verilmiştir. Burada belki İngilizce konuşan dünyada daha az bilinen üç çalışmadan söz edilebilir: Gilbert Abraham-Frois ve Edmond Berrebi, *Théorie de la valeur, des prix et de l'accumulation*, Paris, 1976; C. C. Von Weiszäker 'Notizen zur Marx'schen Wertlehre', Nutzinger ve Wolfstetter, *Die Marx'sche Theorie und ihre Kritik*, Frankfurt, 1974; Gilles Dostaler, *Valeur et prix, histoire d'un débat*, Paris, 1978.

len gelişme aynı zamanda bir metaın maliyet fiyatının belirlenmesinde de bir değişimi içerir. Başlangıçta bir metaın maliyet fiyatının üretiminde tüketilen metaların *değerine* eşit olduğu varsayılmıştı. Ama bir metaın alıcısı için maliyet fiyatını üretim fiyatı oluşturur ve üretim fiyatı böylelikle başka bir metaın fiyatının oluşumuna dâhil olabilir. Bir metaın üretim fiyatı, değerinden farklılaşabileceği gibi, içine diğer metaların üretim fiyatlarının da dâhil olduğu bir metaın maliyet fiyatı, metaın toplam değerinin bu metaın içine giren üretim araçlarının değerince oluşturulan bölümünün üstünde ya da altında kalabilir. Maliyet fiyatının bu değişime uğramış önemini akılda tutmak ve dolayısıyla şayet bir metaın maliyet fiyatı bu metaın üretiminde kullanılan üretim araçlarının değerine eşitleniyorsa yanlış yola sapmanın her zaman mümkün olduğunu da akılda tutmak gerekir.'[19]

Oysa Marx'tan yapılan bu alıntıya söylediğinden daha fazlasını söyletmemek gerekecektir. Bu alıntı sadece *eğer girdilerde değer hesaplamaları ve çıktılarda üretim-fiyatları hesaplamaları kullanılırsa* büyük olasılıkla sayısal olarak hatalı sonuçlara varılacağını söyler. Bu, tüm çözümleme zaten üretim fiyatlarının değerlerden *sapmasına* ilişkin olduğu için oldukça aşikârdır. Ama alıntılanan pasaj girdilerin üretim fiyatlarının çıktıların üretim fiyatlarıyla *aynı zaman-kesiti içerisinde* hesaplanması gerekeceğini ima etmez. Hatta böylesi bir yorum von Bortkiewicz ve diğer pek çoğu tarafından alıntılanan bölümden hemen sonraki pasajda açık biçimde reddedilir: 'Şu andaki araştırmamız bu konuda daha fazla ayrıntıya girmemizi gerektirmiyor. Metaların maliyet fiyatlarının her zaman değerlerinden daha küçük olduğu hâlâ doğru olmaya devam

19. *Capital* Vol. 3, ss. 264-5. [Karşılaştırmak için bkz. *Kapital*, 3. Cilt, s. 149]

ediyor. Zira metaın maliyet fiyatı metaın kendisinde tüketilen üretim araçlarının değerinden farklılaşabilse bile, kapitalist geçmişteki bu hata konusunda kayıtsız kalır. *Metaın maliyet fiyatı onun, kapitalistin, üretiminden bağımsız verili bir önkoşul olduğu* halde, üretiminin sonucu artık-değer içeren bir meta ve dolayısıyla maliyet fiyatının fevkinde ve üzerinde bir fazla [aşkın] değerdir'[20] (italikler benim).

Hatta daha açık olarak: 'Münferit üretim alanlarındaki fiili kâr oranlarında (daha sonra göstereceğimiz gibi) daimi olarak büyük değişiklikler olmasına rağmen, genel kâr oranında, sadece istisnai ekonomik hadiselerin meydana getirdiği bir değişiklik değil, gerçek bir değişiklik, genel oranda bir değişiklik üretmek için pekişmeleri ve dengelenmeleri bir hayli zaman gerektiren *bütün bir uzatılmış salınımlar dizisinin nihai sonucudur*. Dolayısıyla, bundan daha kısa olan tüm dönemlerde ve piyasa fiyatlarındaki dalgalanmaları bir kenara bıraktığımız halde bile, üretim fiyatlarında bir değişiklik daima *prima facie [ilk elde]* meta değerlerinde fiili bir değişiklikle, yani metaların üretimi için gereksinilen emek-zamanın genel toplamında bir değişiklikle izah edilmek durumunda olacaktır'[21] (italikler benim).

Diğer bir deyişle, cari üretim çevrimlerindeki girdiler bu çevrimin başlangıcında verili olan *datadır [verilerdir]* ve bu çevrim boyunca çeşitli üretim dallarında kâr oranlarının eşitlenmesi üzerinde bir geriye-dönük-düzeltme etkisine *sahip değildirler*. Herhangi bir tutarsızlığın ortadan kalkması için bunların benzer şekilde değerlerde değil üretim fiyatlarında hesaplandığını; ama bu üretim fiyatlarının *önceki* üretim çev-

20. *a.g.e.*, s. 265. [*Kapital*, s. 149]
21. *a.g.e.*, s. 266. [*Kapital*, s. 150]

rimi boyunca kâr oranlarının eşitlenmesinin bir sonucu olduğunu varsaymak yeterlidir.

Böyle bir varsayım, von Bortkiewicz ve takipçilerinin Marx'ı suçladıkları güya girdileri değerler biçiminde ve çıktıları üretim fiyatları biçiminde hesaplamak arasındaki mantıki tutarsızlığı ortadan kaldırır. Ama bu bizim verili bir zaman-kesitinde (örneğin bir yıl) sermayenin fiili hareketlerinin işleyişi hakkında bildiklerimizle uyuşur mu? Mesela hammadde fiyatlarının bir yıl boyunca birçok kez değişerek sürekli dalgalandığı: Dolayısıyla bu böyle olduğunda geriye-dönük-düzeltici etkinin gerçekten de vuku bulduğu; kâr oranının nihai eşitlenmesinin yalnızca, metaları sadece sanayi çıktıları sayılabilecek üretim dalları arasında artık-değerin yeniden-bölüşümünün bir fonksiyonu olmadığı, ama en azından hammaddelere ilişkin olarak, girdilerin bir bölümünün çeşitli üretim dalları arasında artık-değerin cari (yıllık) yeniden-bölüşümüne katılıyor olmalarını da içermesi gerekeceği varsayılamaz mı?

Oysa bu geçerli bir itiraz değildir. Tekrar ediyorum, hammaddelerin üretim fiyatları, cari olarak üretimle iştigal eden kapitalistlerce satın alınan diğer tüm girdiler gibi *değiştirilemez verilerdir*. Bunların, cari artık-değer üretiminin yukarı ya da aşağı hareketlerine, ya da verili bir yıl boyunca sermayenin organik bileşiminde meydana gelen cari değişiklerle bağlı olarak değişim göstermeleri mümkün değildir. Kapitalistler bunlara *verili* bir fiyat ödemek zorundadır, bu fiyat verili bir yıl boyunca nihai artık-değer yeniden-bölüşüm alanında olup bitenin bir fonksiyonu olarak *a posteriori* değişmez. Bunlar önceki dönem boyunca meydana gelen kâr oranlarının eşitlenmesinin sonuçlarıdır. Kapitalistlerin hammaddeleri yalnızca yılın başında değil cari olarak satın aldığını varsaymak durumunda kalınsa bile ve bu cari satın almaların kökenini açıkla-

mak için önceden üretilmiş mevcut tüm hammadde stokları denklemden çıkarılmak durumunda kalınsa bile sav geçerli kalacaktır.

Üretim fiyatlarının oluşumu yani ortalama kâr oranının hesaplanması daimi hareket halinde bir süreç değildir. Bu, cari olarak üretilen *tüm* (çoğu) metaların artık-değerlerinin *genel toplam* realizasyonuyla bağlantılıdır. İşte bu nedenle yeni bir ortalama kâr oranının öncekinin yerini almasından söz etmeden önce asgari bir zaman-kesitinin varsayılması icap eder. Böylesi bir yıllık değişim varsayımı bile düşük bir tahminden çok muhtemelen bir abartma olacaktır. Dolayısıyla, hammaddenin cari dönemde üç aylık hatta aylık bazda satın alınmasının bir önceki yıl meydana gelmiş sermaye hareketlerinin sonucu olan üretim fiyatlarını (ortalama kâr oranını) esasen değiştirmediğini varsaymak gerekir. Kuşkusuz –bir bütün olarak toplum için üretilen toplam artık-değerin bir yeniden-bölüşümünün sonucu olan– üretim fiyatlarının oluşumunu, yukarıda alıntılanan pasajda açıkça ifade edildiği gibi Marx'ın sarih bir şekilde üretim fiyatları incelemesinin *dışında bıraktığı* piyasa fiyatlarının cari dalgalanmalarıyla karıştırmamak gerekecektir.

Üretim fiyatlarının (verili bir ülkede ortalama kâr oranlarının) bu nispi katılığı, sonuçlarından biri kâr oranlarının eşitlenmesi olan süreçlerin temel doğasıyla bağlantılıdır. Bu süreçler şunlardır: Üretilen artık-değer (artık-emek) toplam kitlesinin belirlenmesi ve sermayenin çeşitli üretim dalları arasında, hem bir bütün olarak üretken sektörlerin hem de ayrı ayrı alındığında her bir üretken sektörün sermaye organik bileşimlerinde değişiklikleri ve farklılıkları belirleyerek, akışı ve geriye-akışı (büyük-ölçekli sermaye hareketleri). Böylesi *geniş kapsamlı toplumsal hareketlerin* bırakalım aydan aya değişmeyi, çeyrekten çeyreğe değişim gösteremeyecekleri

açıktır. Tek başına sabit sermayenin göreli bölünemezliği bile ileri kapitalist koşullarda, ağır kriz koşulları altında sermayenin köklü değersizleşmesi durumu haricinde, bu tür geniş hareketlerin önünde muazzam bir engeldir. Dolayısıyla, Marx girdilerin üretim fiyatlarının, çıktıların üretim fiyatlarından farklı zaman-kesitlerindeki (farklı yıllar boyunca) eşitlenme hareketlerinin sonucu olduğunu varsaydığında yalnızca kuramsal olarak tutarlı olmakla kalmaz. Bu aynı zamanda bildiğimiz şekliyle kapitalist sistemin gerçek, ampirik olarak doğrulanabilir işleyişine, von Bortkiewicz ve takipçilerinin karşıt varsayımından çok daha fazla tekabül eder.

Hem Marx'ın, dönüşüm sorununa getirdiği çözüme von Bortkiewicz'in yönelttiği eleştiriyi genişletmek, hem de von Bortkiewicz'in kendisince önerilene alternatif bir çözüm getirmek için sayısız girişimde bulunulmuştur. J. Winternitz toplam üretim fiyatlarının hâlâ toplam değere eşit olacağı bir çözüm formüle etmeyi amaçlamıştır. Daha yakın bir geçmişte, Anwar Shaikh, eşzamanlı denklemler yönteminden ziyade 'tekrarlayıcı metodu' kullanarak bir diğer çözüm daha önermiştir.[22] Oysa matematik modellerin kuramsal sorunları ken-

22. J. Winternitz, 'Values and Prices: A Solution of the So-Called "Transformation Problem", *The Economic Journal*, June 1948; F. Seton, 'The "Transformation Problem"', *Review of Economic Studies*, Vol. 24, 1957; C. C. Von Weiszäker ve Paul Samuelson, 'A New Labor Theory of Value for Rational Planning, through Use of the Bourgeois Profit Rate', *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*, Vol. 68, No. 6, June 1971; A. Medio, 'Profit and Surplus Value: Appearence and Reality in Capitalist Production', E.K. Hunt ve Jesse Schwartz (ed.), *A Critique of Economic Theory*, Londra, 1972; Elmar Wolfstetter, 'Surplus Labour, Synchronized Labour Costs and Marx's Labour Theory of Value', *The Economic Journal*, Vol. 83, September 1973; Anwar Shaikh, 'Marx's Theory of Value and the "Transformation Problem", Jesse Schwartz (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, 1977; Ira

di içlerinde ve kendiliklerinden 'çözmesi' mümkün değildir. Bunlar yalnızca, anlamlı bir biçimselleştirme oluşturabilme öncesinde doğası ve zorunlu çıkarımları kavranmış olması gereken ve önceden öyle anlaşılmış, karşılıklı ilişkileri formel ifadeye kavuşturabilirler. Ne yazık ki, böylesi modellerin yaratıcılarının çoğu önceden kanıtlanmamış ya da ampirik olarak sınanmamış korelasyonları sessizce varsayarak çalışırlar. Bu model sahiplerinin denklemleri matematik olarak kuşkusuz tutarlı olmakla birlikte yine de kuramsal olarak yanlış olabilecek: Yani çözüleceği varsayılan problemin anlamlı bir ifadesine tekabül etmeyen sonuçlara yol açarlar.

Örneğin, 'Okishio teoreminde' yazar, kâr oranının eğilimine ilişkin sonuçlara varmak için, sabit sermayeyi bütünüyle parantez içine alır. Ancak eğer tam da sabit sermayenin büyümesinin, kâr oranında gerileme eğiliminin –temel değilse de– temel belirleyicilerinden biri olduğu kaziye [postüla] olarak kabul edilirse, o zaman bu teorem herhangi bir şey kanıtlamış olmayacaktır.[23] Benzer şekilde, (Paul Sweezy, Piero Sraffa, F. Seton ve diğer birçoğu tarafından kabul edilen) dönüşüm probleminin von Bortkiewicz 'çözümünde', tüm ürünler için (tüm sanayi kolları hatta firmalar için değil –ki bu bambaşka bir hikâyedir) müsavi kârların yanısıra bir çözüm için yalnızca diğer metaların üretimine giren metaları kapsayan denklemlere ihtiyaç duyulacağı varsayılmıştır. Bu şartlar altında

---

Gerstein, 'Production, Circulation and Value', *Economy and Society*, Vol. 5, 1976; vb. Bu konu hakkında bibliyografyanın iyi bir özeti şu kitapta yer alır: Carlo Benetti, Claude Berthomieu ve Jean Cartelier, *Économie classique, économie vulgaire*, Paris, 1975.

23. N. Okishio, 'Technical Changes and the Rate of Profit', *Kobe University Economic Review*, Vol. 7, 1961, ss. 85-90; N. Okishio, 'A Mathematical Note on Marxian Theorems', *Weltwirtschaftliches Archiv*, Vol. 91 (1963 II), ss. 287-99.

(metaları yeniden-üretim sürecine girmeyen) kesim III'ün organik bileşimi mantıken ortalama kâr oranını etkilemeyecektir.[24] Ama bu bize ne Marx'ın çözümlemesindeki, böyle bir ayrımı açık bir şekilde dışarıda bırakan kesim III hakkında, ne de özellikle kapitalist ekonominin gerçek işleyişinde, yani gerçek hayatta ne olup bittiği hakkında herhangi bir şey söyler. Silahlanma sanayiinin organik bileşiminin de ölçeğinin de gerçek bir kapitalist ekonominin gerçek kâr oranında ihmal edilebilir olduğunu söylemenin, özellikle bu kesimin sözgelimi 1943 Almanya'sında ya da 1944'ün ABD'ndeki büyüklüğüne göz atıldığında pek savunulur yanı yoktur.

24. Bu gözlemi Kudüs İbrani Üniversitesinden (Hebrew University) Emmanuel Farjoun'a borçluyum.

4. Dönüşüm Sorunu: Parasal Karışıklık

Marx'ın dönüşüm problemine getirdiği çözüme ikinci bir saldırı hattı, üretim fiyatlarıyla piyasa fiyatlarını birbirine karıştırmayı işin içine kattığı gibi, daha genel olarak probleme değerlerin fiyatlar olarak ifadesini yani parayı ilgilendiren soruların dâhil edilmesini kapsar. Bu karışıklığın günahı, von Bortkiewicz'in eleştirisini sahiplenme şekliyle özellikle Sweezy'nin boynunadır.[25] Yakın zamanda Ian Steedman gibi başkaları onun yolunu izlemişlerdir.[26]

Oysa Marx'ın kendisi üretim fiyatlarının pazar fiyatlarıyla yani para cinsinden ifade edilen değerlerle (ya da üretim fiyatlarıyla) alakalı *olmadığını* açık bir şekilde ortaya koyar. Bizzat 9. Bölümün başlığı metaların *değerlerinin* üretim fiyatlarına dönüştürülmesi ifadesini içererek bunu kesin bir biçimde açığa vurur. Değerler emek nicelikleridir ve bu sıfatla parasal fiyatlarla hiçbir alakaları yoktur. Kâr oranının farklı üretim dalları arasında eşitlenmesi *artık-değer niceliklerinin* bir daldan diğerine aktarılması yoluyla olur. Yine, artık-değer nicelikleri de parasal nicelikler değil emek (artık-emek) nicelikleridir. 3. Ciltten son alıntılanan pasajın sonunda benim bilerek almadığım ama şimdi alıntılayacağım –dönüşüm problemine parasal sorunların dâhil edilmemesine ilişkin tüm kuş-

25. Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York, 1942, ss. 117-18.

26. Steedman, *a.g.e.* , ss. 45-7.

kuları ortadan kaldıracak– bir cümle yer alır: 'Burada kuşkusuz bu değerlerin sırf parasal ifadelerinde bir değişikliği kastetmiyoruz.'[27] Eğer sorun değerlerin parasal ifadelerindeki değişiklilerle ilişkili değilse, *ipso facto* üretim fiyatlarının parasal ifadeleriyle de ilişkili değildir.

Gerçekte Marx, dönüşüm problemine kendi çözümünü verdiği bölümün hemen ardından gelen 10. Bölümde pazar fiyatlarına ve rekabet vb.nin bu fiyatlar üzerindeki etkilerine girer. Ama bu bölümde piyasa fiyatları ve değerin parasal ifadelerindeki (üretim fiyatlarındaki) dalgalanmaları, üretim fiyatlarındaki dalgalanmaları belirleyen ortalama kâr oranındaki dalgalanmalardan açık ve seçik biçimde ayırt eder.[28]

Bu karışıklığın gerisinde Marx'ın para teorisinin doğasının yetersiz bir kavranışı yatar. Marx parayı (altını) *kendi 'asli' değerine sahip olan özel bir meta* olarak düşünür. Paranın diğer tüm metaların mübadele-değerleri için genel bir eşdeğer olarak iş görmesi sadece bu nedenle mümkün olur. Bundan dolaysız biçimde piyasa fiyatlarının (parasal fiyatların, değerin para cinsinden ifadelerin) dalgalanmalarının daima *ikili bir hareketten*: Bir metaın değerindeki değişikliklerin ve para-meta [yani] altının değerindeki değişiklerin ikili hareketinden kaynaklanabileceği sonucu çıkar. Ama para-metaın asli değerindeki değişiklikler diğer tüm metaların pazar fiyatlarında özdeş etkilere sahiptir. Yani bu metaların karşılıklı mübadele ilişkilerini (karşılıklı 'nispi fiyatlarını') değiştirmesi *mümkün*

27. *Capital* Vol. 3, s. 266. [Karşılaştırmak için bkz. *Kapital*, 3. Cilt, s. 150]

28. Engels –piyasa fiyatlarından kaynaklanan– parasal kârların genel toplamının üretilen artık-değer genel toplamından düşük olduğu, zira bu arada değerin, emek üretkenliğinde artış sonucu, gerilemiş olduğu durumun olabileceğini açık bir biçimde öngörür. Bkz. Conrad Schmidt'e 12 Mart 1895 tarihli mektup, *Selected Correspondence, a.g.e.* , ss. 564-5.

değildir. Kâğıt para bu bakımdan herhangi bir şeyi farklı kılmaz. Kâğıt para enflasyonu yalnızca artan bir kâğıt dolar kâğıt sterlin vb. miktarının, para-metaın, altının aynı miktarını (örn. bir onsunu) temsil ettiği anlamına gelir. Her ikisi de yalnızca artık-değer niceliklerinin farklı üretim dalları arasında yeniden-bölüşümü ile ilişkili olduklarından, değerin parasal ifadesi için doğru olan aynı şekilde üretim fiyatlarının parasal ifadesi için de doğrudur.

Yeniden-üretim tablolarındaki 'girdiler' eğer üretim fiyatlarıyla değil de pazar fiyatlarıyla ifade edilmişlerse ancak gerçekte vuku bulan kapitalist üretimdeki (yani gerçek hayattaki) girdiler olarak tahlil edilebileceklerdir: Çünkü kapitalistler hammaddeleri, makineleri, binaları vb. açık bir biçimde piyasa fiyatlarından satın alırlar. Dolayısıyla sorun değerlerin, üretim fiyatlarına değil, pazar fiyatlarına nasıl dönüştürüleceği sorunu; ya da birbirini izleyen iki dönüşüm aşamasında, değerlerin önce üretim fiyatlarına, sonra piyasa fiyatlarına nasıl dönüştürüleceğidir. Kuşkusuz bu nihai aşama gerçek parasal sorunları içermek zorunda olacaktır: Özellikle de metaların ortalama değeri ve altının ortalama değeri arasındaki karşılıklı ilişkili olma durumunu. Bu anlaşmazlığın gerçek konusu; 'dönüşüm probleminin' özden görünüşe diğer bir deyişle gündelik gerçeklikteki üretim ve dolaşım sürecine dolayımsız geçişe mi ilişkin olduğu, ya da bu sorunun –benim kuvvetle savunacağım gibi– yalnızca, henüz dolayımsız doğrulanılabilen ampirik verileri yani piyasa fiyatlarını ele almayan, *tanıma sürecindeki dolayımlayıcı bir bağ* mı olduğudur

Bir sonraki sayfadaki şekil Marx'ın çoğu zaman kafa karıştıran çeşitli değer, piyasa değeri, üretim fiyatları ve piyasa fiyatları kavramlarını açıklığa kavuşturmada yardımcı olacaktır.

Marx'ın üretim fiyatları ve değerler arasındaki ilişkileri ele

alış tarzının von Bortkiewicz/Sraffa 'düzeltmelerinin' mükemmel bir geniş kapsamlı eleştirisi Pierre Salama tarafından yapılmıştır.[29] Bu eleştiri, diğer niteliklerinin yanısıra, yazarların kendilerinin dahi her zaman farkında olmadıkları temelde yatan bir dizi kuramsal varsayımı ortaya çıkarmış olma meziyetine sahiptir. Eleştiri, von Bortkiewicz sisteminin daha da ayrıştırılması –diğer bir deyişle bizzat von Bortkiewicz'in Marx'a yönelttiği bazı eleştirilerin kendisine uygulanması (örneğin, kesim I'in toplulaştırılmasında, münhasıran kesim III'teki metaların üretimiinde kullanılan üretim araçları farklı bir statüye sahip olacakları açıktır)– halinde bunun kaçınılmaz olarak *tüm* değer hesaplamalarının ve dolayısıyla sömürünün bizzat kendisinin sistemde ortadan kaldırılmasına yol açacağını gösterir. Salama, Farjoun ve diğerlerinin 'dönüşüm probleminin' tüm çetrefilliklerini kesin bir biçimde çözdüklerini ima etmek istemiyorum: Hâlâ daha ileri tartışma ve araştırmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Ama von Bortkiewicz, Seton ve Sraffa da Marx'ın yanlış olduğunu 'kesin olarak' kanıtlamış değillerdir.

29. Pierre Salama, *Sur la valeur*, Paris, 1975, ss. 164 ve ilerisi.

5. Gerileyen Kâr Oranı Anlaşmazlığı

Marx, ortalama kâr oranını, üretim süreci boyunca üretilen artık-değer genel toplamının sermaye genel toplamına bölünmesi olarak tanımlamasından, kapitalist üretim tarzının merkezi 'hareket yasasını' türetir. Sermayenin tek başına artık-değer üretimine yol açan bölümü (emek-gücü satın almakta kullanılan değişken sermaye), teknik ilerlemenin temel olarak emek-tasarruf-eden eğilimi –canlı emeğin ölü emekle (makineler) tedrici ikamesi– nedeniyle ve toplam çıktının değeri içinde hammaddelerin değerinin giderek artması nedeniyle toplam sermayenin giderek daha da küçük bir bölümü haline gelme eğilimindedir. Diğer bir deyişle, değer ifadesiyle sermayenin organik bileşimi artış eğiliminde olduğundan, kapitalist sistemde ortalama kâr oranının içkin [inbuilt] bir gerileme eğilimi mevcuttur.[30]

Elbette Marx kesintisiz doğrusal bir gelişmeden değil, açık biçimde bir *eğilimden* söz eder. Marx kapitalizmde ortalama kâr oranının gerileme eğiliminin işleyişini etkisizleştirmek

30. Georgios Stamatis Marks'ın *Kapital*'in 3. Cildinin 13. Bölümünde *artık-değer oranında bir artış* –sermayenin organik bileşiminde artışa yol açan aynı güçlerin neden olduğu bir artış– koşullarında ortalama kâr oranında gerileme yasasını zaten geliştirmiş olduğunu kapsamlı bir şekilde göstermiştir. 14. Bölümde incelenen dengeleyici kuvvetler artık-değer oranında artışın, kesim II'deki emek üretkenliğinde bir artışın sonucu *olmayan*, yani reel ücretler istikrarlı kalırken gerileyen ücret-mallarının değerinden kaynaklanmayan biçimlerine ilişkindir. Bkz. *Die 'spezifisch kapitalistichen' Produktionsmethoden und der tendenzielle Fall der allgemeinen Profitrate bei Karl Marx*, Berlin, 1977, ss. 116 ve ilerisi.

özgül meta

tekil değer
(içerdiği emek niceliği)

piyasa değeri
(içerdiği toplumsal olarak ortalama-gerekli-emek niceliği)

üretim fiyatı
(kâr oranlarının farklı dallar arasında eşitlenmesiyle değişime uğrayan toplumsal olarak gerekli emek niceliği = her daldaki ortalama üretim maliyeti + tüm dalların ortalama kârı)

para-meta
(altın)

tekil değer
(her özgül altın madeninin ürününde içerilen emek niceliği)

piyasa değeri
(en düşük üretkenlik koşullarında fiilen üretilen altının içerdiği emek niceliği)

üretim fiyatı
(tüm altın madenlerindeki toplam üretim maliyetleri artı ortalama kâr, bölü toplam çıktı: altının değerinin altın cinsinden ifadesi anlamına geleceği için, altının 'piyasa fiyatı' olmayacağı açıktır)

metaların 'asli' piyasa fiyatları
(verili bir metaın altın, para nicelikleriyle ifade edilen üretim fiyatları)

metaların 'dalgalanan' piyasa fiyatları
(verili bir metaın altın – para - nicelikleriyle ifade edilen ve arz ve talebin çok kısa-dönemli dalgalanmaları altında değişime uğrayan, yani 'asli' piyasa fiyatlarının, yani üretim fiyatlarının, yani değerlerin 'ekseni' çevresinde dalgalanan üretim fiyatları)

↑

kapitalizmde değer yasasının işleyişi
(çok kısa-dönemli olanlar dışında 'asli' piyasa fiyatlarının dalgalanmaları, verili bir metaın çıktısındaki ve altının çıktısındaki, ortalama kâr oranından sapmalarla dolayımlanan nispi değer hareketleri – emek üretkenliğinde artış ya da azalışlar – tarafından belirlenir)

hatta tersine çevirmek için çalışan güçlü dengeleyici kuvvetlerin olduğunu vurgular. Diğer kuvvetler bu eğilimin işleyişini en azından kısmen yavaşlatma eğilimindedir.

En önemli dengeleyici kuvvet kapitalist sistemin artık-değer oranını artırma olanağıdır. Aslında saf 'teknik' bakış açısından artık-değer oranında artışın, sermayenin organik bileşiminde artışı sonsuza dek telafi etmesi mümkünmüş gibi görünebilir. Kâr oranının $\frac{s}{c+v}$ belirlenişini pay ve paydayı *v* ile bölerek değiştirirsek $pr' = s/v / c/v+1$ formülünü elde ederiz. Diğer bir deyişle, kâr oranı artık-değer oranı *s/v* ile doğru orantılı, sermayenin organik bileşimi *c/v* ile ters orantılıdır. Şayet artık-değer oranı sermayenin organik bileşimi oranıyla aynı oranda artarsa kâr oranının gerilemesi durur.

Ancak bir an durup düşünürsek artık-değer oranında ve sermayenin organik bileşimi oranında böylesi eşit orantılı bir artışın uzun dönemde imkânsız olduğunu görürüz. Kuramsal olarak sermayenin organik bileşimi sonsuza dek yükselebilir. Canlı emeği tamamen dışarıda bırakan tam otomatikleşmiş üretimde olabilecek olan budur.[31] Ama artık-değer oranı sonsuza kadar yükselemez. Ücretli-emek istihdam edildiği sürece, işçilerin emek-güçlerini yeniden-yapılandırabilmek için gereksindikleri tüketim mallarının eşdeğerini birkaç dakikalık hatta birkaç saniyelik çalışmayla ürettikleri bir üretim düzeyini (tam otomatikleşmiş fabrikalardaki de dâhil olmak üzere) tahayyül etmek mümkün değildir. Gerçekte, mevcut emek üretkenlik düzeyi yükseldikçe ve toplumsal olarak tanınmış ortalama ücret (reel ücret) yükseldikçe, artık-değer oranını, reel ücretleri ciddi biçimde dü-

---

31. Daha bugünden emek maliyetleri bazı petrokimya iş kollarında toplam üretim maliyetlerinin binde 1'inden daha aşağı inmiş durumdadır. Bkz. Charles Levinson, *Capital, Inflation and the Multinationals*, Londra, 1971, ss. 228-9.

şürmeden önemli ölçüde artırmak zorlaşır. Reel ücretlerin ciddi bir biçimde düşürülmesi keskin toplumsal ve siyasi krizlere yol açmanın yanısıra, muazzam bir aşırı-üretim sorunu yaratacaktır (çünkü ücret-malları kesimindekiler de dâhil kullanım-değerleri kitlesi emek-üretkenliğinden ve sermaye birikiminden çok daha hızlı artar).[32]

Bunun yanında, bir kez tam otomasyona yaklaştığımızda ücretli sayısı ve toplam emek-saati sayısı sert bir biçimde azalacağından, *s* –ki bir oran değil, mutlak bir kütledir– *v* ile birlikte süratle gerilemeye başlar. Aslında, tam otomasyona ulaşmış bir ekonomide üretim sürecinde canlı-emek girdileri ortadan kalkmış olacağından artık-değer tamamıyla *ortadan kalkacaktır*. Dolayısıyla artık-değerin kendisi artık mevcut olmadığında biçimsel olarak bir 'artık-değer oranı' 0/0 düşünmek saçma olacaktır.

Marx tarafından sıralanan diğer dengeleyici kuvvetler şunları içerir: *c/v*'nin büyümesini yavaşlatarak eşzamanlı olarak kâr oranında gerilemeyi açıkça yavaşlatan değişmeyen sermaye öğelerinin (hem hammaddelerin hem de makinelerin) ucuzlaması; yıllık kâr kitlesi, özdeş bir para-sermaye dolaşımının başaracağı üretim çevrimi sayısının bir fonksiyonu olduğundan, hızlandırılmış bir sermaye devri (bu devrin kendisi de, hem hızlandırılmış bir dolaşım sürecinin –yani metaların daha çabuk nakli ve satışının– hem de daha hızlı bir üretim temposunun vb.nin bir fonksiyonudur); sermayenin sermayenin-organik-bileşiminin daha düşük olduğu ülkelere doğru dışarı-akışıyla dış ticaret ve genel olarak sermaye yatırımının, sermayenin-organik-bileşiminin geleneksel sanayiden önemli ölçüde düşük olduğu o güne kadar kapitalist-ol-

---

32. *Capital* Vol. 3, ss. 339-48 ve *Grundrisse*, ss. 244-6.

mayan biçimde örgütlenmiş çıktı dallarına genişlemesi.[33] Artık-değer oranını, normal olarak ücret-malları sanayiindeki emek-üretkenliğinde bir büyümenin (ki buna istikrarlı ve hatta yükselen reel ücretler eşlik eder –ya da edebilir) sonucu olacak bir artışın fevkinde ve üzerinde yükselterek reel ücretlerin düşürülmesi aynı şekilde kâr oranında gerilemeyi frenler.

Nihayet, Marx, 3. Cildin 14. Bölümünde vurgulamış olduğu, artık-değer *oranında* gerilemeye artık-değer *kitlesinde* –ve dolayısıyla kâr kitlesinde– bir yükselişin eşlik edebileceği (ve normal olarak ettiği) hususundan 15. Bölümde söz etmez. Bunun kendi içinde ve kendisinden, kâr oranının gerileme eğilimi açısından dengeleyici bir etmen olmadığı halde, bu eğilimin bazı iktisadi *sonuçları* açısından dengeleyici bir etmen olduğu açıktır. Kârları 100 milyon dolardan 200 milyon dolara çıktığında kapitalist sınıfın sadece bu 200 milyon dolar şimdi toplam sermaye üzerinden yüzde 11 yerine 'yalnızca' yüzde 5 getiri anlamına geliyor diye (dükkânı hepten kapatmak şöyle dursun) yatırımlarını önemli ölçüde azaltmayacağı apaçık ortadadır. Bu esef verici evrimi düzeltmenin bir yolunu bulmaya çalışacak, ama kesinlikle paniğe ya da umutsuzluğa kapılmayacaktır.

Geleneksel olarak, Marksistler (ve sanayi çevrimi kuramında uzmanlaşmış akademik iktisatçılar) Marx'ın ortalama kâr oranında gerileme eğilimi teorisini iki özgül –ve çok farklı– zaman-kesiti içerisinde değerlendirmişlerdir: Sanayi (ya da ticaret) çevriminin kendi içerisinde; ve kapitalist üretim tarzının en geniş kapsamlı tarihsel varlığının 'yüzyıllar-süren' zaman-kesiti boyunca (zira bu üretim tarzının sonsuza dek varlığını sürdürme kapasitesi ya da tersi yaşamsal bir sorundur).

33. Örneğin geç kapitalizmde sözde 'hizmet endüstrileri'nin çoğu.

Bu ikinci zaman-kesiti ile ilgili olan 'çöküş kuramı' (*Zusammenbruchstheorie*) bu Girişin sonunda ele alınacaktır. Kâr oranının yükselme ve alçalmaları ve ticaret çevrimleri arasındaki korelasyona ilişkin olarak bugün Marksistler ve ticaret çevrimi araştırmalarında uzmanlaşmış akademik iktisatçılar arasında geniş bir mutabakat vardır.[34] Yine de, daha önce çok az ilgi duyulmuş bir üçüncü ara zaman-kesiti kalır. Bu kapitalist gelişmenin uzun dalgalarıdır, yani bir bütün olarak kapitalist ekonominin birbirini izleyen daha hızlı ve daha yavaş büyüme dönemleridir.

En azından üç durumda –1848 devrimleri sonrası; 1893 civarı ve ABD'de İkinci Dünya Savaşı başlangıcında, Batı Avrupa'da ve Japonya'da kırkların sonunda– kapitalist üretimin ortalama büyüme oranında dikkate değer bir artış olduğuna dair ezici sayıda kanıt mevcuttur. Büyüme oranında böylesi bir artış Marksist bir bakış açısından sermaye birikiminin hızlandırılmış temposuyla eşanlamlıdır. Ve sermaye birikim oranında uzun-dönemli bir artışın, Marksist iktisat teorisi çerçevesinde ortalama kâr oranında bir gerileme yerine ani ve sürdürülebilmiş bir yükseliş olmaksızın kavranılması imkânsızdır.

Kapitalist üretim tarzının bu gerçek tarihini Marx'ın ortalama kâr oranının gerileme eğilimi arka planına karşın anlaşılabilir hale getirmek için bu üç dönüm noktasının hemen öncesinde ve 'genişleyici uzun dalgaların' başlangıcında hüküm süren koşulları incelememiz gerekir. Bu yolla, Marx tarafından sıralanan 'etkisizleştirici etmenlerin' kâr oranında gerileme eğilimini sanayi çevriminin belli bir evresinde normal olarak vuku bulacağından daha uzun bir dönemde etkisizleştirmek, ya da hatta geriye çevirmek için ne ölçüde belli bir tarz-

34. Bkz. örneğin, W. C. Mitchell, *Business Cycles and their Causes*, Berkeley, 1941.

da *bileştiklerini* anlamamız mümkün olacaktır. Başka bir yerde bunun gerçekten böyle olduğunu ampirik olarak göstermeyi amaçlamıştım.[35] Bunu tekrarlamak gerekli değil ama yasanın (Marx'ın da bahsettiği[36]) bu tür geçici etkisizleşmesinin yasanın genel geçerliliği ile hiçbir şekilde çelişkili olmadığını ifade emek yeterli olacaktır. Çünkü 'genişleyici uzun dalgaları' düzenli olarak, kâr oranında gerileme eğiliminin kendisini normal sanayi çevrimi sırasında olduğundan daha güçlü ve daha kalıcı bir biçimde gösterdiği 'depresif uzun dalgalar' takip eder. Eğilimin edimleri dengeleyici etmenler tarafından geciktirilebilir, ama bu yalnızca onun daha yıkıcı bir güçle geri gelmesine neden olur. Bu en azından bugüne dek tarihin kanıtladığıdır ve Marx'ın çözümlemesini bütünüyle doğrular. Çıkartılacak yegâne ilave sonuç, eğer eğilim yasasının zaman içinde somut işleyişi tam anlamıyla kavranacaksa farklı zaman-kesitlerinin birbiriyle eklemlenmesi gerekeceğidir.

Yasanın işleyişinin kendisine (hakikat muhtevasına[37]) son on yıllarda bir dizi yazardan giderek artan itirazlar gelmiştir. Bu kısmen, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki uzun-dönemli hızlı ekonomik büyümenin –Marksist terimlerin kendileriyle– gerileyen bir kâr oranıyla bir şekilde bağdaşmaz görünmesi

35. Bkz. *Geç Kapitalizm* 4. Bölüm; Ernest Mandel, *Long Waves of Capitalist Development*, Cambridge, 1980. [*Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları*, Yazın Yayınları, İstanbul, Ocak 1986]

36. *Capital* Vol. 3, ss. 363 ve 372.

37. Bu hakikat muhtevasını, yasa kendisini münhasıran, ya da esasen, kendi yadsınması yoluyla gösterir şeklindeki saçma iddiayla savunmak kuşkusuz mümkün değildir. Bu, 'ikinci gerileme' (onlar için beklenmedik bir şekilde) başlamadan önce çeşitli Sovyet yazarlarınca benimsenen pozisyondur. Örneğin, S. L. Wygodski, *Der gegenwärtige Kapitalismus*, Köln, 1972, s. 232. Bu yazarlar yasanın yükselen kâr oranları yönünde bir eğilimle doğrulandığını düşünüyorlardı!

olgusundan kaynaklanmıştır. Gillman ve başkalarının 'realizasyon giderleri'(bu giderler muhtemelen artık-değerden düşülecektir ki bu durumda sadece 'üretken sermaye tarafından temellük edilen artık-değere' indirgeme yapılmış olacaktır) ya da 'artık' gibi, varsayılan büyümesi Marks'ın kavradığı biçimiyle kâr oranının düşmesinin neden durduğunu, başka türlü kavrandığında düşmeye devam ettiğini açıklayan yeni kategoriler keşfetme çabalarının nedeni budur.[38] Oysa bu arada 1974-5'ten bu yana yaşanan olaylar yasanın gücünü her zamankinden çok koruduğunu göstererek bu tür savları fenersiz yakalamıştır.

Neo-Rikardocu okulun yasanın geçerliliğine hem kuramsal hem de ampirik zeminde itirazları daha sistemli olmuştur. Temel teorik sav Okishio teoremi diye bilinen savdır.[39] Her kapitalist yalnızca eğer makineler kâr oranını artırırsa makineleşecek olduğundan, her kapitalist için artan kârların hep birlikte alındıklarında kapitalistler için kâr oranının azalmasına yol açması nasıl mümkün olur?

Oysa bu akıl yürütmede iki sakatlık vardır. İlk olarak, her kapitalistin yeni makineleri yalnızca eğer bunlar, onun kâr *oranını* artırırsa [sürece] katacağı doğru değildir. Bizzat Marx'ın işaret ettiği gibi bu elbette kapitalistin *gönüllü* eğilimidir. Ama pazar payını korumak ya da hatta firmasını iflastan kurtarmak için yani rekabet baskısı altında maliyet fiyatını düşürmek için, bu kararın kâr oranı üzerindeki etkisine rağmen yeni makineleri ihdas etmeye *zorlanabilir*. Aslında kapitalistle-

38. Örneğin Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, Londra, 1957. Paul Baran ve Paul Sweezy de benzer şekilde, bu yazarlara göre yalnızca 'rekabetçi sistemde' geçerli olan kâr oranında gerileme eğiliminin karşısına bir sözde 'artığın' yükselme eğilimi koyarlar: bkz. *Monopoly Capital*, s. 80.
39. Okishio, 'Technical Changes', *a.g.e.*

rin kâr *miktarını* düşüren makineleri ihdas etmekte tereddüt edeceklerini söylemek çok daha doğru olacaktır; ama zaten kâr miktarı (kütlesi) ve kâr oranı oldukça farklı iki kategoridir. İlki yukarı gittiği halde ikincisi aşağı gidebilir.[40]

İkinci olarak, bu sav ortalama kâr oranının düşme eğiliminin önemli bir örneğini oluşturduğu kapitalist 'hareket yasalarının' temel doğasının hayret verici bir yanlış anlaşılmasını ortaya koyar. Bu yasalar tekil kapitalist firmaların bilinçli kararlarından bağımsız ve bu kararlara rağmen işler. Aslında bunların, bu firmaların bilinçli kararlarının nesnel ve öngörülmeyen *etkileri* olduğunu söylemek mümkündür. Hiçbir kapitalist yeni makine satın alma kararının gerçek sonucunun ne olacağını önceden bilemez. Bu sonuçlar ancak bu makinelerin yardımıyla üretilen metalar satıldığında ve birbirini izleyen yıllık birkaç bilânço çıkarıldığında bilinir hale gelir. Bu nedenle, 'her kapitalist' tarafından daha çok makine alımının

40. Georgios Stamatis birim kâr marjlarında (yani üretilen birim başına maliyet fiyatıyla satış fiyatı arasındaki fark) bir artış ve kâr marjlarındaki bu artışı elde etmek için kullanılan *sabit sermayenin toplam değerinin* de hesaba katıldığı Marksist *kâr oranı* arasındaki belirleyici ayrıma dikkat çeker. (*a.g.e.*, ss. 183 ve ilerisi) Birim maliyetlerin düşmesine yol açan ve birim kâr marjlarını yükselten sistemli makineleşmenin aynı kapitalist yöntemlerinin, sonunda –sermayenin organik bileşiminde, artık-değer oranındaki artıştan daha yüksek oranda bir yükselişi tetikleyen kuvvetlerden biri olan ve böylelikle kâr oranında gerilemeye neden olan– toplam sabit sermaye yatırımında ortalamaüstü bir artışa yol açması sermaye için (sermayenin organik bileşiminin yükselmesi yasasında ifade edilen) tam bir 'trajedidir'. Stamatis'in kitabı şaşırtıcı biçimde şizofreniktir. Bütün bir ilk bölüm Marx'ın ortalama kâr oranının düşme eğilimi teorisinin yerindeliğini özenli ve son derece ayrıntılı bir tarzda yücelttiği halde, yazar daha sonra nefes kesen bir *salto mortale [ölüm taklası]* ile kapitalizm artık 'özgül kapitalist üretim yöntemlerini' uygulamadığından bu aynı yasanın bugün artık geçerli olmadığı sonucuna varır!

kapitalistin hem kâr kitlesini hem de kâr oranını artırma *niyetiyle yapılması* ama tüm bu kararların nihai sonucunun hepsinin ortalama kâr oranının fiilen azaldığı bir durum olması pekâlâ mümkündür –aslında kaçınılmazdır.[41]

Neo-Rikardocuların öne sürdükleri temel ampirik iddiaya gelince; bu sermayenin organik bileşiminin zaman içinde hiçbir şekilde yükselmediğini ama aşağı yukarı aynı kaldığını ifade eder. Diğer bir deyişle, uzun vadede teknik ilerleme esasen ne emek-tasarruf eder ne de 'sermaye-tasarruf eder' ama nötrdür.[42] Sermayenin organik bileşiminin bu sözde istikrar endeksi zaman içinde sermaye/çıktı rasyosunun sözde istikrarıdır.

Bir kere sermaye/çıktı rasyosu kesinlikle sermayenin organik bileşimiyle özdeş (ya da ona koşut) değildir. Ne de milli gelirdeki sözde istikrarlı 'ücret payı' istikrarlı bir artık-değer oranına koşuttur (ya da özdeştir). Sermaye/çıktı rasyosunda değişmeyen sermaye hatalı olarak sabit sermaye ile özdeşleştirilmiştir: Yani değişmeyen sermayenin (ve toplam sermayenin) büyüyen bir bölümü haline gelme eğilimindeki hammaddelerin değerinin ağırlığı akıl yürütmeden tamamıyla çıkarılmıştır. 'Ücret hesabına' gelince, bu, üretken-emeğin ödemesi olan değişken sermayeyi, en azından kısmen artık-değerden gelen üretken-olmayan-emek ödemesiyle birbirine katar.[43] Özellikle geç kapitalizm tarihinde üretken-olmayan-emeğin düzenli büyümesi veri alındığında ayrım istatistik olarak be-

41. Anwar Shaikh, 'Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis', *Cambridge Journal of Economics*, June 1978.

42. Gerçekte, sözde 'nötr' teknik ilerleme kavramının temel kaynağı Roy Harrod'dır.

43. Bu konuda bkz. Anwar Shaikh, 'An Introduction to the History of Crisis Theories', U.R.P.E. antolojisi içinde, *Capitalism in Crisis*, New York, 1977.

lirleyicidir. Buna ek olarak, Shaikh sözde istikrarlı sermaye/çıktı rasyosunun bizzat kendisine istatistik bakış açısından itiraz edilmesi gerektiğini ve bu oranın geniş ölçüde burjuva istatistikçilerinin istatistiksel kategorileri muğlâk ve yanlış kullanımlarına tekabül ettiğini göstermiştir.[44] İlk ayrıntılı çalışmalar bu yargıyı çarpıcı bir biçimde doğrulamıştır.[45]

Geriye cari piyasa fiyatlarıyla ölçülen gerçek-değer ilişkilerinde saydamlık eksikliğinin bir sonucu olarak yükselen sermayenin organik bileşiminin makro-ekonomik temelde yani milli gelir ve gayri safi milli hasıla istatistiklerinden başlayarak ampirik olarak göstermenin kolay olmaması olgusu kalır. Ama sermayenin organik bileşiminin neredeyse dolayımsız bir sonucu toplam yıllık üretim maliyetlerinde emek maliyetlerinin payıdır.[46] Çok sayıda monografi bu ilişkiyi ayrı üretim dallarında zaman içinde incelememize imkân tanıdığından, burada çok daha sağlam bir istatistik zeminde oluruz. Bugün

44. *Age.*, s. 235. Shaikh Victor Perlo'nun ampirik bir çalışmasına göndermede bulunur: 'Capital-Output Ratios in Manufacturing', *Quarterly Review of Economics and Business*, Vol. 8, No. 3, Autumn 1966.

45. Bkz. R. J. Gordon, 'A Rare Event', *Survey of Current Business*, July 1971, Vol. 51, No. 7, part 2; ve aynı yazarın aşağıdaki dergilerdeki makaleleri: *American Economic Review*, June 1969 ve *Review of Economics and Statistics*, November 1968. André Granou, Yves Baron ve Bernard Billandot, *Croissance et Crises*, Paris, 1980 adlı kitaplarında (ss. 102-4) sermaye/çıktı rasyosunun Büyük Buhran ile savaş-sonrası dönemin hemen başı arasında düştüğü, 1948 ve 1958 arasında yükseldiği, 1958 ve 1968 arasında yeniden gerilediği (ya da istikrarlı kaldığı) ama 1968 sonrasında hızla yükseldiği tezini savunurlar. Yine de, bu oranı hesaplama tarzları, savaş-sonrası dönemde güçlü bir biçimde yükselen artık-değer oranını hesaba dâhil etmesi nedeniyle, bunu bir ölçüde kâr oranının bir karşıtı haline getirir.

46. Dolayımsız sonuç ama özdeş değil. Bkz. *Capital* Vol. 3, ss. 334-5'teki Engels'in değerlendirmeleri.

emek maliyetlerinin toplam cari (yıllık) üretim maliyetlerinde, bırakalım bir buçuk yüzyıl öncesini, İkinci Dünya Savaşı arifesindekinden ya da yirminci yüzyıl başındakinden daha geniş bir bölümü oluşturduğu *tek* bir üretim dalı keşfetmekte güçlük çekilecektir.[47] Kapitalizme ücret-mallarının üretiminin ucuzlama eğilimi kadar içkin olan makineler ve hammaddelerin üretiminin tüm aşikâr ucuzlama eğilimlerine rağmen, kapitalist büyüme ve teknik ilerlemede uzun-dönemli *temel* eğilim gerçekte emek-tasarrufu eğilimidir. 'Makineleşme' ve 'büyüyen otomasyon' terimleri eğer tam da bu temel eğilimi değilse başkaca neyi ifade edecekti? Marx'ın büyük kuramsal başarılarından biri bu eğilimi, kapitalist üretim tarzı için tarihsel belirleyiciliğinin nadiren teslim edildiği bir zamanda vurgulamış olmasıdır.

47. Bkz. Benim *Late Capitalism, a.g.e.*, ss. 199-204 arasında zikrettiğim, özgül üretim dalları üzerine çok sayıda monografi.

6. Marksist Kriz Teorileri

Daha önce söylediğim gibi, Marx bize tamamlanmış, tam olarak geliştirilmiş bir kriz teorisi bırakmamıştır. Sanayi çevrimleri ve kapitalist aşırı-üretim krizleri üzerine gözlemleri başlıca kitaplarının bazıları ve bir yığın makale ve mektup arasında dağılmış durumdadır.[48] Yine de, ortalama kâr oranının düşme eğilimini Marx'ın aşırı-üretim krizlerini açıklamaya temel katkısı olarak görmek ayartıcıdır ve çeşitli çağdaş Marksist yazarlar gerçekten de bu görüşü sahiplenmişlerdir.[49] Bu görüş doğru mudur?

Benim cevabım hem evet hem hayır olacaktır. Bir sanayi çevrimi çerçevesinde kâr oranında yükselme ve alçalmaların, üretimdeki yükselme ve alçalmalarla yakından bağıntılı olduğu olgusundan kuşku duymak mümkün değildir. Ama bu ifade krize bir *nedensel açıklama* getirmek için kendi içinde ve kendisinden yeterli değildir. Krizlere yetersiz artık-değer üre-

---

48. *Kapital*'in 2. ve 3. Ciltleri dışında Marks'ın kriz teorisine temel katkıları *Artık-Değer Teorileri* ve cari iktisadi krizler üzerine makalelerinde bulunabilir. Bkz. örneğin, 'The State of Trade' (*Neue Rheinische Zeitung*, 7 March 1849), Marx/Engels, *Collected Works*, Vol. 9, ss. 3-8; *New York Daily Tribune* için 1853'te ve 1856 -7'de yazılmış çeşitli makaleler (*Collected Works*, Vols. 11, 12, 14, 15). Marx'ın Engels'le mektuplaşmaları da cari krizler üzerine sayısız yorum içerir.

49. Bkz. örneğin, David Yaffe, 'The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State', *Economy and Society*, Vol.2, No. 2, May 1973; Paul Mattick, 'Krisen und Krisentheorien', aynı başlık altında çeşitli yazarların makalelerinin toplanması içinde, Frankfurt, 1974.

timinin[50] *neden olduğu* şeklinde mekanik anlamda bir yanlış anlama olabilir (ve olmuştur). Yetersiz artık-değer üretimi sermayenin yeterince değerlenmiş hale gelmesine imkân tanımaz; bu durum cari yatırımların aşağı çekilmesine yol açar; bu da istihdamda bir azalmaya yol açar; bu da gelirin, satışların, yatırımın, istihdamın vb. yeni ve birikimli bir azalışına götürür. Bu süreç istihdamdaki düşüş ve sermayedeki değersizleşme artık-değer oranında yeterli bir yükselişe ve sermaye kütlesinde kâr oranının yeniden artmasına imkân tanıyacak yeterli bir azalışa dek sürer. O zaman bunlar da yatırımın, istihdamın, üretimin, gelirin, satışların vb. yeniden birikimli olarak büyümesini olanaklı kılar.

Aşırı-üretim krizlerinin bu vülger anlamda tek başına kâr oranında gerilemeyle açıklanması hem yanlış hem de tehlikelidir. Yanlıştır çünkü *ilâve olarak* biriktirilmiş sermayenin değerlenmesinin olanaksızlığını *önceden yatırılmış* tüm sermayenin değerlenmesinin olanaksızlığıyla karıştırır;[51] çünkü kapitalist firmaların *yatırım kararlarındaki* dalgalanmaları cari artık-değer üretimindeki dalgalanmalarla özdeşleştirir. Oysa ikincisi

50. Bkz. Mattick, *a.g.m.* , s. 111: 'Sermaye birikimi dolayısıyla artık-değer realizasyonuna bağlı değildir ama artık-değer realizasyonu sermaye birikimine bağlıdır'; ve aynı yerde s. 115: 'Artık-değer üretimi sermaye birikimi sürecini kârlı bir biçimde sürdürmek için yeterli olmadığında, birikim yoluyla realize edilmesi de mümkün olmaz; realize edilmemiş artık-değer ya da aşırı-üretim haline gelir.' Aşırı birikim ilkin mutlak bir tarzda konur: Biriktirilmiş tüm sermayenin değerlenmesi için yeterli artık-değer mevcut değildir. Sonra sav göreli bir iddiaya kayar: İlâve artık-değer hâlâ mevcuttur ama ilâve sermayeye yüzde 0 kâr getireceği için biriktirilmiş hale gelmez. Ama bu, ilâve olarak üretilmiş metaların piyasa fiyatlarından bağımsız olarak nasıl görülecektir? Piyasa fiyatlarında yüzde 0 kâra yol açan bir düşüş piyasada önceden mevcut bir mal bolluğunu yani sermayenin aşırı-birikiminin yanısıra metaların aşırı-üretimini yansıtmaz mı?
51. *Capital* Vol. 3, ss. 360-61.

şimdiden gerilemeye başlamışken ilki büyümeye devam edebilir ve tersi de mümkündür. Açıklamanın temel zayıflığı tek başına üretim alanına yoğunlaşmasıdır. Ki bunun da temelinde son tahlilde meta ve meta üretiminin temel doğası hakkında bir kafa karışıklığı yatar. Aynı Jean-Baptiste Say'in ünlü *loi des débouchés [piyasalar yasası]* gibi üstü kapalı şekilde hiçbir özgül, değer realizasyonu sorunu olmadığını, yalnızca bir artık-değer üretimi sorunu olduğunu varsayar. Bu da kapitalizmde olup bitenin satış için üretim değil trampa için üretim olduğunu ve üretilen değerin tümünün bir şekilde, en azından makro-ekonomik düzeyde kendiliğinden realize edildiğini varsayar.

Bizzat Marx bu tür herhangi bir varsayımı açıkça çürütür. 'Ama bu artık-değer üretimi kapitalist üretim sürecinin yalnızca ilk perdesidir ve tamamlanması sadece dolayımsız üretim sürecinin kendisine bir son verir. Sermaye verili bir ödenmemiş emek miktarını emmiştir. Bu sürecin kâr oranında düşüşte ifade edilen gelişimiyle, böylelikle üretilen artık-değer kitlesi devasa boyutlarda artar. Şimdi süreçte ikinci perde gelir. Metaların toplam kitlesi, toplam üretim, hem değişmeyen sermaye ve değişken sermayeyi yerine koyan bölüm, hem de artık-değeri temsil eden bölüm satılmak zorundadır. Eğer bu olmazsa, ya da kısmen olursa, ya da üretim fiyatından düşük fiyatlarda olursa, o zaman işçi şüphesiz sömürülmüş olmakla birlikte, sömürüsü kapitalist için bu haliyle realize edilmez ve hatta çıkartılan artık-değerin herhangi bir realizasyonunu içermeyebilir, ya da yalnızca kısmi realizasyonunu içerebilir; gerçekte bu [kapitalist için] sermayesinin kısmi ya da tamamen kaybı anlamına bile gelebilir. *Dolayımsız sömürü ve bu sömürünün realizasyonunun koşulları özdeş değildir*. Bunlar yalnızca zaman ve mekânda değil aynı zamanda teoride de ayrıdır. *İlki yalnızca toplumun üretici güçleriyle sınırlıyken, ikin-*

cisi üretimin farklı dalları arasındaki oransal eşitlik ve toplumun tüketim gücüyle sınırlıdır. Ve bu ne mutlak üretim gücü ne de mutlak tüketim gücü tarafından belirlenir. Bu daha çok toplumun geniş çoğunluğunun tüketimini yalnızca dar sınırlarda az çok değişme yeteneğine sahip asgari bir düzeye indiren antagonist bölüşüm koşullarının verili bir çerçevesindeki tüketim gücü tarafından belirlenir. Bu, bundan başka, birikim dürtüsüyle, sermayeyi genişletme ve daha büyük-ölçekte artık-değer üretme güdüsüyle sınırlanmıştır'[52] (italikler benim).

Bunun yanısıra, krize 'yetersiz artık-değer üretiminin' neden olduğunu öne süren bu vülger kriz teorisi işçi sınıfını her zaman aşırı-üretim krizleriyle çakışan şiddetli kapitalist saldırılara karşı koruma bakış açısından açık bir şekilde tehlikelidir. Zira böylesi bir açıklamadan, eğer yalnız reel ücretler düşürülecek ve bu yolla artık-değer (kârlar) kendiliğinden artacak olursa krizin aşılabileceği ve istihdamın yeniden yükselebileceği sonucunu çıkartmak mümkün olabilecektir.[53] Genelde işçi sınıfı ve özelde sendikalar bu suretle reel ücretleri savunmak ve işsizlikle savaşmak arasında ıstırap veren bir seçimle karşı karşıya kalırlar: Yani istihdam kayıplarının sorumlusu haline getirilirler. Söylemeye gerek yok, reformist sınıf işbirliği önericileri, 'işlerini korumak' veya 'tam istihdamı yeniden tesis etmek' için işçilere gerekli fedakârlıkları yapma

---

52. *a.g.e.* , ss. 352-3. [*Kapital*, ss. 216-7]

53. Refah iktisadının babası Arthur Pigou gerçekten de 1929-32 büyük buhranını çözmek için ücretlerde bir indirimi savunmuştur. Ama Pigou şunu unutur: Birikim sürecinin tekrar yükselmesi için kârların (artık-değer nicelikleri) artması (bunun ücretlerde bir indirimle başarıldığı aşikârdır) yeterli olmaz, aynı zamanda kapitalistler ilâve sermaye yatırımıyla üretilen metaların satılmasını da umut etmek zorundadır ki bu, ücret-indirimleri satılmamış dev meta stoklarıyla ve mevcut donanımın dev atıl kapasiteleriyle çakıştığında muhtemel değildir.

çağrısında bulunarak, bu tür argümanlarla öne atılmaya fazlasıyla hazırdırlar. Oysa deneyim tekrar tekrar bunun ampirik olarak sanayi çevriminin gerçek akışı tarafından doğrulanmadığını göstermiştir.[54] Bu, krizin yükünü işçi sınıfına dayatmak ve sermayenin kriz sırasında ve sonrasındaki temel hedeflerinden biri olan artık-değer oranında bir artışa yardımcı olmak için tasarlanmış bir ideolojik silahtır. 'Kâr sıkışıklığı' kuramları da benzer bir, sınıf mücadelesinde kapitalist cenah tarafından kötüye kullanılma tehlikesi taşır.[55]

Kapitalist krizin kâr-oranında-gerileme ile açıklanmasının uç savunucularının çoğu kızgınlıkla, çözümlemelerinin işverenlerin iddialarına temelli bir yanıt içerdiği cevabını vereceklerdir: Kâr oranının gerilemesi, artık-değer oranında bir gerilemeye değil aşırı-birikime yol açan sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin bir fonksiyonudur. Gerçekten de, onlar sıklıkla, artık-değer oranının tam kriz arifesine kadar yükselmeye devam ettiği, ama sadece sermayenin organik bileşimindeki yükselmenin etkilerini telafi etmeye yetecek kadar yükselmesinin mümkün olmadığı olgusu üzerinde ısrar

54. Örneğin, 1976-7'de Batı-Alman işçilerine ve 1978-9'da İspanyol işçilerine kendi sınıf-işbirlikçisi sendika önderlikleri tarafından dayatılan büyük ücret kısıntıları, kârlar ve yatırımlar yükseldiği halde işsizlikte önemli bir gerilemeye yol açmamıştır. Ama yatırımların neredeyse tamamı istihdamı artırmaktan çok azaltan rasyonelleştirme yatırımları olmuştur.

55. Bkz. örneğin, Andrew Glyn ve Bob Sutcliffe, *British Capitalism and the Profit Squeeze*, Londra, 1972. *Political Economy and Capitalism*, Londra, 1938 adlı kitabında Maurice Dobb kapitalistlerin yeni makineleri devreye yalnızca ücretler yükseldiğinde soktuklarını yani sermayenin organik bileşiminde yükselişin temel olarak verili bir ücretler düzeyinin fonksiyonu olduğunu postüla olarak kabul eder. Bu 'kâr sıkışıklığı' kuramıyla aynı şey değildir ama ondan uzak değildir. Shaikh bu varsayımları 'Political Economy and Capitalism' başlıklı makalesinde doğru biçimde eleştirmiştir *a.g.m*.

ederler.[56] Yine de, kâr oranının hem sermayenin organik bileşiminin hem de artık-değer oranının bir fonksiyonu olduğunu; açlık ücretleri durumu, yani reel ücretlerde herhangi bir indirimin bu ücretleri asgari fizyolojik düzeyin altına getireceği bir durum (herhangi bir sanayileşmiş ülkede artık var olmayan bir durum) dışında, reel ücretlerde bir indirimin *her zaman* üretilen artık-değerde bir yükselmeyi, dolayısıyla indirimden önce mevcut olandan daha yüksek bir kâr oranı anlamına geldiğini unuturlar.[57] Böylece başladığımız yere geri döneriz: Krize *münhasıran* yetersiz artık-değer üretiminin neden olduğunu iddia etmek, işverenlerin reel ücretlerde bir indirimle krizin, en azından kısmen, üstesinden gelinebileceği iddiasına yardımcı olmaktır.

Aşırı-üretim krizinin sadece düşen kâr oranıyla mekanik ve tek-yanlı açıklanmasının bu eleştirisi daha genel bir tarzda krizin *herhangi* bir tek-nedenli açıklanmasını kapsayacak şekilde genişletilebilir. Marksist iktisat teorisi çerçevesinde aşırı-üretim krizleri *aynı anda sermayenin aşırı-birikimi ve metaların aşırı-üretimi krizleridir*. İlkini ikincisine işaret etmeden açıklamak; ikincisini ilkine atıfta bulunmadan anlamak mümkün değildir. Bu krizin, ancak eğer aynı anda kâr oranında bir artış ve pazarda bir genişleme olursa aşılabileceği anlamına gelir. Bu olgu hem işverenlerin hem de reformistlerin argümanlarını silahsızlandırır.

Marx'ın kriz teorisinin tek-nedenli yorumunun başlıca üç varyantı vardır:[58]

1. Saf *orantısızlık* kuramı. Bu kuram sanayi çevriminin ve

56. Bkz. örneğin Yaffe, *a.g.e.*

57. *Capital* Vol. 3, ss. 355-6.

58. Tek-nedenli kriz teorisinin mümkün olabilecek dördüncü bir varyantı –demografik varyant– ileride saf 'aşırı-birikim teorisinin' bir alt-varyantı olarak işlenmiştir.

takip eden krizin temel nedeni olarak kapitalist üretim anarşisini görür. Kapitalist piyasa ekonomisi koşullarında kapitalist yatırım kararları 'denge koşullarına' –üretilen değer kesirleri ve kesim I ve kesim II'de yaratılan para akımlarının Marx'ın *Kapital*'in 2. Cildinde tanımladığı doğru [dengeleyici] orantılarına– kendiliklerinden yol açamazlar. Bu da dengenin bozulmasını ve krizi kaçınılmaz kılar.

Bu orantısızlık kuramının başlıca savunucuları Rus 'legal' Marksisti Mihail Tugan-Baranovsky ve Avusturyalı-Marksist Rudolf Hiferding olmuştur. Nikolai Buharin benzer fikirlerden güçlü biçimde etkilenmiştir.[59] Kuramın sonuçları aşikârdır. Şayet tekellerin büyümesiyle (Hilferding'in adlandırdığı gibi bir 'genel kartel') kapitalistler yatırımı aralarında 'organize' edebilecek olursa hiçbir aşırı-üretim krizi olmayacaktır. Gerçekten de krizsiz kapitalizm olacaktır.[60] Oysa Roman Rosdolky'nin işaret ettiği gibi bu kuramcılar, üretim ve tüketim arasındaki orantısızlığın –kapitalizmin, halk kitlesince yapılan tüketime kesin sınırlar koyduğu halde üretici güçleri sınırsız bir tarzda geliştirme eğiliminin[61]– kapitalizme içkin olduğunu ve kesim I ve kesim II'nin kapitalist rekabet ve üretim anarşisi (yani yatırım kararları) yüzünden orantısız gelişiminden bağımsız olduğunu gözden kaçırırlar.[62]

---

59. Mikhail Tugan-Baranowsky, *Studien zur Geschichte und Theorie der Handelskrisen in England*, Jena, 1901; Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Viyana, 1910; Nikolai Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, Londra, 1972. Buharin'in Hilferding'ten biraz daha temkinli olduğu ve sınırlı kitle tüketiminin kapitalizmin 'sınırsız' gelişme kapasitesi üzerindeki kısıtlayıcı gücünü hesaba kattığı doğrudur.
60. Bu kanıyı paylaşan Tony Cliff, planlama yoluyla üretim anarşisinin üstesinden gelinmesi kaydıyla aşırı-üretim krizleri olamayan bir kapitalizmi kolaylıkla hayal edebilmektedir. Bkz. *Russia: A Marxist Analysis*, Londra, 1970, s. 174.
61. *Capital* Vol. 3, s. 615.

Kapitalist krizin tek-nedenli orantısızlık açıklamalarının yol açabileceği tuhaf olduğu kadar gülünç sonuçların en iyi örneğini bizzat Tugan-Baranowsky'nin kendisi vermiştir. Tugan-Baranowsky kesim I'in, tüketim malları çıktısının sıfıra düşme eğilimine gireceği raddeye kadar böyle bir gelişimin hiçbir şekilde herhangi bir krize neden olmaksızın kesim II'den tamamıyla bağımsız olarak gelişebileceğini ciddi bir şekilde iddia etmiştir –ve 'matematiksel' olarak göstermiştir.**63**

2. Saf, *kitleler-tarafından eksik-tüketim* kriz kuramı. Bu kuram çıktı (ya da üretim kapasitesi) ve kitle tüketimi (işçilerin reel ücretleri ya da satın-alma güçleri) arasındaki, esasen kesim II'de metaların aşırı-üretimi biçimini alan açığı kapitalist aşırı-üretim krizlerinin temel nedeni olarak görür. Aşırı-birikim (yatırımın gerilemesi) ve kesim I'de aşırı-üretim (ya da aşırı-kapasite) tüketim malları sektöründeki bu aşırı-üretimin sonucu olarak ortaya çıkarlar.

Bu kuramın Marksist olmayan birçok atası (Thomas Malthus, Sismonde de Sismondi, Rus Narodnikleri) olmakla birlikte, Marksistler arasındaki başlıca savunucuları Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Nathalia Moszkowska, Fritz Stern-

---

62. Roman Rosdolsky, *The Making of Marx's 'Capital'*, Londra, 1977, ss. 489-90, 496, vb.

63. Mikhail Tugan-Baranowsky, *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig, 1905.

64. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Londra, 1963; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, Berlin, 1926; Nathalia Moszkowska, *Das Marxsche System, ein Beitrag zu dessen Aufbau*, Berlin, 1929 ve *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935; Léon Sartre, *Esquise d'une théorie marxiste des crises périodiques*, Paris, 1937; Paul Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, *a.g.e.*; Karl Kautsky'ye gelince, özellikle kriz sorununa en uzun katkısı olan *Die Neue Zeit*, Vol. XX, No.2, 1901-2'deki makalesine atıfta bulunulmaktadır.

berg ve Paul Sweezy olmuştur.[64] Bu kuramın zayıflığı (Sweezy tarafından her zaman açıkça anlaşılmasa da en azından açıkça ifade edilmiş olan) kesim I'in gelişimi ve kesim II'nin üretim kapasitesinin gelişimi arasında her nasılsa *sabit bir orantı* olduğu temel varsayımında yatar. Aynı anda sermayenin organik bileşiminde ve artık-değer oranında bir büyüme üretim araçlarına yönelik satın-alma gücünü, tüketim mallarına yönelik satın-alma gücünden daha güçlü bir şekilde artırdığı için sonuç açıktır: Tüketim mallarında satılması mümkün olmayan bir artık kalacaktır.

Bu varsayım yalnızca mantıksal olarak kanıtlanmamış olmakla kalmaz, aynı zamanda kapitalist büyümenin üretimin artan makineleşmesi ya da (burjuva iktisatçısı Böhm-Bawerk'ten doğru bir formülü ödünç alırsak) 'dolambaçlılığı' [roundaboutness] ile ayırt edilen özgül doğasına da aykırıdır. Kapitalist büyüme zımnen, her ne kadar kendisine tüketim malları üretiminde mutlak bir gerilemenin ya da kesim II'nin üretim kapasitesinde bir durağanlığın eşlik etmesi mümkün olmasa da toplam çıktının daha büyük bir oranının üretim araçlarından oluşmasını ifade eder. Bu bir kez kavrandığında, ne *c / v*'nin büyümesinin ne de *s / v*'nin büyümesinin tüketim mallarının aşırı-üretimine kendiliğinden yol açması gerekmez. Bunlar tüketim mallarının aşırı-üretimine ancak

$$\frac{\text{çıktı I}}{\text{çıktı II}}$$

kesri

$$\frac{\text{üretim araçları talebi}}{\text{tüketim malları talebi}}$$

kesrinden *daha yavaş* büyürse yol açar. Ama böylesi bir gelişmenin kapitalist üretim tarzına içkin olduğunu matematiksel ya da mantıksal olarak göstermek mümkün değildir.

Eksik-tüketim kuramlarında (Luxemburg'un kuşkusuz tamamıyla kaçınmış olduğu) tehlike, orantısızlık kuramlarının 'ahenkçi' sonuçlarına benzer reformist çıkarsamalara yol açmalarının mümkün olmasıdır. Bunların ikincisi kapitalizmin yatırımı 'organize' ederse krizden kaçınabileceğini söyler. İlkiyse eğer reel ücretler daha yüksek olursa, ya da hükümet ilâve 'satın-alma gücünü' sosyal güvenlik ve işsizlik ödemeleri biçiminde dağıtırsa –yani milli geliri işçiler lehine 'yeniden-bölüştürürse'– artık-değerin bir bölümünü ek dolaylı ücretlere 'yeniden-dönüştürürse' kapitalizmin kriz-lerden kaçınabileceğini düşünmeye eğilimlidir.[65]

Bu 'çözümlerin' gözden kaçırdıkları kapitalist üretimin yalnızca bir, artık-değerin realize edilebilmesi ve sermayenin biriktirilebilmesinden önce satılmak zorunda olan metalar üretimi olmadığı basit gerçeğidir. Kapitalist üretim *kâr için* üretimdir. Kriz arifesinde ya da krizin erken evrelerinde kâr oranı daha şimdiden gerilemeye başlamışken milli gelirin işçilerin geliri lehine herhangi bir yeterince geniş yeniden-bölüştürülmesi kâr oranında artık-değer oranında bir indirimle daha da öte bir gerileme anlamına gelir (nihayetinde 'milli gelirin yeniden-bölüşümünün özü de bundan ibarettir). Bu koşullar altında kapitalistler, önceden üretilmiş tüketim malları stoklarından satışlar yükselse bile yatırımları artırmayacaklardır. Depresyon devam edecektir.

3. Saf *aşırı-birikim* kuramı üretilen artık-değer kitlesinin biriktirilmiş toplam sermaye miktarına kıyasla yetersizliğini krizin başlıca nedeni olarak görür. Bu teorinin zayıflığına ve

---

65. Bu özellikle İngiltere, Fransa ve Batı-Almanya gibi ülkelerdeki (bazıları işçi hareketi içinde epeyce etki sahibi olan) neo-Keynesci iktisatçılar için geçerlidir. Bkz. örneğin, *Alternative Wirtschaftspolitik* (*Das Argument*'in özel sayısı), Berlin, 1979.

proletaryanın sınıf mücadelesi bakımından tehlikeli sonuçlarına daha önce yukarıda değinmiştik.

Bunun yanısıra bir de bu kuramın demografik bir varyantı vardır. Bu varyant uzun kapitalist refah dönemlerinden sonra emek yedek ordusunun ortadan kalkma eğiliminde olduğunu ve bunun bir sonucu olarak reel ücretlerin artık-değer oranında ve böylece kâr oranında sert bir gerilemeye neden olacak bir noktaya yükseleceği olgusunu vurgular.[66] Bu olasılığı, Marx'ın 3. Cildin 15. Bölümünde 'sermayenin mutlak aşırı-birikimi'[67] olarak adlandırdığı sınır durumunu, genel kuramsal bakış açısından dışarıda bırakmak mümkün olmamakla birlikte, kapitalizmin gerçek tarihinde –emeğin yaygın uluslararası hareket yeteneği [mobility] (göçler) ve azgelişmiş ülkelerde mevcut daha da geniş müstakbel göç potansiyeli koşullarında– kapitalizm üzerinde böylesi bir 'nüfus baskısı' bizden yüzyıllarca uzak gözükmektedir.[68] Bu aynı şekilde, kapitalizmin, makro-ekonomik açıdan istihdam-azaltıcı rasyonelleştirme yatırımlarıyla (yani emek üretkenliğinin ortalama büyüme oranında orta-vadede ortalama ekonomik büyüme-

66. Bkz. özellikle Makatoh Itoh, 'Marxian Crisis Theories', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists'*, Vol. IV, No. 1, February 1975. Ekonomik krize demografik bir açıklama getirme çabasındaki ilk Marksist kuramcı Otto Bauer olmuştu, 'Die Akkumulation des Kapitals', *Die Neue Zeit*, Vol. XXXI, No. 1, 1913.

67. *Capital* Vol. 3, ss. 360-61.

68. Sadece bu tür 'yedekler' hakkında bir fikir vermek için şu örnek verilebilir: halen Meksika ve Orta-Amerika'dan ABD'ne yılda bir milyon kaçak göçmen gelmekte ve bunun önemli bölümü kısa zamanda sınır-dışı edilmektedir. Ama Meksika ve Orta-Amerika'da şu anda mevcut (ABD'dekinden çok daha düşük) emek üretkenliği düzeyinde bile işsiz sayısı on beş milyon civarında seyretmektedir. Bunlar ABD için potansiyel bir emek-gücünü temsil etmektedir. Bu, şu anda gelir getirecek şekilde istihdam edilmeyen elli milyon civarında ev kadınından söz etmeksizin dahi böyledir.

den daha yüksek bir artışla), emek yedek ordusunu hızla yeniden yapılandırma yeteneğini de büyük ölçüde küçümser. Bu, 1970'ler boyunca çarpıcı bir şekilde teyit edilmiştir: Emperyalist (O.E.C.D.) ülkelerde toplam işsiz kitlesi, altmışların 'neredeyse tam-istihdam' koşullarını kesin bir biçimde geride bırakarak, 1970'teki on milyondan, 1980'de yirmi milyonla iki katına çıkarken, üretimde teknik ilerlemeyle yok edilen toplam iş sayısı bu on milyonun bile çok daha üzerinde olmuştur. Daha az-sanayileşmiş ülkelerden göç eden milyonlarca işçi memleketlerine dönmek zorunda kalmış; milyonlarca kadın ve genç insan 'işgücü piyasasından çıkmış'; üretken işçilerin pek çoğu üretken olmayan işçilere dönüştürülmüştür.

Bu kuramın daha sofistike bir versiyonu, kapitalizmin yeterince vasıflı (özellikle yüksek vasıflı) işçiler geliştirmekteki yeteneksizliğinde, 'refahın' sonunda reel ücretleri yukarı itecek kaçınılmaz bir darboğaz [şişe ağzı] gören Macar Marksist Ferenc Janossy tarafından önerilmiştir.[69] Ama yine burada da, sermayenin hem (fabrika düzeyindeki dâhil) beceri oluşumunu hızlandırmada, hem de teknolojik değişimle yüksek vasıflı işçi gereksinimini azaltmadaki esnekliği büyük ölçüde küçümsenmektedir.

Saf aşırı-birikim kriz kuramı savunucuları sıklıkla, sermaye birikimi pürüzsüz bir şekilde ilerlediği sürece daha fazla ücretli-emek (genelde artan ücretlerle) istihdam edileceği ve artık-değerden yapılan üretken olmayan tüketim de artma eğiliminde olacağı için 'nihai tüketicilerin' tüketiminin kendiliğinden büyüyeceğini iddia ederler. Dolayısıyla, kâr oranında gerileme, birikimi kayda değer ölçüde yavaşlatmadığı sürece tüketim mallarında bir fazlalık ortaya çıkması mümkün ol-

69. Ferenc Janossy, *Das Ende des Wirtschaftswunder*, Frankfurt, 1966.

maz. Önermenin ilk bölümü tek başına alındığında doğrudur. Oysa sonuç bunu hiçbir şekilde takip etmez. Bu çözümlemenin kanıtladığı tek şey, birikim arttıkça tüketimin (yani kesim II'deki artık-değerin realizasyonunun) artacağı olgusudur. Ama bu, tüketimdeki artışın, kesim II'nin üretim kapasitesindeki artışla *aynı orantıda* olacağını kanıtlamaz. Gerçekte, kesim II'de artan sermaye organik bileşimi ve ekonominin bütününde artık-değer oranında artışın bileşik işleyişi (en azından dönemsel olarak) tüketimin büyümekle birlikte, kesim II'deki üretim kapasitesinden daha yavaş artmasını daha olası kılar. Böyle bir durumda, tüketim mallarında bir fazlalığın, bir bütün olarak alındığında ekonomide birikim yavaşlamadan önce ortaya çıkması gerçekten de mümkün olur.

Benzer şekilde, cari yatırımda (son tahlilde ortalama kâr oranında bir gerileme tarafından belirlenen) bir yavaşlamanın, herhangi bir metaların-aşırı-üretimi kendini fiilen göstermeden önce krizi tetikleyeceği varsayımı, en iyi olasılıkla kriz senaryolarının muhtemel bir varyantıdır ve hiçbir şekilde Marx'ın 3. Ciltteki analiziyle ya da tarihsel olarak sanayi çevrimlerinin ampirik verileriyle tutarlı tek varyant değildir. Kapitalist firmalarca verilen cari yatırım kararları iki değişkenin bir fonksiyonudur: *Geçmiş* kâr realizasyonları (yani birikimde kullanılabilir artık-değer) ve *gelecek* kâr beklentileri. Kapitalist firmalar, kendilerinin ve diğer kapitalistlerin yıllık bilânçoları çıkartılmadığı sürece, birçok cari değişimin makro-ekonomik nihai bir sonucu olan *cari* kâr oranı hakkında kesin bir şey bilme imkânına hiçbir şekilde sahip değildirler. Geçmiş (mesela bir önceki yılki) kâr realizasyonu henüz kâr oranında bir gerilemeyi yansıtmadığı halde, tam da firmaların ürettiği metalarda fazlalığa dair artan işaretler (veya şimdiden aşikâr aşırı-kapasite) nedeniyle yatırımın yine de kesilebileceği kuv-

vetle muhtemeldir. Tersine, geçmiş kâr realizasyonu kâr oranında bir gerilemenin başlangıcını şimdiden yansıttığı halde, kapitalist firma, hangi nedenle olursa olsun, satışlarını hâla artırabileceğine inandığı için yatırım kararlarının yine de genişletilmesi eşit derecede olasıdır. Kâr beklentileri her zaman, kâr oranının cari eğilimlerinin yanısıra, beklenen piyasa koşulları ve pazar payları hakkında tahminleri içerir. Bu tam da, kapitalizmde yatırımın belli koşullar altında, kâr oranı gerilemeye başladıktan sonra bile 'ifrata varması [overshoot]' yönünde kesin bir eğilimin mevcut olmasının nedenlerinden biridir. Birçok kapitalist firmanın yatırımlarını genişletmeye devam ederek, kendi pazar paylarını artırabileceklerine, rakiplerine karşı teknolojik avantajlardan yararlanabileceklerine vb. inanmaları olasıdır. Tüm bu kararlar kâr oranında gerilemeyi durduramaz. Ama sermaye birikimi fiilen yavaşlamadan önce metaların büyüyen aşırı-üretimini üretmeleri mümkündür.

Kuşkusuz, doğru bir kapitalist kriz teorisinin *öğeleri*, yukarıda ana hatlarıyla verilen her üç tek-nedenli açıklamada da mevcuttur.[70] Tam da böylesi bir teoriyi temin etmek için bunların birbirleriyle bütünleştirilmeleri gerekir. 3. Cildin ortalama kâr oranının düşme eğilimi üzerinde temel ısrarı ışığında böyle bir bütünleştirmeye girişmenin en kolay yolu sermaye birikiminin zaman içinde aldığı birbirini izleyen bir dizi biçimi birbirinden ayırmaktır.

Kapitalist üretimin güçlü yükselme dönemlerinde –işler

70. Kapitalist krizin bir orantısızlık açıklamasına eğilimli olduğu halde Lenin, şunu yazacak kadar temkinlidir: ' "Toplumun tüketim gücü" ve "üretimin çeşitli dallarının orantısal ilişkileri" yalıtılmış, birbirinden bağımsız ve birbiriyle bağlantısız koşullar değildir. Tersine, belli bir tüketim düzeyi orantısal eşitliğin öğelerinden biridir.' *Collected Works*, Vol. 4, s. 58.

canlı olduğunda, cari çıktı kolaylıkla satıldığında (gerçekte talep arzdan daha kuvvetli göründüğünde) ve kârlar yüksek olduğunda– bir 'yatırım hamlesi' olacak, bu da kesim I'in her iki alt-sektöründe; hem makine ve donanım hem de hammaddeler kesiminde hızla darboğazlarla karşılaşılacaktır. Bu alt-kesimlerin her ikisi de özgül doğaları gereği talebe hızla uyum sağlamakta kesim II'den daha az esnektir. Dolayısıyla, ilâve yatırım, sermaye birikimi kesim I'de giderek daha da büyük ölçekte olacaktır.[71] İlâve tüketim malları üretmek için gerekli ek üretim araçlarını üretecek daha çok üretim aracı üretmek gerekecektir. Yüksek kâr realizasyonlarına ek olarak iyi kâr beklentileri bu hamlenin itici güdüsüdür. Böylece kesim I'e bir yatırım kayması olur. Kesim I ve kesim II arasında eşitsiz bir gelişme (orantısızlık) harekete geçirilir.

Canlılığın belli bir noktasında iki koşut görüngü hemen hemen aynı-zamanda meydana gelir. Bir yandan üretilen ilâve üretim araçları üretim sürecine ancak belli bir gecikmeyle girerler. Ama bu sürece girdiklerinde her iki kesimde üretim kapasitesini ileri hamle ve sıçramalarla artırırlar. Fakat tam da göreli olarak yüksek kâr oranları ve yatırımlar zımnen, reel ücretlerde ve kapitalistler ile asalaklarının tüketim mallarına talebinin (kesim II'de çıktı, kesim I'dekinden daha az hızlı büyüse bile ve aynı zamanda reel ücretler artsa bile) her iki kesimdeki bu ani üretim kapasitesi artışıyla aynı oranda geli-

---

71. Hatta Marx, yedi yıldan on yıla aralıklarla sabit sermayenin yığınsal tomarlarla katılımında hem sanayi çevrimlerinde dönemselliğin başlıca nedenlerinden birini hem de çevrimin ortalama süresinin belirleyici etmenini görmüştür. Yatırımın 'ifrata varması' eğilimi üzerine bkz. J. R. Hicks, *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, Oxford, 1951; Roy Harrod, *Economic Essays*, Londra, 1953; E. D. Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*, New York, 1957; vb.

şemeyeceğini ifade eder. Böylece öncelikle kesim II'de artan bir aşırı-üretim (veya aşırı-kapasite) eğilimi ortaya çıkar.

Diğer yandan, her iki kesimde yeni üretim araçlarının yığınsal katılımı eski tekniklerle değil esasen emek-tasarrufu yönünde bir eğilimle ayırt edilen yeni güncellenmiş tekniklerle, yani sermayenin artırılmış bir organik bileşimiyle olur. Bu, özellikle iktisadi canlılık koşullarında artık-değer oranı aynı orantıda artamayacağı, ya da hatta hiç artmayacağı için[72] kâr oranını aşağıya baskılar. Böylece bir aşırı-birikim eğilimi ortaya çıkar: *Yeni biriktirilmiş sermayenin bölümünü* artık ortalama kâr oranından yatırmak mümkün olmaz ya da hatta bu bölüm hiç yatırılmaz, spekülasyona vb. itilir.[73]

Kredi genişlemesi belli bir süre açığı kapatır. Ama çöküşü yalnızca geciktirebilir, önleyemez. Aşırı-üretim şimdi kesim II'den kesim I'e yayılma eğilimindedir.[74] Metaların artan aşırı-üretimi (artan sayıda üretim dalında aşırı-kapasite) artan aşırı-birikimle bileştiğinde ister istemez üretken yatırımda keskin azalmalara yol açması gerekecektir. İki kesim arasında orantısızlık kesim I'in 'aşırı-genişlemesi'nden şimdi bu kesimin 'azgelişmişliği'ne zıplar. Yatırım cari çıktıdan daha hızlı biçimde düşer.

Başlangıçta bir kredi ve banka çöküşü biçimini alabilecek ama zorunlu olarak bu biçimi alması gerekmeyen, çöküş sonucu çıktı ve istihdamda bir gerilemeyle birlikte, (altın cinsinden ifade edilen) meta fiyatlarında genel bir çöküntü olur.

---

72. *Capital* Vol. 3, ss. 359-60, 364-5.

73. *Age.*, s. 359.

74. Bu elbette mutlak bir kural değildir. Aşırı-üretim kesim I'in bazı alt-sektörlerinde *başlayabilecektir.* Bu somut krizlerin çoğunda değil ama bazılarında meydana gelmiştir. Son iki krizin –1974-5 ve 1979-80– her ikisi de otomotiv ve konutta, yani dayanıklı tüketim mallarında, kesim II'nin alt-sektörlerinde başlamıştır.

Fiyatlardaki (yani meta-sermaye fiyatlarında) bu çöküşün, büyük sayıda iflasların ve ayakta kalan firmaların sabit sermayelerinin ve hammadde stoklarının değerinde bir gerilemenin eşzamanlı bir sonucu olarak sermayede genel bir değersizleşme olur. Ama fiyatlardaki bu genel çöküş piyasa fiyatları ve üretim fiyatlarının (daha düşük bir ortalama kâr oranı yoluyla) bir önceki dönem boyunca yatırımda, sermayenin organik bileşiminde ve emeğin ortalama üretkenliğinde genel artışın kaçınılmaz sonucu olan ortalama metaın değerindeki genel düşüşe uyum sağlamasından başka bir şey değildir. Kapitalistler bu hesaplaşma gününü mümkün olduğunca ertelemeye çalışırlar –çöküş arifesinde kredide aşırı-genişleme, spekülasyon, aşırı-alım-satım [menkul değer vb.] hep bundan kaynaklanır. Ama çöküşü sonsuza dek erteleyemezler.

Çöküşün etkileri her ne kadar tekil kapitalistler için tatsız olabilse de bir bütün olarak sistem için sağlıklıdır. Sermayenin genel değersizleşmesine, üretilen artık-değer kitlesinde aynı oranda bir azalma eşlik etmez. Ya da (aynı kapıya çıkacak şekilde) özdeş bir artık-değer kitlesi şimdi daha küçük bir toplam sermaye miktarını değerler. Böylelikle kâr oranında gerileme durdurulabilir ve hatta geriye çevrilebilir. Kriz ve depresyon boyunca gerçekleşen emek yedek ordusunun büyük ölçekli yeniden-yapılanması, sadece [üretim ritminde] hızlandırmalar yoluyla değil hatta reel ücretlerde bir indirimle, artık-değer oranında güçlü bir artışı mümkün kılar. Bu da kâr oranında daha da öte bir yükselişe yol açar. Hammadde fiyatları genellikle mamul mal fiyatlarından daha fazla düşer, dolayısıyla değişmeyen sermaye kısmen daha ucuz hale gelir. Böylelikle sermayenin organik bileşiminde yükseliş yavaşlar. Yine bu da sanayi sermayesi üzerinden ortalama kâr oranını yukarı iter. Bir kez özellikle kesim II'de stoklar yeterince tüke-

tildiğinde ve cari üretim, talep yeniden arzın önüne geçecek şekilde yeterince kısıldığında, şimdi yeni bir, sermayenin hızlandırılmış birikimi ve hızlandırılmış üretken yatırım çevriminin başlaması mümkün olur.

Buradan ortalama kâr oranında gerileme eğilimi yasasının, gerçek anlamında aşırı-üretim krizlerinin doğrudan bir açıklaması olmaktan çok sanayi çevriminin temel mekanizmasının aslında açığa vurulması olduğu sonucu çıkar. Diğer bir deyişle, kaçınılmaz olarak, birbirini izleyen gerileyen kâr oranları evrelerine ve tam da bir önceki gerilemenin sonuçlarının bir sonucu olarak kâr oranının geri kazanılmasına yol açan özgül olarak kapitalist yani eşitsiz, ahenksiz iktisadi büyüme tarzının olduğu gibi açığa vurulması. Bunun kapitalizm için yüzlerce yıllık perspektifte taşıdığı *memento mori [ölümlü olduğunu hatırla]* imasını şimdilik bir yana bıraksak bile, bu durum en azından bu yasanın yedi-on-yıllık zaman-kesitindeki işleyiş biçimi için doğrudur.

Kapitalist krizin bu çok-nedenli açıklamasının, en azından 3. Ciltte ifade edildiği şekliyle Marx'ın kendi kanaatine tek-nedenli varyantların herhangi birinden daha fazla tekabül ettiği konusunda pek az kuşku duyulabilir. Yukarıda 51. ve 52. sayfalarda alıntılanan pasaja ek olarak alternatif yorumlara pek az imkân tanıyan üç başka pasaj zikretmek mümkündür:

'Bütün toplumun sadece sanayi kapitalistleri ve ücretli-işçilerden oluştuğunu tasavvur edelim. Aynı zamanda, toplam sermayenin büyük bölümlerinin kendi ortalama orantılarında yerine konulmasını engelleyen ve bir bütün olarak yeniden-üretim sürecinin genel bağlamında, özellikle kredi tarafından geliştirildiklerinde tekrar tekrar genel bir durgunluk durumuna yol açmak zorunda olan fiyatlardaki o değişiklikleri de bir yana bırakalım. Aynı şekilde, kredi sisteminin teşvik ettiği hi-

leli işleri ve spekülatif işlemleri de ihmal edelim. Bu durumda, bir kriz ancak farklı dalların üretimi arasında bir orantısızlık ve kapitalistlerin kendi tüketimleri ve birikimleri arasında bir orantısızlık terimleriyle açıklanabilir olacaktır. Ama fiili gerçeklik dünyasında, üretimde yatırılan sermayelerin yerine konması geniş ölçüde üretken-olmayan sınıfların tüketim kapasitesine bağlıdır, oysa işçilerin tüketim kapasitesi kısmen ücretleri yöneten yasalarla kısmen de işçilerin yalnızca kapitalist sınıf için kârlı biçimde istihdam edilebildikleri sürece istihdam edilmeleri olgusuyla kısıtlanmıştır. *Tüm krizlerin nihai nedeni her zaman, kapitalist üretimin üretici güçleri, sanki yalnızca toplumun mutlak tüketim kapasitesi bunlara bir sınır koyuyormuş gibi geliştirme güdüsüne karşın, kitlelerin yoksulluğu ve kısıtlı tüketimi olarak kalır.'*[75] (italikler benim)

'Yine de dönemsel olarak emek araçları ve geçim araçları cinsinden haddinden fazla, işçileri verili bir kâr oranından sömürmenin araçları olarak işlev göremeyecek kadar çok üretilir. *Taşıdıkları değerin ve bu değerin içerdiği artık-değerin kapitalist üretimce belirlenen bölüşüm koşullarında realize edilebileceğinden ve yeni sermayeye dönüştürülebileceğinden çok daha fazla meta üretilir*, yani bu süreci daha da sık tekrarlanan patlamalar olmaksızın tamamlamak olanaksızdır.'[76] (italikler benim)

'İmalatçı ihracatçıya, ihracatçı da yabancı müşterisine fiilen satış yapabilir; ithalatçı hammaddelerini imalatçıya satabilir ve imalatçı ürünlerini toptancıya satabilir, vb. Ama algılanamayacak bir özel noktada *meta satılmadan kalır* yahut üreticilerin ve aracıların toplam stokları giderek haddinden fazla hale gelir. Tam da o zaman, kısmen bir sanayi kapitalisti diğer bir dizi kapitalisti harekete geçirdiği için, kısmen bun-

75. *Capital* Vol. 3, ss. 614-15. [*Kapital*, 3. Cilt, ss. 429-30]
76. *a.g.e.* , s. 367. [*Kapital*, 3. Cilt, s. 228]

ların istihdam ettiği işçiler tamamıyla işe koşulmaları nedeniyle her zamankinden çok harcayacak paraya sahip oldukları için tüketim genellikle en yüksek [med/gel] düzeyindedir. Kapitalistlerin harcamaları gelirleriyle artar. Ve bunun yanısıra, daha önce gördüğümüz gibi (2. Cilt, Üçüncü Kısım) bir de, bir değişmeyen sermaye ile diğeri arasında (hızlandırılmış birikimi bir kenara bıraktığımızda bile) başlangıçta bireysel tüketimden, *her ne kadar nihai olarak bununla sınırlanmış olsa da* hiçbir zaman bu tüketime gitmediği ölçüde *–zira değişmeyen sermaye üretimi, asla kendi hayrına yapılmaz, ama yalnızca değişmeyen sermayenin çoğu, ürünleri bireysel tüketime giden üretim alanları tarafından gereksinildiği için yapılır–* bağımsız olan daimi bir dolaşım mevcuttur. Bu, umut edilen taleple uyarılarak, epeyce uzun bir süre oldukça mutlu bir şekilde sürebilir ve sanayinin bu dallarında işler, hem tüccarları hem de sanayicileri ilgilendirdiği ölçüde çok canlı seyreder. Kriz, uzak piyasalarda satış yapan (veya içeride stok biriktirmiş olan) tüccarların nakit dönüşleri yavaşlayıp seyrekleştiğinde bankalar satın alınan metaların ödemesi için bastırır bastırmaz ya da herhangi bir satış yapılmadan senetlerin vadesi gelir gelmez, vaki olur.'[77] (italikler benim)

---

77. *a.g.e..* , ss. 419-20. [*Kapital*, 3. Cilt, s. 268-9.

7. Kredi ve Faiz Oranı

Kapital'in 2. Cildinin, para-sermayenin önceki birikiminin (ve hazır bulunmasının), 'genelde sermayenin' genişletilmiş yeniden-üretimini (yani iktisadi büyümeyi) olanaklı kılmak için dönemsel olarak dolaşıma zerk edilmesinin ve gerçek anlamda üretken sermayenin faaliyetlerinden dönemsel olarak dışarı-akışının önemini nasıl vurgularsa aynı şekilde, 3. Cilt de kredinin 'birçok sermaye' için, yani rekabet koşulları altında sanayi çevriminin dalgalanmaları açısından öneminin altını çizer.

Genel olarak bilinen bir ortalama kâr oranının belirmesi kaçınılmaz olarak faiz oranının da eşitlenmesine yol açar. Artık-değer her şeyden önce bir yanda girişimci sermaye kârı (sınaî kâr, ticari kâr, bankacılık kârı ve edilgen toprak sahipliğinden farklı olarak tarımsal girişimci kârı) diğer yanda faiz arasında bölünür. Tüm kullanılabilir para rezervleri (tasarruflar ve yatırıma gitmemiş artık-değer + önceki çevrimler boyunca realize edilen artık-değerin kısmen yatırıma-dönüşmemesinden kaynaklanan atıl para-sermaye) kapitalist bankacılık sistemince işlev gören sermayeye dönüştürülür. Diğer bir deyişle, üretim alanında olsun, dolaşım alanında olsun fiilen faaliyet gösteren –yani ücretli-emek istihdam eden– kapitalist firmalara ödünç verilir. Bu sayede kapitalistler kişisel olarak sahip olduklarından çok daha fazla sermaye ile çalışabilirler. Sermaye birikiminin, tek tek kapitalist firmaların genişletil-

miş yeniden-üretimi yalnızca kendi realize ettikleri kârlar temelinde gerçekleştirebildikleri bir durumda olabileceğinden çok daha hızlı bir tempoda gerçekleşmesi mümkün olur.

Kredinin, kapitalist üretim tarzının bütün bir tarihine eşlik eden bu daimi genişlemesi ilk bakışta ortalama kâr oranının gerileme eğilimini derinleştiriyormuş gibi görünür.[78] Kapitalist firmaların genel toplamı arasında bölüştürülen toplam kâr miktarı şimdi artık-değer genel toplamından daha düşüktür. Fark da tam olarak para-sermayenin edilgen sahiplerine ödenen toplam faiz tutarı kadardır (bunu bankaların kârları yani mevduatları üzerinden değil kendi sermayeleri üzerinden ortalama kârlarıyla karıştırmamak gerekir). Ama bu kuşkusuz yanlış bir izlenimdir. Ortalama kâr oranı toplam toplumsal sermaye miktarı tarafından üretilen artık-değer miktarının bölüşümüdür. Şayet bu sermayenin bir bölümü, kapitalistler arası işbölümünün bir sonucu olarak ya da aşırı-birikim nedeniyle bizatihi üretken değilse, diğer bir deyimle, doğrudan artık-değer üretiminde kullanılmıyorsa, bu onun sermaye olma niteliğini, yani daimi değer artışı arayışında değer olma niteliğini değiştirmez.

Bu nedenle, burada 3. Ciltte Marx'a göre kredinin ortalama kâr oranının gerileme eğilimi üzerindeki etkileri (ticaretin etkileri gibi) ilk bakışta görünenin zıttıdır. Bu etkiler serbest bıraktıkları eşzamanlı üç mekanizma sonucu gerçekte bu eğilimi frenleme hatta geriye çevirme eğilimindedir:

(1) Ticaret ve kredi sermayenin daha hızlı devretmesine imkân tanır. Böylelikle sözgelimi bir yıl içinde tek bir para-sermaye toplamının dolaşabileceği üretici çevrimlerin sayısını artırır. Böylelikle (diğer her şey eşit kalmak kaydıyla bu

78. *a.g.e.* , ss. 735, 742-3.

üretici çevrimlerin her birinde aynı artık-değer miktarı üretileceğinden) artık-değer kitlesini ve aynı zamanda yıllık kâr oranını artırır.[79] Sırası gelmişken, işte bu nedenle, ne ticaret ne de banka sermayesi artık-değer ürettiği halde, sanayi kapitalistleri ticaret ve banka sermayesinin girişimci kârının (artık-değer toplam kitlesi eksi toplam faiz kitlesi) genel bölüşümüne ortak olmasına izin vermeye hazırdırlar. Bu tür sermaye bizzat artık-değer üretmez ama sanayi ve tarım sermayesine ilave artık-değer üretmede yardımcı olur.

(2) Ticaret ve aracılık, üretim alanında sermaye birikiminin kapsamını ve temposunu sanayiciler ve kapitalist çiftçiler tarafından doğrudan sahip olunan kârların üstünde ve ötesinde artırarak sermayenin temerküzünü hızlandırır. Böylelikle teknik ilerlemeyi ve nispi artık-değer üretimini kamçılar. Bu da yine ortalama kâr oranında gerileme eğilimini etkisizleştirir.

(3) Kredi, anonim şirketler (korporasyonlar) marifetiyle sermayenin [portföylerinde] hisse senedi tutanlarca sahip olunan büyük bir bölümünün hiçbir şekilde ortalama kâr oranını elde etme beklentisi içinde olmadığı ama yalnızca ortalama faiz oranıyla yetindiği bir durum yaratır. Bu nedenle, ortalama girişimci kârı, sermayenin tamamı (ya da en büyük bölümü) doğrudan girişimci sermayesi olsaydı yani ortalama kâr oranını alsaydı elde edebileceğinden daha yüksek olur.[80]

Sanayinin herhangi bir özel firma ya da dalına bağlı olma-

79. Eğer toptancı ve perakendeci tüccarlar üretilen metaları sanayi kapitalistlerinden hemen satın alıp 'son müşteri' ortaya çıkıncaya dek stokta tutarlarsa sanayi sermayesi daha hızlı devredebilir. Ticari kapitalistlerin dolaşım alanına giren metaları sınaî kapitalistlerden satın aldıkları bu kapitalist sınıf içi işbölümü ikincilerin birincilere artık-değerin bir bölümünü ticari kârlar biçiminde neden bırakmaya hazır olduklarının açıklar.

80. *a.g.e.* , ss. 347-8.

yan para-sermayenin daha esnek olması da kapitalizmde kâr oranının eşitlenmesinin bu denli kolay gerçekleşip tanınmasının yani giderek büyüyen sabit, göreli olarak hareketsiz sermaye biçiminde sermaye yatırımına rağmen toplumsal sermayenin nispi olarak hareket yeteneğine sahip kalmasının başlıca nedenlerinden biridir. Emek yedek ordusuna koşut olarak, bu devasa para-sermaye rezervleri sanayi çevriminin ve kapitalist gelişmenin eşitsiz ve ahenksiz özgül doğasının ayırt edici özelliği olan hummalı genişlemenin ani ve hızlı evrelerinin önkoşuludur. Aslında bankacılık sistemi kısmen, sermayenin sürekli olarak, durağan ya da gerileyen genel taleple karşılaşan dallardan, cari üretim (ya da üretim kapasitesi) tarafından karşılanamayan artan genel taleple karşılaşan dallara aktarıldığı toplumsal bir takas-odası rolü oynar. Farklı kâr oranlarının ortalama kâr oranından sapmaları bu transferlerin yönlendirici mekanizmasıdır. Bu anlamda Marx kredinin, aynı zamanda bir yandan aşırı-spekülasyonun ve aşırı-alım-satımın ve aşırı-üretimin başlıca kaldıracı işlevi görürken, sermaye birikimini nihai sınırına genişletmekteki kilit rolünü vurgular.

Buradan, kredi çevriminin –ve faiz oranında yükselme ve alçalmaların– gerçek anlamında sanayi çevrimiyle kısmen senkronize olmadığı sonucu çıkar. Toparlanma ve ilk yükselme dönemi boyunca para-sermaye nispeten boldur; firmaların kendilerini finanse etme düzeyleri yüksektir; faiz oranı görece düşüktür[81] ve girişimci kârının düzeyi ortalamanın üze-

81. Daimi kağıt para enflasyonu koşullarında bu kuşkusuz 'nominal' değil 'reel' faizler için geçerlidir. 'Reel' faiz oranı, 'nominal' orandan enflasyon oranının çıkarılmasıyla bulunur. Geç kapitalizmde kredi enflasyonunun vardığı düzeyi başlıca kapitalist ülkelerde çeşitli, oldukça uzun, eksi 'reel' faiz oranı dönemlerine tanıklık etmiş olduğumuz gerçeğiyle ölçmek mümkündür.

rindedir. Tersine canlılığın zirvesinde, aşırı-ısınma evresi ve çöküş boyunca para-sermaye giderek daha az bulunur hale gelir; öz-finansman düzeyi hızla geriler; para-sermayeye talep sürekli artar ve faiz oranı, ortalama kâr oranında gerilemeye rağmen değil onun bir fonksiyonu olarak sıçramalarla artar. Firmalar şimdi işlerini genişletmek için değil iflastan kurtulmak için; ilave girişimci kârları kazanmak için değil sermayelerini kurtarmak için borçlanırlar. Çevrimin bu özel anında faiz oranının bu nedenle gerçekten de girişimci kâr oranının üzerinde olması mümkündür (tabii bu 'normalde' olabilecek bir durum değildir). Ama çöküş sonrası tam anlamıyla kriz ve depresyon yerleştiğinde yatırım hızla geriler; krediye talep çöker ve faiz oranı hızla aşağı kaymaya başlar. Bu da girişimci kârının yavaşça yeniden toparlanmasına yardımcı olur.

8. Marx'ın Artık Kârlar Teorisi

Marx'ın diferansiyel toprak rantı teorisinin gerçekte daha genel bir artık kârlar teorisinin özel bir durumunu temsil ettiği olgusu şimdiye dek yeterince değerlendirilmemiştir. Marx'ın bunu burada, 3. Cildin 1. ve 2. Kısımlarının muhtelif pasajlarında açıkça ortaya koymuş olmasına ve soruna 6. ve 7. Kısımlarda uzun uzadıya geri dönmüş olmasına bakarak bu daha da gariptir.

Bir kez daha temel yaklaşım emek-değer teorisinin dosdoğru uygulanmasıdır. Verili bir metaın üretiminde harcanmış emeğin ortalama toplumsal-olarak-gerekli-emek olarak tanınıp tanınmadığı sorunu, basit bir fiziksel, fiilen harcanmış emek-saati sayısı –toplumun toplam emek potansiyelinin verili bir metaın üretimi için kullanılmış verili bir kesri– meselesi değildir.[82] Bu, bu metaı üreten tüm birimlerde, toplumun bu üretime hasretmeyi dilediği toplam emek miktarına

82. Bu konuda Marksistler arasında, Marksist olmayanların bir kısmının da katıldığı önemli bir tartışma olmaktadır. İsaac Rubin, bir yandan doğru bir biçimde 'soyut emeğin' saf fizyolojik (şeyleşmiş) bir tanımını reddederken, bunun emek-zamanı ve emek-yoğunluğu temel alınarak niceliklendirilebilir [ölçülebilir] olduğunu güçlü bir şekilde savunur (*a.g.e.* , ss. 155-7). Bana göre Rubin haklıdır ve Rubin'in *A History of Economic Thought* (Londra, 1979) adlı kitabına yazdığı Sonsöz'de (ss. 405-15) Catherine Colliot-Thélène, Marx'ın 'toplumsal-olarak-gerekli-emeği' hem her sanayi dalındaki ortalama emek üretkenliğiyle, hem de dalın çıktısı ve toplumsal olarak tanınmış *gereksinimler* arasındaki oranla tanımlamış olmasında bir çelişki olduğunu ileri sürdüğünde hatalıdır.

kıyasla harcanmış toplam emek miktarının bir fonksiyonudur.[83] Bu, verili bir üretici birimdeki emek üretkenliği ve bir bütün olarak üretim dalındaki ortalama emek üretkenliği arasındaki oranın bir fonksiyonudur.

Marx cari üretimin, cari toplumsal ihtiyaçlar (tabii fiziksel ihtiyaçlar değil, meta üretimince yaratılmış ve kapitalist bölüşüm normları –yani burjuva toplumunun sınıf yapısı– tarafından belirlenmiş satın-alma gücüyle dolayımlanan ihtiyaçlar) bakımından üç temel halini birbirinden ayırt eder.

Colliot-Thélène'in çelişki gördüğü yerde gerçekten de –kesin olarak üretim alanıyla sınırlı *değer üretimi* ve dolaşım alanında gerçekleşen ve *inter alia* üretim yapısı ve talep yapısı arasındaki ilişkilere bağlı olan *değer realizasyonu* arasında– bir fark mevcuttur. Değer yasası emek-gücünün bölüşümünü toplumsal gereksinimlere *post festum* uyumlulaştırır, çünkü meta üretimi koşullarında bunun *a priori* yapılması mümkün değildir. Ama bu, üretim sürecinde harcanan emeğin değer-üretici olmadığı, yani 'gereksiz' üretimde kullanılan emekçilerin (emek-zamanın) varolmamış olduğu anlamına gelmez. Bu sadece üretilen değerin yeniden-bölüştürülmüş olduğu: bunun bir kısmının eşdeğerinin bu şekilde üretilen metalara sahip olanların eline geçmediği anlamına gelir.

83. Benim *Marxist Economic Theory* (Londra, 1962)'de ortaya koyduğum bu konu da Marksistler arasında oldukça tartışmalıdır. Hâlbuki bizzat Marx bu konuda epeyce nettir (bkz. *Capital* Vol. 3, s. 774): 'Bu aslında kendisini tekil metalar ya da kalemlerden ziyade toplumsal üretimin işbölümünce özerkleştirilmiş özel alanlarının verili bir zamandaki toplam üretimi bakımından hissettiren değer yasasıdır. Dolayısıyla bu, artık yalnızca her tekil metaa gereğinden çok emek-zaman hasredilmemesinden ibaret olmayıp, çeşitli meta tiplerine toplam toplumsal emek-zamanından yalnızca oransal olarak zorunlu miktarın hasredilmesidir. Kullanım-değeri hâlâ bir koşul olarak kalır. Ama tekil meta durumunda bu kullanım-değeri bir toplumsal gereksinimi kendi içinde ve kendisinden karşılamasına bağlıyken, kitlesel toplumsal ürün durumunda bu, her özel ürün türü için nicel olarak özgül toplumsal gereksinime uygunluğuna ve dolayısıyla emeğin, kapsamı niceliksel olarak belirlenmiş bu toplumsal gereksinimlere göre bu çeşitli üretim alanları arasında orantısal bölümüne bağlıdır.' [*Kapital*, 3. Cilt, ss. 561-62]. Ayrıca bkz. *a.g.e.* , 786.

Birinci hal sermayenin verili bir çıktı dalı bakımından normal bir hareket yeteneğinin olduğu durumlara ilişkindir. Burada, fiyat salınımları tarafından kâr oranlarında salınımlar yaratarak düzenlenen sermaye akış ve geriye-akışları normal olarak toplumsal arz ve talebi dengeleyecektir. Bu durumda, kâr oranının eşitlenmesi söz konusu dala normal olarak uygulanacaktır. Dalda ortalama emek üretkenliğinde faaliyet gösteren (ki bu genel kural olacaktır) firmalar ortalama kâr oranını elde edeceklerdir. Ortalama emek üretkenliğinin altında faaliyet gösteren firmalar ortalama kâr oranından az kazanacaklar ve kriz ve depresyon durumlarında sektörde barınamama riskiyle karşı karşıya olacaklardır. Teknolojik ilerleme göstermiş ortalamanın üzerinde emek üretkenliği düzeyinde çalışan firmalar *geçici bir artık-kârdan* yani kendi tekil üretim maliyetleri ve daldaki ortalama üretim maliyeti arasındaki farktan kaynaklanan ortalamanın üzerinde bir kârdan faydalanacaklardır. Ama bu artık-kâr, kriz ve depresyon dönemlerde, yeni teknoloji dalda baştan başa yaygınlaştığında ve ortalama emek üretkenliği (metaın değeri) başlangıçtaki bu daha yüksek üretkenliğe uyarlandığında genellikle ortadan kalkacaktır.[84]

İkinci hal *yapısal olarak durağan ya da gerileyen taleple* ayırt edilen yani *yapısal* aşırı-üretime sahip 'demode' üretim dallarına ilişkindir. Burada yalnızca ortalamanın üzerinde emek üretkenliğinde faaliyet gösteren firmalar ortalama kâr oranını elde edeceklerdir. Ortalama emek üretkenliğinde çalışanlar ortalamanın altında bir kâr oranı elde edecekler, ortalamanın altında emek üretkenliğinde faaliyet gösterenlerse zararına satış yapıp sektörden tasfiye olacaklardır. Genelde, yine, sermayenin normal hareket yeteneği olduğunda bu tür

84. Bkz. *Capital* Vol. 3, ss. 279, 300 ve 373-4.

sanayi dalları üretici birimlerin kitlesel kapanışları yoluyla genel bir aşırı-üretim krizi vuku bulmadan dahi 'normalleşmiş' hale geleceklerdir (yani birinci hale dönmüş olacaklardır).

Ama bir de bizim bir *yapısal (ya da kurumsal) olarak belirlenmiş nedret [kıtlık]* durumu yani içeri bir sermaye akışının *doğal veya yapay tekeller* tarafından engellendiği (ya da önlendiği) bir durum olarak karakterize edeceğimiz üçüncü bir hal mevcuttur.[85] Bu tür durumlarda, talebin arza uzun-dönemli olarak baskın gelmesi mevcuttur. Bundan ötürü daldaki en düşük emek üretkenliğiyle çalışan firmalar yine de ortalama kâr oranını elde ederler (yani bu üretim dalında üretilen metaın üretim fiyatını ya da değerini bu firmalar belirler).[86] Bundan daha yüksek bir emek üretkenliğinde –dalın ortalamasında ya da *a fortiori [hatta daha da çok]* ortalama-üstü bir düzeyde– çalışan firmalar bizzat bu tekelcilik, yani söz konusu dala ilave sermaye akışını yasaklayan güçlü bir engel tarafından korunan uzun-dönemli bir artık-kâr elde ederler. Bu artık-kâr, ortalama kâr oranında düşüş sonucu mutlak terimlerle aşağı çekileceği aşikâr olsa bile, kriz ve depresyon durumlarında dahi ortadan kalkmaz.

Bu tekelci artık-kârlar diferansiyel rantlar olarak adlandırılır. *Kapital*'in 3. Cildinde bu tür diferansiyel rantın üç örneği ayırt edilmiştir: Toprak rantları; madencilik rantları ve teknolojik rantlar.[87] Toprak rantını tarımsal toprak rantı ve kentsel toprak rantı şeklinde alt-bölümlemek mümkün olacaktır.

Doğal tekeller (kullanım-değeri bakış açısından) üretim için gerekli doğal kaynaklara erişimin sınırlı olması ve bunla-

---

85. Bkz. *a.g.e.* , ss. 301 ve 1001.
86. Bkz. *a.g.e.* , ss. 278-9.
87. 'Teknolojik rant' formülünü, 'yapay tekelcilik' koşulları, toprak sahipliğindeki tekelciliğe benzer şekilde, teknolojik tekellere bağlı olduğunda Marx'ın toprak rantının genişletilmesi olarak kullanıyorum.

rın sermaye tarafından dilediğinde yeniden-üretilebilir olmaması olgusu tarafından belirlenir. Bu çıplak biçimiyle toprak, özellikle verili bir kullanım-değerine sahip (arzu edilir nispi verimlilikte, arzu edilir konumda) toprak; maden kaynakları; toprağın bazı özgül kullanım-değerlerini (örneğin pamuk, doğal kauçuk, tropik meyveler vb.) üretmek için kullanımının iklimsel önkoşulları için geçerlidir.

Yapay tekeller sermayenin hareket yeteneğinde doğal koşullarla ilişkili olmayıp, bizzat sermaye birikiminin özgül aşamalarının (biçimlerinin) sonuçlarından doğan koşullarla ilişkili olan sınırlar tarafından belirlenir: Sermaye temerküzü (eğer verili bir sanayi dalında asgari kârlılık düzeyinde yeni bir firma kurmak için en az 500 milyon sterlin ya da 1 milyar dolar yatırmak gerekiyorsa bunun çoğu kapitalist için bir 'giriş engeli' olduğu açıktır); bazı yeni üretim dallarında tekelci patent, buluş ya da araştırma hakları (ya da aynı şey demek olan, bunları uygulama yeteneğinde nitel avantajlar); verili bir alanda üretime egemen olan küçük sayıda firmanın potansiyel rakipleri uzak tutmak için sistematik bir şekilde başvurdukları örgütlü uygulamalar; vesaire.

Bu tanımdan açıkça ortaya çıktığı gibi, kâr oranının ortalamanın üzerinde olduğu üretim dallarına serbest girişi frenleyerek artık-kârları doğuran doğal ve yapay tekeller her zaman görelidir, asla mutlak değildir. Toprağın yeniden-üretilmesi mümkün değildir. Ama mevcut toprak üzerinde sermaye yatırım olanakları çok yaygın biçimde genişletilebilir. Bunun dışında, uluslararası planda çok geniş potansiyel tarım arazileri henüz işlenmemiş durumdadır (bunlar on dokuzuncu yüzyılda kuşkusuz bugünkünden defalarca kez daha büyüktü). Dolayısıyla, *potansiyel* tarım arazisi dünya ölçeğinde hâlâ nispeten boldur. Bunun yanında kapitalist teknoloji top-

rak kullanılmadan üretimi olanaklı kılan bir noktaya yükseltilebilir. Maden kaynakları sonludur. Ama orijinal doğal hammaddelerin (elyaflar, kauçuk, petrol) sentetik üretimi sonlu değildir, ya da en azından gerçek anlamında doğal hammaddelerinkiyle aynı derecede sonlu değildir.

Verili bir sanayi dalında kârlı bir üretim için başlangıç sermaye harcamaları büyüdükçe potansiyel yeni rakip sayısı küçülür. Ama tersine, bu dallarda faydalanılan artık-kârlar yükseldikçe 'birçok sermayenin' bir araya gelip pastanın bir dilimini elde etmek için gerekli devasa başlangıç sermayesi yatırım riskini alma güdüsü güçlenir. Belirleyici teknolojik ilerlemeler daha uzun dönemlerde istikrarlı artık-kârlara daha fazla yol açtıkça potansiyel rakipler için teknolojide yeni bir devrimle vb. bu ilerlemelerin ötesine sıçrama ve kestirmeden önüne geçme baskısı güçlenir.[88] Tüm tekelci artık-kârların zaman içinde daima sınırlı olduğu ve uzun-dönemde ortadan kalkma eğiliminde olduğu ve başlangıçta tekelleşmiş dallarda üretilmiş metaların üretim fiyatları üzerinden mübadele edilme eğiliminde oldukları sonucuna varılabilir. Bu 'uzun-dönemin', en azından tekelci kapitalizmde (yani 1890 civarından bu yana) tekelleşmiş dallarda üretilen sanayi ürünleri için –benim *Geç Kapitalizm*'de hipotezleştirdiğim gibi– 'uzun dalga' olup olmadığı başka bir araştırmanın konusu olarak kalır.[89]

---

88. Yakın tarihli etkileyici bir örnek, mikro-işlemcilerin gelişiminin ve Japon tröstlerinin beşinci-nesil büyük bilgisayar üretiminde I.B.M.'in kestirmeden önüne geçme çabasının bir sonucu olarak I.B.M.'in bilgisayar endüstrisindeki yarı-tekelci hâkimiyetine giderek artan meydan okumadır.

89. Bkz. *Late Capitalism,a.g.e.* , ss. 545-6. Biri üretimin tekelleşmiş diğeri tekelleşmemiş sektörlerinde iki ortalama kâr oranının belli bir zaman-kesiti boyunca bir-arada-var-olmasını ima eden artık-kârın eşitlenmesinin ortalama kârın eşitlenmesiyle yan yana olması fikri benim *Marxist Economic Theory*

İster doğal ister yapay herhangi bir tekelciliğin göreli (hiçbir zaman mutlak olmayan) doğasını –ve dolayısıyla kapitalizmde artık-kârların herhangi bir biçiminin zaman içinde sınırlı doğasını– tam olarak kavramak için çözümlememize tekelciliğin başlangıç noktası olan yapısal kıtlık görüngüsünü yeniden katmamız gerekir.[90] Çünkü yalnızca eğer sermaye hareketliliği önünde engeller, yani *çıktıdaki artışlar önünde engeller* bu verili çıktı dalında üretilen mallara toplumsal talebin uzun dönemlerde üretilen toplam metalar (en düşük emek üretkenliği koşullarında ya da tarımda en düşük toprak verimliliğinde üretilenler dâhil) miktarından daha yüksek ya da ona eşit olduğu koşulları yaratırsa, daha düşük üretim maliyetlerinden faydalanan üretim birimlerinin *diferansiyel rantlar* biçiminde (diferansiyel toprak rantları, madencilik rantları, teknolojik rantlar) artık-kârlar realize etmeleri mümkün olur.

Yine de üretimin tekelleşmiş dallarında üretilen mallara toplumsal talep bir kez geri çekilir, ya da durağanlaşır, ya da üretimden daha yavaş büyürse, göreli tekelci koşullarda dahi diferansiyel rant azalma ve artık-kâr gerileme eğiliminde olacaktır. (Kuşkusuz bu, tekelciliğin doğal olduğu bir durumda, toprak verimliliğinde farklar vb. varlığını hâlâ sürdürdüğü ve farklı toprak parçalarında, farklı madenlerde farklı birim ma-

(*a.g.e.* , Vol. 2, ss. 423-6) adlı kitabımda ileri sürülmüş ve *Late Capitalism* (ss. 95, 538-49) adlı kitabımda savunulmuştu. Bu düşünceye de eşit derecede güçlü itiraz gelmiştir. Oysa burada *Kapital*'in 3. Cildinde bunu bizzat Marx açıkça önerir (bkz. s. 1001).

90. Marx yapısal kıtlık problemini 3. Cildin 279. sayfasında ele alır: 'Eğer talep fiyat en kötü koşullarda üretilen metaların değeri tarafından belirlendiğinde yine de daralmayacak kadar güçlüyse, o zaman piyasa değerini belirleyen bunlar olur.' [*Kapital*, 3. Cilt, s. 161]

liyetleri belirlediği sürece bunların tamamen ortadan kalkacağı anlamına gelmez.) Kapitalizmin yirminci yüzyıldaki gelişiminin başlıca ayırt edici özelliklerinden biri olan ve gerçekte emeğin endüstriyel üretkenliğindeki büyüme oranını aşan tarımsal emeğin ortalama üretkenliğindeki muazzam artışlar, ileri kapitalist ülkelerde temel gıda maddelerinde talep/arz ilişkisini bütünüyle değiştirmiştir.[91] Yapısal kıtlık durumu, aynı zamanda reel ücret arttığında toplam tüketici harcaması içinde gıda harcamasının payının azalmasıyla (Engel Yasası) belirlenen yapısal bir aşırı-üretim durumuna dönüştürülmüştür. Bu ülkelerde yalnızca diferansiyel rant bu nedenle güçlü bir şekilde azalmakla kalmamış, ekili alanların geniş parçaları yeniden otlaklara çevrilmiş, geniş otlak parçaları da ormanlara ya da sadece boş arazilere çevrilmiştir. Bin dokuz yüz ellilerdeki, altmışlardaki ve yetmişlerin başında petrol kömürden çok daha ucuz olduğunda gerçekleşen kitlesel kömür ocağı kapanışları madencilikte kömür-madenciliği rantlarındaki ilgileşimli [korelasyon] bir gerilemeye koşut bir gelişmedir.

Ama süreç tersine de çevrilebilir. Toplumsal talep –piyasa fiyatlarında bir artış yoluyla dolayımlanarak– birdenbire çıktının sözgelimi on ya da yirmi yıl için ötesine yükselirse, yani yapısal kıtlık yeniden ortaya çıkarsa, diferansiyel rantların kitlesel yeniden ortaya çıkışı vuku bulur. Bretton Woods sisteminin çöküşünden bu yana emperyalist ülke merkez bankaları için altın fiyatını ons başına 35 ya da 42 dolarda (35 SDR) tutmak imkânsız hale geldiğinde olan da buydu.[92] 'Altının serbest piyasa fiyatının' ons başına önce 100, sonra 200 ve niha-

---

91. Savaş-sonrası dönemde tarımsal emek üretkenliği sanayileşmiş kapitalist ülkelerin çoğunda sanayidekinden daha hızlı artmıştır: Birleşik Devletlerde 1950'lerde üç kez daha hızlı. Bkz. Theodore Schultz, *Economic Crises in World Agriculture*, Ann Arbor, 1965, ss. 70-72.

yet 600 doların üzerine fırlayışı Güney Afrika'da (ve başka yerlerde) çoğu 'marjinal' maden ocağını yeniden kârlı hale getirmiş ve altın madenciliğinde sermaye yatırımında hummalı bir gelişmeye yol açmıştır. Başlıca yirmi Güney Afrika altın madeni arasında en üretken olanlar 1979 sonunda altını ons başına 95 dolar civarında üretim maliyetiyle üretmekteydi (en üretken madenin maliyeti 64 dolardı). Bu yirmi madenin en düşük üretkenliğe sahip olanlarının maliyetleri 200 dolar civarındaydı (en yüksek rakam 265 dolardı). Bu durum altın bir kez 200 dolar+ortalama kârdan daha yüksek fiyata: Sözgelimi onsu 240 ya da 250 doların üzerinde satıldığında birinci kategori madenlere ikincilere göre ons başına 100 dolardan fazla diferansiyel rant sağlar.[93]

Kapitalist üretim tarzının hem (örneğin sermayenin artan temerküzü ve merkezileşmesinin bir sonucu olarak) tekelleşme yönünde bir eğilim hem de özgül tekellerin dönemsel gerilemesi yönünde bir eğilim üretiyor olmasının daha genel bir nedeni vardır. Bu, artık-kârların kâr oranının eşitlenmesine katılan tüm kapitalistler arasında bölüştürülecek toplam kâr miktarından düşülmesi olgusudur. Diğer bir deyişle artık-kârlar, tekelciler dışında tüm burjuvalar arasında bölüşülen genel pastayı azaltma eğilimindedir. Ortalama kâr oranında bir gerileme eğilimi olduğuna göre, dolayısıyla –tekelci toprak

92. S.D.R. (Uluslararası Para Fonu [IMF] tarafından çıkartılan ve özel bankalar dâhil özel kapitalistlerle ilişkili olarak değil, yalnızca merkez-bankalararası ilişkilerde kullanılan Özel Çekme Hakları) ortak bir para birimleri sepetine dayanır ve bu nedenle 1971'den bu yana dolara karşı sürekli değer kazanmıştır. 35 dolardan 42 dolara yükselen (35 SDR' de sabitlenmiş) 'resmi' I.M.F. altın fiyatının artışı bu nedenle olmuştur.

93. 29 Ocak 1980 tarihli *Le Monde*'da yayınlanan Banque L. Dreyfus araştırması.

mülkiyeti dâhil– her türden tekelcilik bu gerilemeyi derinleştirme eğilimi gösterir. Sermayenin, sermaye hareketliliği önündeki doğal ve yapay engelleri aşma: Tekelci durumların etkisini azaltma ve hatta bunları toptan ortadan kaldırmaya çalışma baskısı bu nedenledir. Bu daimi çekişmenin sonucu hâkim sınıfın farklı katmanlarının nispi gücünün bir fonksiyonudur. En azından yirminci yüzyılda baskı (kapitalist tarım girişimcilerinden ayrı ve onların dışındaki) topraklarının başında olmayan kapitalist toprak sahipleri üzerinde, sanayi, taşımacılık ya da madencilik tekellerine oranla, her ne kadar bu alanlarda da anılabilecek tekelci artık-kârların çöküş örnekleri azımsanamayacak sayıda olsa da, daha başarılı olmuştur.

Tekelcilerin artık-kârlarının (ilave artık-değerin) ister tekelleştirilmiş çıktı kolları içinde fiilen üretildiği, ister en azından birkaç durumda, tekelleşmemiş üretim sektörlerinden tekelleşmiş sektörlere değer aktarımlarından kaynaklandığı düşünülsün, bunlardan bağımsız olarak bu baskı sürer. Çünkü her iki hipotezde de rantlardan faydalanmayan tüm kapitalistler arasında paylaşılacak artık-değer kitlesi, sermayenin tüm dallara 'tam' hareket yeteneğinin olduğu koşullarda olabileceğinden önemli ölçüde düşük olacaktır. Diğer bir deyişle, bu kapitalistlerin ortalama kâr oranı azaltılmış olacaktır. Ve bu, yukarıda işaret edildiği gibi, daha derin nedenlerle zaten işleyen bir eğilimi ağırlaştırdığında, karşı-baskı çok daha kuvvetli olacaktır.

9. Kapitalist Tarımın Özgüllüğü

Kapital'in 3. Cildinde Marx daha önce 1. Cildin sonunda zaten vurgulamış olduğu bir kavrayışı genişletir: Toprağın özel temellükünün –toprağın, verili bir sınırlı insan sınıfının özel mülküne dönüştürülmesinin– kapitalist üretim tarzının bizzatihi doğuşu, yerini sağlamlaştırması ve yayılması için kilit önemi. Bu üretim tarzı peşinen, üretim ve geçim araçlarına erişime sahip olmayan ve bu nedenle emek-gücünü satmanın iktisadi mecburiyetinde olan bir toplumsal sınıfın –modern proletaryanın– ortaya çıkmasını varsayar. Geçim araçları hepsinden önce, toprağa erişimin serbest olduğu her yerde en basit üretim araçlarıyla üretilmesi mümkün yiyeceklerdir. Bu nedenle modern proletaryanın yaratılması büyük ölçüde, elinde hiçbir sermaye olmayan kişilerin toprağa özgür erişiminin engellenmesine bağlıdır.

Batı Avrupa'da esasen on beş ve on sekizinci yüzyıllar arasında gerçekleşen toprağın bu özel temellükü süreci, Fransız Devrimi tarafından serbest bırakılan köy 'serbest' toprak rezervlerinin (ortaklaşa [komünal] topraklar) satışıyla zirve yapmış[94] ve on dokuzuncu yüzyılın son bölümü ve bütün bir yirminci yüzyıl boyunca Doğu Avrupa'da, Kuzey ve Güney Amerika'da, Orta-Doğuda, Afrika'da, Japonya'da ve Güney-Doğu Asya'da tekrarlanmıştır. Yerli nüfusun verimli toprak

94. Bkz. (diğerlerinin yanısıra) Otto Bauer, *Der Kampf um Wald und Weide*, Viyana, 1925.

rezervlerinden cebren koparılmasının en iğrenç biçimi Doğu ve Güney Afrika'da gerçekleşmiştir. Bugün dahi Brezilya, İran, Filipinler ve (1910-17 Devrimi'nin kısmi kazanımlarına rağmen) Meksika'da sürmektedir.

Yine de, kapitalist üretim tarzının sağlamlaşması, sermaye birikim süreci ve sermayenin kâr oranında gerileme eğilimine karşı mücadelesi arasındaki karşılıklı ilişki, bu bütün toprağı özel mülke dönüştürme zorunluluğundan çok daha karmaşıktır.

Tarihsel nedenlerle, toprakta özel mülkiyetin genelleşmesi, Batı, Orta Avrupa'da, Doğu Avrupa'nın büyük bölümünde ve aynı şekilde Japonya'da başlangıçta gerçek anlamında 'işlevsel' kapitalistlerden (yani kapitalist çiftçiler, girişimciler) ayrı ve onların dışında bir toplumsal sınıfın sahipliği biçimini almıştır. Bu (yarı-feodal ya da feodal toprak beyleriyle karıştırılmaması gereken) kapitalist toprak sahipleri mutlak toprak rantı biçiminde özel bir 'kazanılmamış' gelir elde etmedikçe genelde kapitalist sınıfın topraklarına girişini engellemişlerdir (kuşkusuz aynı kural kentsel toprağın rantiye-sahiplerine karşı inşaat endüstrisinde faaliyet gösteren kapitalistler için de geçerlidir). Dünyanın başka yerlerinde, 'artık' toprağın özel temellükü görüngüsüne egemen sınıfın başka katmanları dâhil olmuştur: Toprağı bazen yabancı yerleşimciler temellük etmiş;[95] bazen yerel toprak sahipleri, tüccarlar, tefeciler ve hâkim sınıfın diğer kesimleri aynı şekilde hareket etmiştir. Daha

95. Robin Murray 'Value and Rent' başlıklı dikkate değer makalesinde (*Capital and Class*, No. 3 ve 4) denizaşırı yerleşimcilerin genellikle, Hilferding'in büyük oligopolcü girişimlerin kurucu rantına benzer bir 'kurucu rantı' beklentisinde olabileceklerini ortaya koyar (ss. 13 ve ilerisi). Ben Murray'in en azından Batı Avrupa'ya kıyasla ortalama-üstü verimlilikte toprağa sahip denizaşırı ülkeler bakımından haklı olduğunu düşünüyorum. Ama bu tür 'ranta' uluslararası göçlerin, kapitalist yayılmacılığın ve emperyalizmin kökenlerinin açıklanmasında aşırı ağırlık vermektedir.

nadir olmakla birlikte bu süreçlerin tümünün değişik derecelerde bir arada olduğu örnekler de vardır.

Ama toprağın fiili sahipliğinin *kapitalist* çiftçilikten ayrıldığı tüm durumlarda mutlak toprak rantı ortaya çıkmıştır. Ve diferansiyel toprak rantında olduğu gibi, mutlak rant meta-üreten emeğin genel toplamı tarafından üretilen toplam artık-değerin tüm kapitalist girişimciler ve para-sermaye sahipleri arasında bölünecek bakiyesinden düşülen bir kesridir. Bu düşüm, diferansiyel rantın tersine, gerçek anlamında kapitalist üretim tarzının hareket yasaları (rekabet, teknik ilerleme, sermayenin organik bileşiminde artış, sermayenin temerküzü ve merkezileşmesi vb.) yoluyla erozyona uğramaya ya da eşitlenmeye açık olmaması nedeniyle çok daha ağır bir yüktür. Böylece mutlak toprak rantı tarımda sermaye birikimini frenler. Sermayenin; toprak sahiplerini tedricen girişimcilere ve toprak-kiralayan çiftçilerin çoğunluğunu ücretlilere ve azınlığınıysa toprak sahibi çiftçilere dönüştürerek toprak sahipliği ve kapitalist çiftçilik arasındaki ayrımı ortadan kaldırma yolundaki organik güdüsü bu nedenledir. Sanayileşmiş ülkelerin çoğunda bir yapısal gıda kıtlığı durumunun yapısal bolluğa (latan aşırı-üretim) dönüşmesi bu sürece güçlü bir şekilde yardımcı olur.[96] Bu *emperyalist ülkelerde mutlak rantın ortadan kalkma eğilimini* temsil eder.

Bu sürecin gerisinde değer teorisinin daha derin türden uzun-dönemli emredici bir teyidi yatar. Mutlak toprak rantının *kaynağı* tarımda, sanayiye kıyasla daha düşük sermaye organik bileşimidir, yani aynı miktar sermaye tarafından istih-

96. Şubat 1980 tarihli bir O.E.C.D. notuna göre, 1970/71 ve 1979/80 arasındaki yılların her birinde toplam buğday stokları emperyalist ülkelerde ortalama elli milyon tonun üzerinde olmuştur. Emperyalist ülkelerde toplam yılsonu tereyağı ve sütozu stokları 1970'te 289.000 tondan 1979'da 1,4 milyon tona çıkmıştır.

dam edilen tarım emekçilerinin sanayi emekçilerine kıyasla daha yüksek bir artık-değer kitlesi üretmesidir.[97] Kapitalist girişimden ayrılmış toprak sahipliği bariyeri, toprak sahiplerinin bu ilave artık-değer miktarının, kârın tüm kapitalistler arasında eşitlenmesi genel sürecine emilmesine engel olmalarını mümkün kılar. Bu nedenle rant aslında kapitalist tarımın tam olarak gelişmesi önünde bir engeldir: Tarımın sanayiye kıyasla nispi geriliğinin, yani sanayi emek üretkenliğine kıyasla tarım emek üretkenliğinin nispi geriliğinin bir kaynağıdır. Ama bu nispi geriliği bizzat kendisi vurgulayan Marx, bunun kapitalist üretim tarzının sabit ve nihai bir karakteristiği olmadığını, er ya da geç aşılabileceğini kaydetmişti. Ama tarım giderek daha çok sanayileştiğinde, bu üretim dalında insan emeğinin ölü emekle (makineler, gübreler vb.) ikamesi giderek daha da büyüyen ölçekte uygulandığında, çağdaş *tarım-işletmesi* ortaya çıktığında, tarımda sermayenin organik bileşiminde sanayiye kıyasla fark ortadan kalkma eğiliminde olduğunda. Sonuç olarak mutlak toprak rantının maddi temeli de aynı şekilde ortadan kalkar. Robin Murray'in çok yerinde ifade etmiş olduğu gibi: Tarımda sermayenin emek üzerinde biçimsel tahakkümünün gerçek tahakküme dönüşmesiyle aynı şekilde, kapitalist tarımda toprak üzerinde biçimsel tahakküm kapitalist tarımsal üretimde maddi bir öğe olarak toprak üzerinde gerçek tahakküme dönüşür.[98]

Tarımın bu endüstrileşme sürecinin eriştiği düzeyi aşağıda ABD'ne ilişkin olarak verilen olgularla ölçmek olanaklıdır. 1915-19 ve 1973-7 arasında buğday ve soya üretiminde emek üretkenliği, 100 kile üretmek için gereken emek-saatiyle ölçüldüğünde on kat artmıştır. Mısırdaki artış fiilen otuz kat olmuş-

97. Bkz. *Capital* Vol. 3, ss. 894-6 ve 906.

98. Murray, *a.g.e.* , s. 21.

tur! Çiftlik işçisi başına üretim aktifleri –büyük ve küçükbaş hayvanlar ve çiftliklerde stoklanan hammaddeler dâhil, bu nedenle kabaca değişmeyen sermayeyle kıyaslanabilir– 1963 ve 1978 arasında cari dolarlarla beş kat artmıştır. Oysa çiftlik işçisi başına harcanabilir gelir yalnızca üç kattan az artmıştır ve *bunun da yarısı* gerçek anlamında çiftçiliğin dışında kaynaklardan gelmiştir. İstihdam edilen geçici işçi ücretleri aynı dönem boyunca zar zor iki katına çıkmıştır. Eğer öyle bir şey varsa sermayenin organik bileşimi için iyi bir endeks! Eşzamanlı olarak, kapitalist tarımın toprak kullanımından 'özgürleşmesiyle' hayvan besiciliğinde, örneğini hepsinden çok domuz-yetiştiriciliğinde, sığır-yetiştiriciliğinde ve yerinde bir adlandırmayla 'ızgaralık piliç endüstrisinde' bulan dev adımlar atılmıştır. 1972 itibarıyla ABD'de sığırların yüzde 75'i, en büyüğü 125.000 baş alan sözde yemlik denen [birimlerde] yetiştirilmekteydi.[99]

Unutulmamalıdır ki toprak sahipliğinin kapitalist çiftçilerden ayrılmasından kaynaklanan mutlak toprak rantı (diferansiyel rant sahiplikten kaynaklanmaz: Sahiplik yalnızca bu rantı kimin temellük ettiğini belirler) 'endüstrileşmiş' tarım koşullarında ortadan kalkma eğilimindeyken, bu, değişime uğramış biçimde küçük ve orta-ölçekli kapitalist çiftçilerin sahip oldukları *toprağın genelleşmiş ipotek karşılığı kredilendirilmesi [mortgaging]* olarak yeniden ortaya çıkar. Diğer bir deyişle, tarımda üretilen artık-değerin önemli bir bölümünün bankalara ve finans kapitale aktarılması olarak yeniden ortaya çıkar.[100]

99. *US Department of Agricultural Statistics*, 1978, ss. 444, 426, 464; Murray, *a.g.e.* , s. 21.

100. Bkz. Karl Kautsky, *La Question agraire*, Paris, 1970, ss. 296-9. Büyük işlenmiş-gıda firmaları (artan oranda çok-uluslulann bizzat kendileri) ve zengin çiftçiler tarafından kontrol edilen büyük kooperatif şirketlerinden de söz etmemiz gerekecektir: Bunlar çiftçileri piyasaya doğrudan erişimden giderek daha fazla koparma eğilimindedir. Fransız iktisatçı Bernard Kayser'e göre,

Yine de, daha önce üzerinde durmuş olduğum gibi, gerçek sermaye hareketleri ortalama kâr oranı tarafından değil bu orandan sapmalar tarafından yönlendirilir. Böylelikle, sermaye bir yandan daha yaşlı kapitalist ülkelerde mutlak rantı ortadan kaldırma eğilimindeyken, diğer yandan, esasen (ama münhasıran değil) kapitalizmin geç nüfuz ettiği ülkelerde bu rantı sürekli yeniden-üretme eğilimindedir. Oralarda dünya ekonomisi düzeyinde bir çeşit toprak temellükünün ve mutlak toprak rantı yaratımının uluslararasılaşması süreci böyle işler. Brezilya bu eğilimin bazı öne çıkan örneklerini sunar.[101]

Son olarak, tarımsal üretim gıda üretimi olduğundan ve gıda da emek-gücünün yeniden-üretiminin temel bir öğesi – en azından kapitalist üretim tarzının ilk evrelerinde nicel olarak başlıca öğesi– olduğundan kapitalizm ve tarım arasındaki ilişkide bir diğer çelişkili öğe mevcuttur. (Gerçek ve potansiyel) tarım kapitalistleri için başlıca sorun toprak sahipliği ve çiftlik girişimi ikili yapısını ortadan kaldırmak olduğu halde, bir bütün olarak (ulusal) sermaye için başlıca kısa-vadeli problem gıdaya, ister kapitalist, ister yarı-kapitalist ya da isterse prekapitalist üretim tarzlarında, mümkün olabilecek en ucuz koşullarda erişimi güvence altına almaktır.

Bu, bir bütün olarak sermayenin, en azından kapitalist gelişmenin erken evrelerinde (ki bunlar bugün yarı-sömürge ülkelerin çoğunda, hatta bunların yarı-sanayileşmiş olanlarında yeniden-üretilmeye devam etmektedir) köylülüğün önemli bir

---

Fransa'nın tarımsal üretiminin ancak yüzde 25'i çiftçilerin kendileri tarafından nihai tüketicilere satılmakta ya da bizzat kendileri tarafından tüketilmektedir. Geri kalanın tümü büyük kapitalist aracıların elinden geçer. Onlar da doğal olarak, ipotek faizine benzer –sıklıkla bu faize koşut– bir geçiş ücreti alırlar. (Bkz. *Économie et Statistiques*, No. 102, Temmuz-Ağustos 1978.)

101. Murray, *a.g.e.* , s. 24-5.

bölümünü *biraz* toprağa[102] erişime hâlâ sahip olduğu koşullarda tutmakta kökleşmiş çıkarı olduğu anlamına gelir. *Biraz* toprak asgari bir geçim temeli temin etmek için yeterli olmayacak ama köylü ailesinin yıllık gıda girişini *kısmen* sağlamaya yetecek ve bu köylüleri yılın bir bölümünde iş aramaya zorlayacaktır. Bu nedenle yükselen kapitalizm hem toprağın özel sahipliğini genelleştirme yoluyla toprağa serbest erişimi insafsızca bastırır, hem de *minifundia*'yı yani ücretli sınıfın bu yarı-proleter alt-kesimi kendi yiyeceğini kısmen ürettiğinden ücretleri geçim düzeyinin altına itmeye imkân tanıyan küçük-ölçekli bölünmüş geçimlik çiftlikleri[103] ustaca savunur. Burjuva hükümetlerinin böylesi bilinçli politikalarının siyasi ve toplumsal işlevine sıklıkla değinilmiştir. Bu politikalar proletaryanın temerküzünü [toplulaşmasını] ve daimi kentsel yerleşimini yavaşlatır; sendikalaştırması ya da işçi partilerinde örgütlemesi pek kolay olmayan, kolaylıkla manipüle edilen bir seçmen tabanı korunur; vesaire. Ama bu politikaların iktisadi işlevi de açıkça teslim edilmelidir. Bunlar bugün çoğu yarı-sömürge ülkede, özellikle daha ileri olanlarda önemli bir rol oynarlar. Bu sefil 'özel sahiplerin' sermaye tarafından doğrudan sömürülmesine gelince bu, toprak rantı gaspı biçimini değil, parsel sahipleri sürekli ve artan oranda borçla yüklendirildiklerinden *tefeci faizi* gaspı biçimini alır.

---

102. Güney Afrika'da ve diğer yerleşimci kolonilerinde göçmen emek benzer bir rol oynar. Bkz. örneğin, Harold Wolpe, 'Capitalism and Cheap Labour-Power in South Africa', *Economy and Society*, No. 14, 1972; R. T. Bell, 'Migrant Labour: Theory and Policy', *South African Journal of Economics*, Vol. 40, No. 4, December 1972; Francis Wilson, *Labour in the South African Gold Mines*, Cambridge, 1972; Giovanni Arrighi, 'Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia', G. Arrighi ve John Saul, *Essays in the Political Economy of Africa*, New York, 1973.

103. Bkz. *Capital* Vol. 3, ss. 321 ve 947 -50.

Tarımın kapitalizm koşullarında *en geniş kapsamlı* evrimi yukarıda ana hatlarıyla verilen beş eğilimin, sıklıkla çelişkili, karşılıklı etkileşiminin bileşkesi olacaktır. Ve bu bileşke belli bir anlamda bir bütün olarak ulusal ekonomide kapitalist gelişmenin olgunluk derecesinin bir endeksi haline gelir. Bu, dünya ölçeğinde trajik nihai bir sonuçla tepe noktasına varır. Mutlak toprak rantının uluslararasılaşması, bir yandan emperyalist ülkelerde gıda üretiminde istihdam edilen emeğin ortalama üretkenliği, diğer yandan yarı-sömürge ülkelerdeki ortalama emek üretkenliği arasında büyüyen biruçurum anlamına gelir.[104] Hem kapitalizmin yarı-sömürge tarımına artan girişi (buna eşlik eden gıda mahsulleri karşısında ticari mahsullerin artışı görüngüsü), hem de burjuva hükümetlerinin bölünmüş geçimlik çiftçiliği 'stabilize etme' çabaları bu uçurumu daha da derinleştirme eğilimindedir. Sonuç gıda fazlalarının dünya ölçeğinde sayıları giderek azalan, çoğu emperyalist ülkelerde artan yoğunlaşma eğilimi olur.[105] Diğer bir deyişle, dünya pazarında diferansiyel toprak rantına erişim olanağına yalnızca giderek azalan sayıda kapitalist büyük-ölçekli çiftçi (tarım-işletmeleri) sahip olur.[106]

---

104. 1977'de buğday üretiminde hektar başına verim bir yanda Afrika'da 0,89 metrik ton, Güney Amerika'da 1,17 mt, Asya'da 1,36 mt ve SSCB'de 1,45mt arasında değişirken; diğer yanda AET ülkelerinde 3,86mt ve ABD Orta-Batısı en zengin tarımsal eyaletlerinde 4 metrik tondu.

105. 1976'da dünya buğday ve un ihracatının yüzde 90'ı beş ülke: ABD, Kanada, Avustralya, Fransa ve Arjantin tarafından yapılmaktaydı.

106. ABD'de toplam 1,7 milyon çiftlikten 150.000'inden azı yani satışları 100.000 doların üzerinde olanlar bütün toplam satılan tahıl değerinin yüzde 50'sinden fazlasını gerçekleştirmiştir. Bu yoğunlaşma oranı tahıl ihracatında önemli ölçüde daha yüksektir (*US Census of Agriculture: Summary and State Data*, 1977, ss. 1-25).

10. Bir Sistem Olarak Kapitalizm ve Bir Sınıf Olarak Burjuvazi

Kapital'in 3. Cildinin öne çıkan özelliklerinden biri Marx'ın iktisadi çözümleme ve toplumsal çözümlemeyi bütünselliği içinde sistem düzeyinde –yani 1. Ciltte fabrika içerisinde (gerçek anlamında üretim süreci) yaptığından daha yüksek bir düzeyde– birbirine bağlama şeklidir. 48. ve 51. Bölümlerde, 'milli gelirin' (yıllık üretilen yeni değerin) bir yanda ücretler, diğer yanda kârlar, faizler ve rantlar arasında bölüşümünün özgül biçiminin yeniden-üretiminin, kapitalist üretim ilişkilerini –yani sistemi tanımlayan temel sınıf ilişkileri ve sınıf eşitsizliklerini– nasıl kendiliğinden yeniden-ürettiğini gösterir.

Hangi biçimde ortaya çıkarsa çıksın reformizmin en büyük teorik zayıflığı bu temel gerçeği anlamamaktır. Ücretler ister yüksek ister düşük olsun, 'dolaylı' ücretler (sosyal güvenlik ödemeleri) ister hiç mevcut olmasın isterse çok geniş olsun,[107] bunların kapitalist üretim tarzının üzerinde kuruldu-

107. Günümüzde 'dolaylı' ya da 'toplumsallaştırılmış' ücretler (yani sosyal güvenlik hizmetleri vb.) emek-gücünün toplam yeniden-üretim maliyetlerinin oldukça önemli bir bölümünü oluşturmaktadır –bazı yazarlara göre bu oran Britanya ve Fransa'da yüzde 50'ye varır (bkz. Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, Londra, 1979, s. 109; A. Capian, 'Réflexions sur les déterminants de la socialisation du capital variable', *Issues*, 4, 1979). Yine de bu, milli gelirin kârların azalması pahasına ücretler lehine herhangi bir 'dikey' yeniden-bölüştürülmesini ifade etmez, çünkü bu brüt ücretlerden vergiler ve

ğu temel sınıf ilişkilerini ve sınıf eşitsizliğini bozmaları *mümkün değildir*. Kapitalizm tarafından kitlesel bir 'yatırım boykotunu' harekete geçirmeksizin (böylelikle sermaye birikiminde hızlı bir gerileme olmadan) ve buna eşlik eden, canlı emeğin makineyle ikamesini hızlandırma yönünde çılgınca bir çaba olmadan –her iki süreç de kitlesel işsizliğin (ve kamu 'sosyal' harcamalarında kesintilerin) etkileri yoluyla ücretlerde yükselişi durdurma ve geriye çevirme yönünde hareket eder– ücretlerin artık-değeri (kârları) önemli ölçüde düşürecek bir noktaya yükselmesi mümkün değildir. Yapılması imkânsız olan tek şey kapitalistleri zararına yatırım yapmaya ya da üretmeye zorlamaktır!

Buna ek olarak, sermaye organik bileşiminde artış yönünde, sermaye temerküzünde artış yönünde, tüm üretim dallarında yeni üretici birimlerin kurulması için asgari gerekliliklerin kuvvetli yükselişi yönünde eğilimin bizzat kendisi, en iyi ücret alan işçilerin dahi kendilerine ait bir sanayi girişimine ciddi bir şekilde girişmek için ücretlerinden yeterince birikim yapmasını fiziken olanaksız kılarak,[108] bir sınıf olarak burjuvazinin üretim araçlarının tekelci sahipliğini sağlamlaştırır. Bu, küçük perakende ticarette ve küçük hizmet işlerinde (ya

---

sosyal güvenlik katkı payları biçiminde yüzde 50'ye varan muazzam indirimlerle telafi edilir. Bunun yerine vuku bulan ücretli sınıfın bazı kesimleri lehine diğerlerinin aleyhine 'yatay' bir yeniden-bölüşümdür. Capian, bu sistemin yüksek maaşlı kategoriler lehine ve düşük ücretliler aleyhine çalıştığı Fransa örneğini verir. İlk grubun brüt parasal gelirlerinin yüzde 18,2'si sosyal güvenlik katkı payına giderken, ikincilerde bu kesintiler yüzde 31,5'e çıkar.

108. Risk sermayesi genellikle (Marx'ın 3. Ciltte gözlemlediği gibi ss. 371-2) küçük sermayedir ve genellikle büyük işletmeler maceracılar tarafından denenen yenilikleri kendilerine mal etmeden önce iflasa ya da yutulmaya mahkûmdur. Ama bu risk sermayesi bile eline ortalama ücret geçen normal ücretlinin (hatta çok yüksek vasıflı işçilerin) açıkça menzili dışındadır.

da akut işsizlik zamanları boyunca küçük-ölçekli tarımda[109]) daha az doğru olmakla birlikte, genel eğilim çok açıktır. Ücretler ücretlinin bütün bir ömrü boyunca harcanma eğilimindedir. Bunların herhangi bir ciddi sermaye birikimine yol açmaları olanaksızdır.[110] Dolayısıyla ücretler yalnızca emek-gücünü yeniden-üretmekle kalmaz: Bunlar aynı zamanda emek-gücünü daimi olarak satma iktisadi mecburiyetindeki özel bir sınıfı yeniden-üretirler. Benzer şekilde artık-değerin özel temellükü yalnızca sermaye birikimine yol açmaz: Aynı zamanda, üretim araçlarını tekeline alabilecek ve böylelikle ücretlileri devamlı olarak emek-güçlerini sermaye sahiplerine satmaya; münhasıran bunların çıkarına devamlı olarak artık-emek, artık-değer ve kârlar üretmeye mecbur edebilecek bir toplumsal sınıfı yeniden-üretir.

İki süreç elbette simetrik değildir. Reel ücretler uzun dönemli artış eğiliminde olduğunda ve 'işçi tasarrufları' büyük-ölçekli bir görüngü haline geldiğinde bile, bunlar tekil ücretliyi proleter durumundan kurtarmaz. Diğer bir deyişle, bunlar ücretliye bir iş kurmasına olanak tanıyacak kadar yüksek sürekli bir gelir güvencesi (yedek akçe) vermez. Bunlar yalnızca 'ertelenmiş tüketimi' temsil ederler, yani hastalık, işsizlik ya da emeklilikte azalacak gelirini tamamlamak için, ya da ço-

109. Büyük-ölçekli işsizlik dönemlerinde, özellikle de az çok özgür erişim sağlanabilen terkedilmiş tarım alanlarının bulunduğu ileri kapitalist ülkelerde yeniden geçimlik çiftçi haline gelen küçük bir ücretli damlası [kesimi] mevcuttur. Bu arazilerde ortalama kâr oranını üretmek mümkün olmasa da işsizlik tazminatıyla satın alınabilecek miktardan fazla kullanım-değerleri üretimini başarmak olanaklıdır.

110. Kuşkusuz, işçilerin 'hâsıl olmuş ihtiyaçlarının' ve ortalama toplumsal ücretin satın alacağı varsayılan mal ve hizmet sayısının giderek daha çok sanayi dalında kitlesel üretimin büyümesiyle artma eğiliminde olmasının bizzat sermaye birikiminin yan ürünlerinden biri olduğu gerçeğinin analize katılması gerekir.

cuklarının daha iyi eğitim alması ya da düğünleri vb. için gerekebilecek fazladan aile harcamalarının ödenmesi için toplumsallaşmış 'dolaylı ücretler' (sosyal güvenlik) üzerinde ilave bir güvence fonunu temsil ederler. Buna ek olarak, geç kapitalizmde kapitalist sınıf için işçileri bu tasarrufları serbestçe kullanma hakkından mahrum etme, ya da *tout court* [*izahsız*] el koyma –bu sınıfın başvurduğu çeşitli kısmi ya da toptan mülksüzleştirme– biçimlerinin en yumuşağı enflasyon olmak üzere– yönünde güçlü bir itki mevcuttur.[111]

Diğer yandan, burjuvazinin tüm kesimlerinin, kendi sermayeleri kendilerince artık-değer üretici girişimlerde kullanılmasa bile toplumsal olarak üretilmiş artık-değer genel toplamının bir bölümüne erişime sahip olması olgusu hiçbir şekilde bu erişimin her kapitalist için eşit olduğunu ima etmez. Yalnızca tekellerin ortaya çıkışı buna zıt yönde işlemez, ayrıca sermayenin temerküzü ve merkezileşmesi yasası bu yönde hatta daha da güçlü bir şekilde hareket eder. Hız kazanan rekabet, ücretli sınıfın üst katmanlarından hizmet sektöründe, perakende ticarette ya da tarımda küçük bağımsız girişimciler haline gelme engelini kırmayı başaranlardan çok daha fazla sayıda (küçükler şöyle dursun) orta ve büyük-ölçekli kapitalisti ortadan kaldırır.

Bütün bir toplumsal evrimin genel toplamı nüfusun ücretlilerden oluşan bölümünde daimi artış, bağımsız işadamlarından oluşan bölümünde daimi gerilemedir.[112] Marx'ın başka

---

111. ABD sendikalarının 'sahip oldukları' ama tamamıyla büyük bankalar tarafından yönetilen emeklilik fonları örneğinde bu *de facto* mülksüzleştirme şimdiden çok ileri bir noktaya varmıştır. Nazi Almanya'sında tamamlanmıştı.

112. Birleşik Devletlerde ücretlilerin toplam faal nüfusa oranı 1880'de yüzde 62'den, 1910'da yüzde 71'e, 1940'ta yüzde 78,2'ye ve 1970'te yüzde 89,9'a yükselmiştir.

hiçbir öngörüsü kapitalizmde uzun-dönemli sınıf kutuplaşmasını teşhis eden öngörüsü kadar ampirik kanıtlarla tamamıyla teyit edilmemiştir (yine de tekrarlanan tersine iddialar vardır[113]). Marx, çağdaşlarının hemen tümü tarafından güçlü bir şekilde inkâr edilen bu kapsamlı tarihsel tahmini yapabilmiştir, çünkü kapitalizmin hareket yasalarını kendisine temel alarak, 'net değerin' (katma değer) ücretler ve artık-değere bölünmesinin, kapitalist rekabetin baskısı altında giderek daha fazla sayıda ücretlinin kapitalist haline gelmelerinin mümkün olmamasına ve giderek daha az sayıda kapitalistin kapitalist olarak kalmasının mümkün olmasına yol açmak *zorunda* olduğunu anlamıştı.

Kökünü kapitalist üretim ilişkilerinden alan ancak bunlarla hiçbir şekilde özdeş olmayan[114] kapitalist bölüşüm ilişkileri bu üretim ilişkilerini sürekli olarak yeniden-üretir. Ama bunlar aynı zamanda, hem bölüşüm alanında (yani pazarda) hem de üretim alanında (fabrikada) sınıf mücadelesinin ve sınıf dayanışmasının temel maddi önkoşullarını da yeniden-üretirler:

(1) Tekil işçinin sırtını dayayabileceği hiçbir iktisadi kaynağının olmaması, emek-gücünü satmak için bunun piyasa fiyatının (önerilen ücret) yukarı gitmesini 'beklemesinin' mümkün olmaması olgusu kapitalizmde işçiler tarafından bu tür satışların kolektif örgütlenmesini –yani sendikalaşmayı ve toplu pazarlığı– ücretli-emeğin ortaya çıktığı her yerde evren-

113. Örneğin, Arnold Künzli, 'Für eine kopernikanische Wende des Sozialismus', *Für Robert Havemann: ein Marxist in der DDR*, Münih, 1980.

114. Kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde ve aynı şekilde komünizmin ilk aşamasında (sosyalizmde) burjuva bölüşüm normları geçerli kalır. Bkz. Karl Marx, 'Critique of the Gotha Programme', *The First International and After*, Pelican Marx Library, Londra, 1974, s. 346; Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed*, New York, 1965, ss. 53-5.

sel biçimde kendisini yeniden-üreten güçlü bir içkin eğilim haline getirir.

(2) Reel ücretlerdeki dalgalanmaları son tahlilde emek yedek ordusundaki dalgalanmaların düzenlemesi olgusu ücretliler kitlesi için yüksek istihdam düzeylerinin güvence altına alınmasını sağlamak, diğer bir deyişle *bir bütün olarak ekonomi düzeyinde* işsizliği sınırlama eğilimindeki en basit iktisat politikalarını talep etme yönünde güçlü bir uiçkin çıkar yaratır.[115]

(3) *Artık-emeğin* artık-değerin ve kârın (daha doğrusu RFK'nın: Rant, Faiz ve Kârların) tam da özü olduğu olgusu, işçi sınıfında sürecin hızlandırılmasına, emek sürecinin, artık-emek kitlesini artırma ve bunun hem tekil işçi hem de işçi sınıfının tüm kesimleri üzerindeki alçaltıcı ve insanlıktan çıkarıcı etkilerini artırma eğilimindeki yeniden-örgütlenmelerine ve denetim biçimlerine karşı çıkma yönünde eşit derecede güçlü bir içkin eğilim yaratır.[116]

(4) Son olarak, sermayenin dönemsel olarak işçilerin gerek bölüşüm alanında (ücretlerde ve sosyal güvenlik ödemelerinde artışlar; serbest toplu pazarlık, sendikal haklar ve kısıtlanmamış grev hakkı) gerekse üretim alanında (çalışma haftasının ve işgününün kısaltılması; çalışma ritmi ve emek sürecinin örgütlenmesi üzerinde denetim biçimleri; genel olarak işyeri içinde sendikal haklar vb.) tüm kısmi kazanımlarına, özellikle teknolojide insafsız devrimler yoluyla[117] meydan oku-

---

115. Bu *tüm* ücretlilerin en azından *uzun-vadeli* çıkarıdır. Emek piyasaları ulusal ve sektör olarak kısmen parçalanmış olduğu sürece, yani emek hareketliliği sınırsız olmadığından, işçi sınıfının göreli olarak ayrıcalıklı kesimlerinin *kısa-vadeli* çıkarları uzun-vadeli çıkarlarla çatışabilir.

116. Bkz. örneğin, Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, New York, 1974, passim.

masının *mümkün ve zorunlu* olması olgusu işçi sınıfının en zeki, enerjik ve militan kesimlerine, (Marx'ın sözleriyle ifade edecek olursak) daha yüksek ücretler için savaşmanın yeterli olmadığını, aynı zamanda ücret sisteminin ilgası için de savaşmanın gerekli olduğunu en azından dönemsel olarak öğretir.[118]

Tersine, kapitalist üretim tarzında herhangi bir (başlangıç düzeyi kuşkusuz dönemden döneme ve ülkeden ülkeye farklılaşan) önemli miktar para sahipliğinin bu parayı kendiliğinden para-sermayeye dönüştürmesi –ki bu para-sermaye yalnızca (ortalama faiz oranını elde ederek) toplumsal olarak üretilmiş artık-değer toplamının genel bölüşümüne katılmakla kalmaz, aynı zamanda böylece potansiyel olarak ilave üretken sermayeye dönüşür (üretken sektörlerdeki 'işlevsel' kapitalistlerin emrine verilmiş para-sermaye)– tüm sermaye sahipleri arasında bir sınıf olarak ücretlileri ortak sömürmede güçlü bir sınıf dayanışması yaratır; diğer bir deyimle, burjuva sınıf dayanışması ve sınıf bilincinin maddi temelini yaratır.[119]

Bu anlamda, tüm kapitalistlerin 'aşırı' ücret artışlarına karşı çıkmakta; kârların kitlesini artıran tüm önlemleri desteklemekte; hızlandırma uygulamalarını ve 'rasyonelleştirme yatırımlarını' desteklemekte ve bunların sanayi ve işletmelerde boydan boya genelleştirilmesinde ortak çıkarları vardır.[120] Kapitalistlerin militan sendikacılığın yükselmesini engellemekte; ya da bu imkânsız hale geldiğinde sendikal hakları sı-

---

117. Örneğin, Kapitalizmin sanayileşmiş ülkelerde gördüğü en güçlü ve militan meslek birliklerinden biri olan matbaacılar birliğinin uzun-vadeli gücü matbaacılık sektöründe elektronik dizgi devrimiyle sert bir şekilde kırılmıştır.
118. Karl Marx, 'Wages, Price and Profit', Marx/Engels, *Selected Works in One Volume*, Londra, 1970, s. 226.
119. Bkz. *Capital* Vol. 3, ss. 270 ve 300.

nırlama ya da kısıtlama çabasıyla sendikalar üzerinde çeşitli devlet denetimi biçimleri tesis etmekte –taktiklerde, biçimlerde, tempoda ya da bu tür politikaların kapsamında farklılıkları ne olursa olsun– ortak çıkarları vardır.

Benzer şekilde, sermayenin özel sahipliğinin ve kapitalist rekabetin özgül doğası her kapitalist firmanın kendi kârını maksimize etme arayışıyla (yani ortalama kâr oranının üstünde ve üzerinde artık-kârlar için çabasıyla) dolayımlanarak sistemin genel hareket yasalarının kendilerini dayatacakları mekanizmaları yaratır. Tam da bu olguyla, en zayıf kapitalist firmaların tasfiyesiyle, bu, ortalama kâr oranının gerileme eğiliminin başarılı bir geçici geri çevrilmesini güvence altına alır. Kendi bireysel çıkarı için çalışan her kapitalist böylece, bunu yaparak, bir bütün olarak kapitalist sistemin uzun-vadeli yeniden-üretimini, sağlamlaşmasını ve yayılmasını güvence altına alır.

Aynı şekilde, kapitalistlerin –sürekli olarak emek üretkenliğini artırmaya, giderek artan sayıda metaın kitlesel üretimini örgütlemeye ve böylelikle tüm metaların (altın fiyatıyla ifade edilen) değerini düşürmeye çabalayarak– kendi emek-güçlerinden çıkarılan artık-emek miktarını artırma girişimleri burjuva sınıfının kitle tüketimini (kapitalist sanayileşmenin başlangıç aşamaları haricinde) sınırlamamakta ortaklaşa bir çıka-

---

120. Bu yalnızca bu niteliğiyle üretken-emek için değil, aynı zamanda ticaret ve banka sermayesi vb. tarafından istihdam edilen ücretli-emek için de doğrudur. Bu emek doğrudan artık-değer üretmediği halde, bu alanlarda yatırılan sermayenin üretken sektörlerde üretilen artık-değeri kısmen temellük etmesini mümkün kılar. Sanayiciler bu indirimi kabul ederler, çünkü bu, onların kendi sermayelerinden tasarruf etmelerini olanaklı kılar ve kendi sermayelerinin daha hızlı devretmesi sonucu artık-değer üretimini artırır. Yine de, aynı zamanda doğru bir biçimde kendi kârlarından bir indirim olarak anladıkları bu 'dolaşım maliyetlerini' sonuna kadar azaltmakla ilgilidirler. (Bkz. *a.g.e.*, s. 413.)

rı yaratma eğilimindedir. Bu, (tarihsel olarak yükselen bir artık-değer oranına doğru) giderek artan üretken ücretli-emek sömürüsü yönünde bir yandan süregiden eğilime rağmen, genişletilmiş yeniden-üretime ve sermaye birikimine kaçınılmaz olarak eşlik eden, sürekli olarak yükselen mamul mallar dağında cisimleşmiş değeri (artık-değeri) realize etmedeki güçlüklere karşı koymaya yardım eder. Bu, sınıf mücadelesinin patlayıcı karakterinin fünyesini sökmek için, burjuvazinin şu temel sınıf çıkarını yaratır: 'Anormalden' ziyade –mümkün olduğu her zaman reel ücretleri ve temel sosyal hakları artırmak da dâhil olmak üzere– 'normal' sömürü koşullarının sürmesi. İşçi sınıfını disipline etmek için tasarlanmış doğrudan baskı, yalnızca olağanüstü koşullar altında (ister ekonomik, ister siyasi, ister her ikisinin bir bileşimi) ağır yapısal krizlerde kullanılır.

Yine, kapitalist üretim tarzının iç mekanizmalarının doğrudan bir ürünü olarak kendi-bilincinde bir işçi sınıfının ve kendi-bilincinde bir burjuva sınıfının oluşturulduğu biraz önce ana hatları verilen iki süreç simetrik değildir. İşçi sınıfının bütün içkin dilimlenmelerine –sürekli olarak tekrar tekrar ortaya çıkan meslek, ulus, cins, nesil vb. hatları boyunca tüm bölünme görüngülerine– rağmen kapitalizmde işçilerin genel sınıf dayanışması önünde sistemin yapısından kaynaklanan hiçbir içkin yapısal engel yoktur. Yalnızca, bu genel sınıf dayanışmasının kazanılmasını az ya da çok zorlaştıran, zaman ve mekânda az ya da çok eşitsiz kılan farklı bilinçlilik düzeyleri mevcuttur.

Aynısı burjuva sınıf dayanışması için doğru değildir. Refah dönemlerinde mücadeleleri esas olarak artan bir kâr kütlesinden büyük ya da küçük paylar için sürerken kapitalistler arasında sınıf dayanışması kendini kolaylıkla gösterir. Oysa kriz dönemlerinde rekabet çok daha vahşi bir biçim almak zorundadır, zira artık sorun her tekil kapitalist için az ya da

çok kâr elde etme sorunu değil, bir kapitalist olarak hayatta kalma sorunudur.[121] Dolayısıyla kapitalist sınıf arasında hiçbir ekonomik ya da siyasi dayanışmanın kendini göstermesinin mümkün olmadığı; bir bütün olarak sistem için en ağır ortaklaşa tehlike karşısında bile sektörel ya da bireysel çıkarların ortaklaşa, sınıf çıkarlarına galebe çalacağı sistemin akut kriz anları mevcuttur.[122]

Elbette biraz önce söylediğim kapitalistler-arası rekabet için geçerli olup bu şekliyle Sermaye ve Emek arasındaki sınıf mücadelesine uygulanamaz. İkincisinde tersine siyasi-toplumsal kriz ağırlaştıkça hâkim-sınıf dayanışması kendisini daha keskin biçimde gösterir. Ama bir yandan sermaye-sahibi sınıf, diğer yandan ücretli sınıf içerisindeki ekonomik sınıf dayanışması arasındaki temel asimetri vurgulanmalıdır. Bu, son tahlilde kapitalistlerin ve işçilerin özel mülkiyete ve rekabete yönelik temelde farklı ilişkileriyle yapısal olarak bağıntılıdır. Özel mülkiyet ve rekabet kapitalist sınıfın bizzat doğasına içkindir. Oysa ücretliler arasında rekabet bizzat sınıfın doğasına yapısal olarak içkin olmayıp, ücretlilere dışarıdan dayatılır. Tersine, ücretliler normal olarak ve içgüdüsel olarak ortaklaşa işbirliği ve dayanışma yönünde çaba harcarlar.[123] Bundan ötürü, aralarındaki rekabet, özellikle ekonomik kriz zamanlarında ya da başlıca toplumsal ve siyasi yenilgiler ertesinde ne denli yeniden-üretilirse üretilsin, bu, sermaye birikiminde ilerlemelerin bizatihi yardımcı olduğu daha sonraki örgütlenme ve sınıf bilinçliliğini yükseltme çabalarıyla her zaman aşılabilir.

---

121. Bkz. *Capital* Vol. 3, s. 361.

122. Hatta bu uluslararası düzeyde ulusal düzeyde olduğundan çok daha fazla doğrudur. Emperyalist savaşlar bu eğilimin en uç ifadesidir.

123. Bunun kökü, işbirliğine dayanan emek örgütlenmesi üzerinde temellenen geniş-ölçekte sanayi koşullarındaki üretim sürecinin bizzat kendisindedir.

Üçüncü Cildin Yedinci Kısmında Marx değişik 'üretim faktörleri': Toprak, emek ve sermaye tarafından 'üretilen' gelirlerin gizemlileştirici belirimine büyük önem atfeder. Günümüzde bu gizemlileştirme bilimsel ilerleme ya da hatta yüksek eğitim tarafından 'üretilen' büyüme oranları ya da gelir artırımları arayışı yoluyla yaygınlaştırılmıştır.[124] 'Bilim' kendinden ve kendiliğinden ne değer ne de gelir üretir. Yeni makine biçimlerine ve yeni emek organizasyonu biçimlerine katılmış bilimsel araştırma sonuçları emek üretkenliğini arttırır ve böylelikle maddi zenginliğin artışına kuşkusuz katkıda bulunur. Ama bu değer ya da gelir üretiminden oldukça farklı bir şeydir. Bu formüllerin gizemlileştirdiği gerçek, kapitalizmde üretim araçlarının özel sahipliği ile kol ve –bilimsel olarak yaratıcı emek dâhil– kafa emeğinin dönüştürülmesinin kapitalistin (kapitalist firmanın) istihdam edilen tüm insan-gücünün işbirliğinin, yaratıcılığının ve becerilerinin sonuçlarını meta-üretim süreci boyunca üretilen toplam değere katmasına imkân tanıması olgusudur. Ve söz konusu sonuçlar tek başına gerekli emeği (eklenen değerin artık-değer biçimini almayan bölümünü) temsil eden emek-gücünün yeniden-üretim maliyetlerini doğrudan değiştirmediği için, bu esasen artık-değer biçiminde ortaya çıkar. Böylece emeğin nitelikleri emekten ayrı ve onun dışında nitelikler olarak belirir: Ya (bir eşya, araçlar, makineler ve diğer üretim araçları kütlesiyle temsil edilerek) 'sermayenin' nitelikleri ya da (yine beynin bir tür saf ürünü şeklinde emekten ayrılarak) 'bilimin nitelikleri olarak görünürler.

Marx'a göre *bilimsel emek* 'genel emeğin' bizatihi özüdür,

---

124. Mark Blaug'un derlediği 'İnsan Sermayesine Yatırım', 'Öğretim Yatırımında Getiri Oranları', 'Eğitim Yatırımında Getiri Oranı', 'Üniversitelerin Verimliliği' vb. gibi böylesine anlamlı başlıklar taşıyan makaleleri içeren *Economics of Education*, Londra, 1968 ve 1969'a bakınız.

yani yeni keşifleri ve buluşları geliştiren yaratıcı emektir. Ama ortaklaşa (toplumsallaşmış) emek gibi o da birlikte çalışan birçok kol ve kafa emekçisinin işbirliği süreciyle ayrılmaz bir biçimde ilişkilidir: 'Daha önce söylediğimiz gibi sabit sermayenin kullanımındaki bu tasarruflar emek koşullarının geniş ölçekte uygulanma yolunun sonucudur. Kısaca, bunların doğrudan toplumsal, toplumsallaşmış emeğin, üretim süreci içerisinde doğrudan işbirliğinin koşulları olarak işlev görme biçiminin [sonucudur]. Bu ilkin mekanik ve kimyasal buluşların metaların fiyatlarını artırmadan uygulanabilmesinin yegâne koşuludur ve bu daima *sine qua non [olmazsa olmaz]*"dur. İkinci olarak, ortaklaşa üretken tüketimden doğan ekonomileri [tasarrufları] yalnızca geniş ölçekte üretimle elde edebiliriz. Nihayet, yine de, daha önce yapılmış buluşların nasıl en basit biçimde geliştirilebileceğini, teoriyi pratiğe dökmekten-teorinin üretim sürecine uygulanmasından ve saireden doğan pratik sürtüşmelerin nasıl üstesinden gelineceğini bulan ve gösteren yalnız ve yalnız bileşik işçinin deneyimidir. Sırası gelmişken burada doğal olarak evrensel emek ile ortaklaşa emek arasında bir ayrım yapmamız gerekir... Evrensel emek tüm bilimsel çalışma, tüm buluşlar ve ortaklaşa emektir. Bu kısmen bugün yaşayan insanların işbirliğinden ve kısmen daha önceki çalışma temeli üstünde inşadan meydana gelir. Oysa ortaklaşa emek basit biçimde bireylerin doğrudan işbirliğini işin içine katar.'[125]

125. *Capital* Volume 3, s. 198-9. [*Kapital*, 3. Cilt, ss. 95-6]

11. Kapitalizmin Yazgısı

Kapital kapitalist üretim tarzının nihai ve kaçınılmaz çöküşüne dair bir kuram içerir mi? Bu sorunun yanıtı 3. Ciltte ve spesifik olarak Marx'ın ortalama kâr oranında düşme eğilimi konusundaki kararlılığında bulunabilir mi? Kapitalist üretim tarzının hareket yasaları sistemin iç çelişkilerine rağmen sonsuza dek varlığını sürdüremeyeceği anlamına mı gelir? Bu sorular *Kapital* ilk kez ortaya çıktığından beri Marx'ın kuramını destekleyenler kadar, ona muhalif olanlar tarafından da sorulmuştur. 'Çöküş anlaşmazlığı' diye bilinen tartışma hem Marx'tan sonraki Marksist teori hem de Marx'ın düşüncelerinden (ya da Marksist düşüncelerden) etkilenen uluslararası işçi hareketi için can alıcı önemde bir rol oynamıştır.

İkinci Enternasyonal içindeki 'ortodoks' Marksistler tarafından savunulan pozisyon temkinli olmakla birlikte netti: Sistem *tüm* iç çelişkilerinin genel keskinleşmesiyle nihayetinde çökecekti. Engels genelde bu görüşü desteklemişti.[126] Bu (3.

126. Bkz. örneğin Alman Sosyal Demokrat Partisinin Engels tarafından gözden geçirilen Erfurt programı. August Bebel'in, Engels tarafından çok beğenilen, 3 Şubat 1893 tarihli Reichstag konuşmasında, kapitalizmin çöküşü orta sınıfların gerilemesi, sermayenin artan temerküzü ve merkezileşmesi, sermayeyle ücretli-emek arasında ücretli-emek arasında artan sınıf kutuplaşması, artan sınıf çelişkileri, birbirini izleyen ağır ekonomik krizler, artan savaş tehlikesi, siyasi demokrasiye yönelik tehditler ve proletaryanın gelişen sınıf bilinçliliğinin karşılıklı etkileşimi olarak takdim edilmişti.

Ciltten ziyade 1. Cilt için doğru olmakla birlikte) kendini, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde *Kapital*'den pasajlara dayandırabilecekti.[127] Başlıca meziyeti sınıf mücadelesini, emek hareketinin ve işçi sınıfı bilinçliliğinin yükselişini kapitalist sistemin nihai yazgısına ilişkin genel perspektiflerle bütünleştirmesiydi.

Bununla birlikte, kapitalizmin varlığını sonsuza dek sürdürmesinin mümkün mü olduğu yoksa çöküşe mi mahkûm olduğu sorununun kapitalizmin, yerini kaçınılmaz olarak *daha yüksek* bir toplumsal örgütlenme biçimine bırakması kavrayışıyla, yani sosyalizmin kaçınılmazlığıyla karıştırılmaması gerektiği vurgulanmalıdır. Sosyalizmin kaçınılmaz zaferini kaziye kabul etmeksizin kapitalizmin kaçınılmaz çöküşünü kaziye kabul etmek pekâlâ mümkündür. Gerçekten de, devrimci Marxizm tarihinin görece erken döneminde, bu ikisi kavramsal olarak radikal tarzda birbirinden ayrılmıştı. Kapitalizmin yazgısı bir ikilem biçiminde formülleştirilmişti: Sistemin varlığını sürdürmesi mümkün değildir, ama ya sosyalizme ya da barbarlığa yol açabilir.[128]

Hem Marx hem de Engels –özellikle de modern işçi hareketinin görkemli ve karşı konulmaz görünen yükselişiyle karşı karşıya kalan yaşlı Engels– sosyalizmin geleceğine ilişkin güçlü bir iyimserlik sergilemekle birlikte, sorun en genel, soyut, tarihsel düzeyinde konulduğunda, toplumsal örgütlenmelerin (üretim tarzlarının) kaçınılmaz olarak birbirini izle-

---

127. Bkz. Marx, *Capital* Volume 1, *a.g.e.*. ss. 929 -30. Bu nedenle Lucio Colletti'nin Marx'ın 'çöküş kuramını' basit biçimde ortalama kâr oranının gerileme eğilimi teorisine indirgemesi yanlıştır: bkz. Colletti'nin mukkadimesi (derleyen) Il futuro del capitalismo, crollo o sviluppo?, Bari, 1970, s. ci.

128. Rosa Luxemburg, 'What Does the Spartakusbund Want?', R.Looker (derleyen), *Rosa Luxemburg: Selected Political Writings*, Londra, 1972, 1972, s. 275.

mesi fikrinin her türünü reddetmeye daima özen göstermişlerdir. Yeri geldiğinde birkaç kez, bir üretim tarzından diğerine geçişin somut sınıf mücadelelerinin sonucuna bağlı olduğunu; bu mücadelelerin ya daha ilerici, devrimci sınıfın zaferiyle ya da hem eski hâkim sınıfın hem de devrimci rakibinin ortak yok oluşuyla ve toplumun uzun sürecek çöküşüyle sonuçlanabileceğine işaret etmişlerdi.

Başlangıçtaki bu konuma, kapitalist üretim tarzının iç çelişkilerinin keskinleşmesi yönünde herhangi içkin bir eğilim olduğunu yadsıyan Alman Eduard Bernstein etrafındaki revizyonist bilinenlerce meydan okunmuştur. Onlar, tersine, bu çelişkilerin azalacağını kaziye [postüla] kabul etmişlerdir. Buna karşın buradan kapitalizmin varlığını sonsuza dek sürdüreceği sonucunu çıkarmamışlardır. Daha ziyade kapitalizmin tedricen solup gideceğine, dolayısıyla devrimci yollarla alaşağı edilmesine hiç gerek olmadığına inanmışlardır.[129] Aşamacılık ve reformizmin (son yıllarda Avrupa-komünizmini de içeren) varyantlarının çoğu, ortak köklerini Bernstein'ın, sorunu açık ve tutarlı bir biçimde ortaya koyuş tarzıyla öne çıkan yazılarında bulurlar.[130] Tek sorun öngörülerinin yanlış olduğunun ortaya çıkmış olmasıdır.

Kapitalizm daimi bir barış getirmek şöyle dursun, iki dünya savaşına yol açmıştır ve insanlığın tümü için intihar anlamına gelecek bir üçüncüsünün rizikosunu taşımaktadır. Uluslararası kapitalist ekonominin giderek pürüzsüzleşen işleyişine yol açması şöyle dursun, 1920-21, 1929-32 ve 1938'de felaket kabilinden krizlere ve İkinci Dünya Savaşı sonrası büyük

---

129. Hepsinden çok bkz., Bernstein'ın kendi kitabı, *Evolutionary Socialism*, New York, 1961.

130. Tipik bir örnek için bkz., Anthony Crosland, *The Future of Socialism*, Londra, 1956.

canlılığının [boom] ardından altmışların sonundan ya da yetmişlerin başından itibaren yeni uzun dönemli bir çöküşe tanık olduk. Özgürlük ve demokrasinin giderek artması şöyle dursun, yirminci yüzyıl, Marx'ın, Engels'in veya diğer on dokuzuncu yüzyıl sosyalistlerinin o güne dek tanık olduklarından ya da o dönemde tahayyül edebileceklerinden çok daha büyük baskı ve çok daha kanlı diktatörlükler gördü.

Marx'ın takipçileri kapitalizmin olası yazgısını işte bu bağlamda daha kesin bir tarzda formüle etme girişiminde bulunmuşlardır. Kesin bir bilimsel temelde bir kapitalist-üretim-tarzının-kaçınılmaz-çöküşü kuramı geliştirmeye ilk çabalayan Rosa Luxemburg olmuştur. *Sermaye Birikimi* başlıklı eserinde Luxemburg 'saf' kapitalizmde, gerçek anlamında üretim süreci esnasında üretilmiş artık-değerin tam realizasyonunun gerçekleşeceği genişletilmiş yeniden-üretimin olanaksız olduğunu göstermeye çalışmıştır. Dolayısıyla bu üretim tarzı içkin bir kapitalist-olmayan-çevreye-yayılma eğilimine sahipti. Yani bu üretim tarzının içkin eğilimi kapitalist metropolün bağrında hâlâ varlığını sürdüren geniş küçük meta üretimi alanlarını yutmak ve sürekli olarak kapitalist-olmayan periferiye yani sömürge ve yarı-sömürgelere yayılmaktı. En radikal biçimleri arasında çağdaş sömürgecilik, canice sömürge savaşları; emperyalizm ve emperyalist savaşlar da yer alan bu yayılma, sistemin varlığını sürdürmesi için vazgeçilmezdi. Bu kapitalist-olmayan çevre ortadan kalkarsa ve kalktığında sistem artık-değeri bütünüyle realize etme imkânından yoksun kalacağı için çökecekti. Ama Luxemburg, bu nihai andan çok önce, yayılmanın giderek artan şiddet içeren bu biçimlerinin doğrudan sonuçlarının olduğu kadar kapitalist-olmayan çevrenin tedrici daralmasının sonuçlarının da sistemin iç çelişkilerini patlama raddesinde keskinleştireceği-

ni ve böylelikle sistemin devrimci yıkılışını hazırlayacağını açıkça ortaya koymuştu.[131]

Daha önce *Kapital*'in 2. Cildine Giriş'te (aynı şekilde *Geç Kapitalizm*'de de) Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'nin güçlü ve zayıf yanlarını tartışmıştım.[132] Burada sadece Luxemburg'un çöküş kuramına –ve ardından bu tür bir dizi kurama– karşı geliştirilen metodolojik bir itirazı ele almak istiyorum. Eleştirmenler Luxemburg'u, kapitalist üretim tarzının kaçınılmaz çöküş perspektifini münhasıran sistemin hareket yasalarına, onun iç iktisadi mekanizmasına dayandırarak, geri, 'ekonomizme' dönmekle; bizzat Marx ve Engels ve ilk tilmizlerinin genel tarihsel projeksiyonlara ve perspektiflere varmak için iktisadi yasaları ve hareketleri daima sınıf mücadelesiyle bütünleştirme yollarından bir geriye gidişle [regresyon] itham etmişlerdir.[133]

Bununla birlikte, bu itiraz haksızdır. Her ne kadar, çağdaş kapitalizmin tarihini, aslında herhangi bir çağdaki herhangi bir üretim tarzının tarihini, sınıf mücadelesini (ve özellikle bazı tayin edici kavgalardan sonra sınıf mücadelesinin neticesini) kısmen özerk bir etmen olarak değerlendirmeksizin tatmin edici bir biçimde izah etmenin mümkün olmadığı doğruysa da, benzer şekilde, bu kısmi özerklik mutlak bir özerkliğe dönüştürüldüğünde Marksizm'in tüm anlamının kaybola-

131. Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, Londra, 1963, passim.

132. Bkz. geride s. 198 ve ilerisi.

133. Bu sav Luxemburg'a ilk kez Buharin (bkz. *Imperialism and the Accumulation of Capital, a.g.e.*, p. 115) ve Henryk Grossmann (*Das Akkumulations- un Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems,* Frankfurt, 1967, s. 22) tarafından yöneltilmiştir. Her ikisi de onu 'mekanik' ekonomik determinizmle suçlamışlardır. Coletti (der.), *a.g.e.* ss. lii-liii içinde Claudio Napoleoni benzer bir suçlama formule eder.

cağı da doğrudur. Sınıf mücadelelerinin yükseliş ve alçalışlarını sistemin iç hareket yasalarıyla *ilişkilendirmiş* olma onuru kesinlikle Luxemburg'a olduğu kadar 'çöküş anlaşmazlığındaki' kendisini izleyen uzlaşmaz karşıtlarına da aittir. İster kapitalist sistemin sonsuz uyum sağlama yeteneğinin, ister burjuvazinin politik kurnazlığının, ister (işçi sınıfının burjuva toplumuna iddia edildiği üzere artan 'entegrasyonundan' söz etmesek bile) proletaryanın sınıf bilinçliliğini yeterli düzeylere yükseltmekteki yeteneksizliğinin uzun dönemde ve belirsiz bir zaman süresince sistemin iç hareket yasalarını ve içkin çelişkilerini etkisizleştirebileceği ve tersine çevirebileceği, yani bunların kendilerini göstermelerini engelleyebileceği varsayılacak olsaydı, o zaman, bu hareket yasalarının sistemin özüne tekabül etmediği: Diğer bir deyişle Marx'ın bu özü keşfettiğini düşündüğünde esasen yanıldığı bilimsel olarak doğru yegâne sonuç olacaktı. (Bu, ortalama kâr oranının gerileme eğilimini değerlendirirken bizzat Marx'ın işaret ettiği üzere mümkün olmakla kalmayıp aynı zamanda kaçınılmaz olan, çelişkilerin keskinleşmesinde geçici yükselme ve alçalmaların mümkün oluşundan kuşkusuz farklı bir şeydir.)

(Aslında Luxemburg'unkinden daha az titiz olduğunu söylemek gerekecek olsa da) bilimsel titizliğe sahip ikinci bir 'çöküş kuramı' üretme girişimi Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen ardından, Lenin'i *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*'nı kaleme alırken büyük ölçüde etkilemiş olan bazı radikal Marksist iktisatçılar tarafından yapıldı. Bunların önde gelenleri Rus Nikolai Buharin ve Macar Eugen Varga'ydı.[134] Sorunu tek bir belirleyici etmene 'tek-nedenli' bir indirgemeden kaçınmakla birlikte bu yazarlar kapitalizmin aşa-

134. Buharin,*a.g.e.*, ss. 113-25; Eugen Varga, *Die Niedergangsperiode des Kapitalismus*, Hamburg, 1922, ss. 7-14.

ğıda sıralanan tüm keskinleşmiş çelişkilerinin bileşik bir tezahürü sonucu geri çevrilemez bir tarihsel gerileme dönemine girmiş olduğu hipotezini formüle ettiler. Bu çelişkiler şunlardı: Pazarların daralması; dünya ticaretinin gerilemesi; uluslararası işbölümünün gerilemesi; para ekonomisinin gerilemesi ve hatta kapitalist ülkelerde trampaya ve prekapitalist üretim biçimlerine kısmi geri dönüş; maddi üretimde gerileme; kredi sisteminin çöküşü; işçilerin yaşam standartlarında mutlak gerileme; tekrarlanan savaşlar ve iç savaşlar; tekrarlanan devrimci patlamalar ve muzaffer sosyalist devrimler.

Bu analiz 1914 (ya da hatta 1912)-1921 arasında ve yine 1930-40 (ya da hatta dünyanın belli bölgelerinde 1945-48) arasında fiilen olup biten için görece ikna edici bir betimleme ve açıklama sunabilse de, uluslararası kapitalist ekonomide İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelerle karşı karşıya geldiğinde ciddi sıkıntıya girer. Teorik eklektizme eğilimi nedeniyle tüm bu çeşitli gelişmeleri sistemin temel hareket yasalarına bağlamak için gereken derin bilimsel kesinlikten yoksundur. Özellikle, Marx tarafından ortalama kâr oranının düşme eğilimini geçici olarak etkisizleştirmesi mümkün addedilen dengeleyici etmenlerin kapitalist gerileme çağında niçin bütünüyle etkin olmaktan çıkacağının; 1929-32 krizinde ve İkinci Dünya Savaşı'nda vuku bulan sermayenin değersizleşmesi ve tahribinin, (hem felaket kabilinden işçi sınıfı yenilgileri hem de yeni teknolojik devrimle gelen kesim II'deki güçlü emek üretkenliği artışı sonucu) artık-değer oranında devasa sıçramayla bir araya gelerek üretici güçlerde niçin yeni bir sıçramaya –ki bu da kaçınılmaz olarak sistemin keskinleşmiş çelişkilerinin yeniden kendini göstermesiyle sonlanacaktır– yol açamayacağının nedenlerini herhangi bir şekilde tartışmaktan kaçınır.[135]

Buharin-Varga kapitalist sistemin 1914'ten bu yana geri

çevrilmesi mümkün olmayan gerilemesi kuramının bir uzantısı 'kapitalizmin genel krizi' kavramıdır. Bu kavramda vurgu, artan ölçüde sistemin *iç* hareket yasalarından, içinde iş görebileceği coğrafi alanı daraltan zincirleme muzaffer sosyalist devrimler sonucu sistemin artan oranda karşı karşıya geldiği *dışsal* meydan okumalara kaymıştır. Kaynağını Rusya'da Ekim Devrimi'nin zaferinden alan kapitalizmin genel krizi kavramı başlangıçtaki biçiminde, bu dışsal meydan okumayla buna bağlı olarak sistemin iç çelişkilerinin keskinleşmesi arasında hâlâ bir karşılıklı ilişki kurmaktaydı[136] Ama bu, daha sonraki varyantlarda, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında tam olarak geliştirilen 'devlet tekelci kapitalizmi' kuramında giderek daha az rastlanılan bir durum haline gelmiştir.

Burada 'temel' çelişki artık bizzat kapitalist sistemin giderek artan patlayıcı iç çelişkileri değil açık biçimde 'sosyalist kamp' ile 'kapitalist kamp' arasındaki çelişki olarak tanımlanmıştır. Hatta paradoks, Sovyet yazarlarının, 'iki sistem arasında rekabet' sonucu kapitalizmin sürekli büyümeye 'mahkûm' olduğunu ciddi ciddi iddia etmeleri noktasına kadar götürülmüştür![137] Bu şekilde çöküş kuramı 'diyalektik' olarak kendi zıddına: Kapitalizmin sonsuza dek varlığını sürdürmesinin

135. Varga'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha temkinli bir tavır takındığı doğrudur. Buna karşın bu 'devlet tekelci kapitalizmi' kuramcılarının ahenkçi kavramlarına giden yolda bir 'köprü' pozisyonunu ifade eder görünmektedir. Bkz. *inter alia*, Varga, *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskova, 1967.

136. Örneğin bkz., Eugen Varga, *Grundfragen der Ökonomik und Politik des Imperialismus nach dem zweiten Weltkrieg*, Berlin, 1955.

137. Bkz. örneğin, N. Inosemzev, *Der heutige Kapitalismus*, Berlin, 1973, ss. 59, 94-5, 106-7. 'Devlet tekelci kapitalizminin' daha genel bir eleştirisi için bkz. Ernest Mandel, *Late Capitalism, a.g.e.*, ss. 513-22 ve Jacques Valier, *Le PCF et le capitalisme monopoliste d'état*, Paris, 1976.

mümkün olmasına çevrilmiştir. Sistemin iç çelişkilerinin en ciddi etkilerini belirsiz bir süre için –o zamana kadar sosyalist kampın ekonomik, toplumsal ve kültürel üstünlüğü kendini gösterecektir– ortadan kaldırma yeteneği kaziye kabul edilmiştir. Bu entelektüel çarpıtmanın Sovyet bürokrasisinin özgül çıkarlarıyla –onun hem uluslararası kapitalizmle barış-içinde-bir-arada-yaşama koşullarını koruma çabalarıyla hem de uluslararası işçi hareketinin geniş bir kesimini kendi diplomatik manevralarına tabi kılmayı sürdürme endişesiyle– yapısal olarak ilişkili olduğunu söylemeye pek hacet yoktur. Ve bu, bu haliyle tipik bir ideolojik gizemlileştirme görüngüsü örneğidir.

Kapitalizmin çöküşünün kaçınılmazlığını kuramlaştırma yolunda bir üçüncü –yine daha titiz– bir girişim yirmilerin sonunda Polonyalı Marksist Henryk Grossmann tarafından sunulmuştu. Bu esasen Marx'ın ortalama kâr oranının gerileme eğilimi yasasının bir genelleştirilmesiydi –hatta bunun uç bir kestirim [extrapolation] olduğu da söylenebilecektir. Grossmann dengeleyici kuvvetlerin, ortalama kâr oranının gerileme yasasının kendisini artan güçle ortaya koymasını uzun dönemde –tüm biriktirilmiş sermayenin değer kazanamama eğilimine gireceği bir noktaya kadar yani toplam artık-değer kütlesinin, yeterli birikimi, bizzat kapitalist sınıfın geçimi sıfıra düşse bile, güvence altına alamayacağı bir noktaya kadar– engellemesinin mümkün olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.[138] Bu kuramda bir dizi eleştirmen tarafından işaret edilen birçok zayıflık mevcuttur.[139] Başlıca zayıflık Grossmann'ın

---

138. Grossmann, *a.g.e.* (orijinal Leipzig, 1929 baskısı).

139. Grossmann'ın en sistematik eleştirisi şu yapıtlarda bulunabilir: Fritz Sternberg, *Ein Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlin 1930 ve Nathalia Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, Prag, 1935.

tüm dengeleyici kuvvetlerin gerileyen kâr oranını etkisizleştirme yeteneklerini tedricen yitirdiklerini gerçekten *kanıtlamamasıdır*. Grossmann özellikle, tarihsel olarak kapsamı onun görebildiğinden çok daha geniş olan sermayenin kitlesel değersizleşmesinin (ve tahribinin) etkilerini küçümsemiştir (kitabı 1929-32 krizi tüm derinliğiyle ortaya serilmeden –ve elbette İkinci Dünya Savaşının dehşet verici yıkımından önce bitirilmişti).

Dolayısıyla, Grossmann'ın biraz keyfi nümerik başlangıç noktası –Otto Bauer'in Luxemburg'un *Sermaye Birikimi*'ne cevabında geliştirdiği yeniden-üretim şemaları[140]– sermayenin değersizleşme çevrimlerinin etkilerini yok sayan sonuçlara yol açar. Böylesi bir hipotezin (sanayi malları için dünya pazarı kurulduğundan bu yana yirmi bir aşırı-üretim krizine tanıklık etmiş krizden göz açamayan bir tarih olan) kapitalizmin gerçek tarihi ışığında savunulması mümkün değildir. Marx kapitalist krizlerin bu sermaye-değersizleştirme işlevine Kapital'in 3. Cildinin 15. Bölümünde açıkça işaret eder. Bundan ötürü, Grossmann'ın birbirini izleyen rakamları yıllık toplamları değil yalnızca yedi/on yıllık çevrimlerin ortalamalarını temsil ediyor sayılabilir. Böylece nihai çöküş (otuz yedi yedi/on yıllık çevrim sonrasına) yirmi ikinci yüzyıla kadar ertelenir. Şayet, kesim I ve kesim II'nin başlangıç orantıları daha gerçekçi olsaydı –ki cari üretimin üçte ikisinin kesim I'de gerçekleştiği bir durumun hiçbir yerde yakınına bile gelinmediği kapitalist üretim tarzının 1920'lerdeki gerçek tarihi ışığında öyle olmalıydılar– 'çöküşün' ertelenmesi daha da belirgin olacaktı: Çöküş ancak elli ya da altmış çevrimden sonra

140. Otto Bauer, 'Die Akkumulation des Kapitals', *Die Neue Zeit*, Vol. 31 (1913), part 1.

yani 400 ya da 500 yıl sonra vuku bulacaktı. Çöküşün kaçınılmazlığını tek-nedenli kendi izahına takıntılı olan Grossmann istemeden tam da niyet ettiğinin tersini: İç hareket yasalarının sonucu olarak sistemin nihai çöküşünden çok, aşırı uzun-ömürlü olmasını göstermeye sürüklenmiştir.

Baran/Sweezy'nin tekelci kapitalizm tarafından 'artık realizasyonunun' giderek artan güçleşmesi teorisini Luxemburg'un çöküş kuramının bir varyantı ya da başlı başına ayrı dördüncü bir çöküş kuramı olarak değerlendirmenin cazibesine kapılmak mümkündür.[141] Oysa durum böyle değildir. Çünkü Baran ve Sweezy bir yandan 'artık realizasyonunun' giderek artan güçlüğünü vurgularken, aynı zamanda sistemin, kaçınılmaz çöküşünden ziyade, işçi sınıfını toplumsal olarak entegre etme ve böylelikle –her ne kadar daimi yarı-durgunluk koşullarında da olsa– sonsuza dek varlığını sürdürmesini teminat altına alma kapasitesini vurgular. 'Devlet tekelci kapitalizmi' kuramının en uç savunucuları gibi bu yazarlar da sistemin gerçek düşmanlarını, sistemin kendisinin dışında tasavvur etmek zorundadırlar: Üçüncü-dünya köylüleri; aşırı-sömürülen marjinalleşmiş katmanlar ve sair. Ama bu toplumsal güçlerin modern proletaryayla karşılaştırılabilecek potansiyel toplumsal ve ekonomik güce sahip olduklarını göstermenin yanına bile yaklaşamazlar. Böylesi güçler, sistemin temel üretim ilişkileri bakımından yaşamsal önemde olmadıkları için, sistemin işlevini yitirmesine yol açmaksızın duruma gö-

---

141. Baran ve Sweezy,*a.g.e.*, 3. ve 4. Bölüm. Baran ve Sweezy'nin ekonomik durgunluğa eğilimli kapitalizm kavramıyla Michael Kalecki (*Studies in Economic Dynamics*, Londra, 1943; *Essays in the Theory of Economic Fluctuations*, Londra, 1939), J. Steindl (*Maturity and Stagnation in American Capitalism*, Oxford, 1952 ya da Joan Robinson gibi neo-keynesci (ve bazen yarı-Marksist) yazarların kuramları arasında açık bir akrabalık vardır.

re yok sayılabilir, entegre edilebilir veya ezilebilirler.[142] Dolayısıyla bu hiçbir şekilde gerçekten bir 'kapitalizmin çöküş' kuramı değildir.

Krizin tek-nedenli kuramlarında olduğu gibi, yukarıda ana hatları verilen çöküş kuramının üç versiyonunun her birinde muhakkak ki doğru öğeler mevcuttur. Bunlar, Marx'ın *Kapital*'deki çözümlemesinde göz önüne serildiği gibi o üretim tarzının tüm iç hareket yasalarıyla ve çelişkileriyle insicamlı bir şekilde kapitalizmin kaçınılmaz çöküşünün tutarlı bir kuramını oluşturmak üzere bir araya getirilmelidir.

Grossmann'ın çözümlemesinde bir öğe böylesi bir sentezin başlangıç noktası olarak belirleyici değilse bile önemlidir: Bu, zaman içinde artık-değer oranının gerilemesi eğilimine ek olarak artık-değer *kütlesinin* büyümesinin durduğu ve önce tedricen daha sonra sürekli biçimde gerilemeye başladığı noktadır. Açıktır ki bu süregelen sermaye birikim sürecine indirilmiş en ciddi darbe olacaktır. Bununla birlikte Grossmann, artık-değer üretiminde böylesi tomurcuklanan bir gerilemenin *Geç Kapitalizm*'de ayrıntılarıyla belirlemeye çalıştığım somut içeriğini göstermekte başarısız olur: Üretken emek-saati toplam girdisinin gerilemeye başladığı ve bu nedenle toplam değer-üretiminin gerilediği giderek artan sayıda çıktı dalında bir makineleşme, bir yarı-otomasyon –diyelim ki tam otomasyonun yaygınlaşması– düzeyi.

Bu otomatik olarak, artık-değer mutlak kütlesinde *dolayımsız* bir gerileme olduğu anlamına gelmez. Çünkü 'robotlaşmada' içkin olan emek üretkenliğindeki büyük artış gerekli

---

142. Çoğu 'üçüncü-dünyacı' Marksistlerin 1970'lerin ve 80'lerin cari depresyonunu aşmak için kapitalizmin kendisini dünya ölçeğinde salt ekonomik süreçlerle 'yeniden-yapılandırma' yeteneğini abartma eğiliminde olmaları bir tesadüf değildir.

emek zamanını mutlak değer üretiminde azalmayla orantılı olarak azaltabilir. Bununla birlikte uzun dönemde bu, reel ücretlerde giderek daha sert indirimler olmadıkça mümkün olmaz. Dahası, belli bir noktadan sonra bu, fiziksel olarak imkânsız hale gelir. Dolayısıyla belli bir tavanın ötesinde otomasyonun yaygınlaşması kaçınılmaz bir şekilde önce üretilen değerin toplam hacminde bir azalmaya ve daha sonra üretilen artık-değerin toplam hacminde bir azalmaya yol açar. Bu da dönüp dörtlü bileşik 'çöküş krizinin' zincirlerinden boşalmasına yol açar: Kâr oranında devasa bir gerileme krizi; devasa bir realizasyon krizi (robotlaşmanın zımnen ifade ettiği emek üretkenliğindeki artış üretilen kullanım-değerleri kütlesini reel ücretlerdeki indirimden daha yüksek bir oranda genişletir ve bu kullanım-değerlerinin büyüyen bölümü satılamaz hale gelir); devasa bir toplumsal kriz;[143] devasa bir değersizleşme yoluyla 'eski hale dönme' (bir başka deyişle kapitalizmin uyum sağlama kapasitesi) krizi –sermaye tahribinin *özgül biçimlerinin* insan uygarlığının varlığını sürdürmesini tehdit etmekle kalmayıp, gezegenimizdeki insan türünün ya da yaşamın fiziksel varlığını sürdürmesini bile tehdit etmesi.[144]

143. Bkz. *Capital* Vol. 3, s. 372: 'Üretici güçlerde mutlak işçi sayısının azalmasına yol açabilecek, yani bütün ulusun kendi toplam üretimini daha kısa zamanda yapabilmesini sağlayacak bir gelişme, nüfusun büyük bir kısmını işsiz bıraktığı için, bir devrime neden olabilir.'[Sol Yay., s. 233, çeviriyi aynen aldık]

144. Burada kimilerinin öne sürdüğü gibi yalnızca kapitalist üretim tarzına içkin olmakla kalmayan, fakat büyük-ölçekli sanayi üretiminin kendisinde de içkin olan, kaçınılmaz biçimde doğal kaynakları bitiren bir şey olarak görünen 'büyümenin sınırları' sorununu ele almam mümkün değil. Marx bu sorunun fazlasıyla farkındaydı (ibid., ss. 949-50; Capital Vol. 1, *a.g.e.*, ss. 636-8.) Bununla birlikte Marx bu sorunu doğa bilimlerinin üretime uygulanmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak değil, kapitalizmin karakteristik teknolojik gelişiminin özgül (ve çarpık) biçimlerinin bir yan ürünü olarak gördü. Bu, insan-

'Hizmetlerin' meta üreten kollara (ki toplam değer üretimine eklenirler) kitlesel dönüştürülmesiyle bir çıkış yolu açık bir şekilde mümkündür. Gerçekten de bu, zaten sağlık, eğitim, bankacılık ve kamu yönetimi gibi kilit hizmetlerde şimdiden başlamıştır. Bu da geç kapitalizmden sanayi-sonrası toplum olarak bahsetmenin ne kadar yanlış olduğunu gösterir.[145] Tersine, biz, bu süreçten şimdiye dek kaçabilmiş olan bütün bir dallar dizisinin tam sanayileşmesi çağına ancak şimdi girmekteyiz. Fakat bu sadece hesaplaşma gününü geciktirir. Çünkü hizmet sektörlerinin sanayileştirilmesi, belli bir geçiş dönemi ertesinde, tam da aynı kitlesel makineleşme, mikro-işlemcilerin zaten gerekli teknik araçları sağladığı yarı-otomasyon ve tam- otomasyon süreçlerini yeniden-üretir (yeri gelmişken aynı şey yapısal krizden bir çıkış yolu olarak azgelişmiş ülkelerdeki sanayileşme süreci için de geçerlidir). Dolayısıyla, kapitalizmin nihai yazgısı olan iktisadi çöküşten kaçabilmesi mümkün değildir.

Buna ek olarak, yarı-otomasyonun ve otomasyonun gelişmesiyle emek örgütlenmesinde ve fiili emek sürecinde kapitalizm tarafından sürekli üretilen devrimde kayda değer bir yeni tersine dönüş meydana gelir. Taylorizmin ayırt edici özelliği olan emeğin aşırı-dilimlenmesinde en azından göreli bir gerilemenin yanısıra, kafa emeğinin üretim sürecine kitlesel bir yeniden-katılımı kaçınılmazdır. Ücretli emek narin ve pahalı

lığın kendisini yaratıcı olmayan mekanik emekten kurtarma avantajından vazgeçmek zorunda kalmaksızın sorunun farklı bir toplumsal çerçeve içinde çözülebileceği anlamına gelir. Çağdaş kapitalist toplumun en keskin Marksist-olmayan eleştirmenlerinin bazılarının da çevreci bir bakış açısıyla benzer vargılara ulaştıklarını görmek için bkz., örneğin, Barry Commoner, *The Closing Circle,* Londra, 1972; Harry Rothman, *Murderous Providence,* Londra, 1972.

145. Bkz., örneğin, Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society,* New York, 1973.

donanımın bakımı ve denetim işlevleri için daha fazla istihdam edildikçe, onun kendi vasıflılığının, kültür düzeyinin ve üretim sürecine katılım derecesinin giderek artması sermayenin yeniden-üretiminin vazgeçilmez bir öğesi haline gelir. Bu yüzden fabrika içerisinde yüksek bir düzeye gelişen şey nesnel bir şekilde toplumsallaşmış emeğin işbirliği yapma niteliklerinden ibaret değildir. Fabrikaları kapitalistlerin veya kapitalist yöneticilerin yerine işçilerin kendilerinin yönetebileceğinin bilinci ileri doğru dev bir sıçrama yapar. Böylece kapitalist üretim ilişkilerinin büyüyen krizi (hem nesnel hem de öznel olarak, yani hem bu ilişkilerin işçi sınıfının hem de bir bütün olarak nüfusun giderek daha geniş kesimlerinin gözündeki meşruiyetleri) ve işçilerin mücadelelerinin bunlara karşı ortaya koyduğu meydan okuma sistemin çökme eğiliminin bütünleşmiş bir parçası haline gelir.

Ama şurası açıktır ki en yüksek teknolojik ilerlemenin olduğu üretken sektörlerde emeğin böylece bir mertebe kazanma eğiliminde olması zorunlu olarak kendi zıddını da beraberinde getirir: Yaygın işsizlikte, nüfusun marjinalleşmiş kesimlerinin büyüklüğünde, 'dışlanmışların' ve kapitalist teknolojinin 'nihai' gelişmesiyle üretim sürecinden tüm atılmışların sayısında bir artış. Bu sadece kapitalist üretim ilişkilerine fabrika içinde artan meydan okumalara bir bütün olarak toplumun tüm temel burjuva ilişkilerine ve değerlerine giderek artan meydan okumaların eşlik ettiği anlamına gelir ve bunlar da kapitalizmin nihai çöküş eğiliminde önemli ve dönemsel olarak patlayıcı bir öğeyi oluştururlar.

Daha önce söylediğim gibi [bu] daha yüksek bir toplumsal örgütlenme veya uygarlığın hayrına bir çöküş olmak zorunda değildir. Tam da kapitalizmin bizatihi yozlaşmasının bir fonksiyonu olarak kültürel çürüme, insan haklarına saygı ve

ideoloji alanında gericilik görüngüleri, bizim karşımıza çıkacak olan (şimdiden karşımızda olan) o yozlaşmanın çokbiçimli krizlerinin fasılasız birbirini izlemesinin yanısıra çoğalır. Barbarlık sistemin çöküşünün bir mümkün sonucu olarak bugün yirmilerde ve otuzlarda olduğundan daha somut ve net bir perspektiftir. Sistemin sürekli çürümesiyle insanlığın karşılaşacağı dehşetlerle kıyaslandığında Auschwitz ve Hiroşima'nın dehşetleri bile daha yumuşak kalacaktır. Bu koşullar altında sosyalist bir sonuç için mücadele insan uygarlığının ve insan ırkının bizzat varlığını sürdürmesi için bir mücadele anlamını kazanmaktadır. Marx'ın göstermiş olduğu gibi proletarya bu mücadeleyi başarıyla yürütmek için gerekli olan bütün nesnel önkoşulları birleştirir; bugün bu her zaman olduğundan daha doğrudur. Ve proletarya en azından dünya sosyalizminin zaferi için gerekli öznel önkoşulları da edinme potansiyeline sahiptir. Son tahlilde bu potansiyelin gerçekten realize olup olmayacağı kendilerini toplumu sosyalist hatlarda yeniden örgütlemek ve kesin hedeflere yönlendirmek için proletaryanın spontane dönemsel gayretleriyle bütünleştiren örgütlü devrimci Marksistlerin bilinçli çabalarına bağlıdır: Devlet gücünün ele geçirilmesi ve radikal toplumsal devrim. Bu çabaların sonucu hakkında bugün ben Marx'ın *Kapital*'i yazdığı sırada olduğundan daha karamsar olmak için daha fazla sebep görmüyorum.

Ernest Mandel'in
Yazın Yayınları'nda Diğer Kitapları

Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu

Marx'ın Kapital'i yazma aşamasına kadar, yani "genç Marx" ile "olgun Marx" arasındaki ilişkiyi tartışan, bir anlamda *Marx'ın Kapitali* kitabının ilk cildi olarak kabul edilebilecek çalışma

Sosyalizmin Geleceği

Biyografik Notlar/ Bürokrasi Üzerine/ Devrimci Bir Enternasyonal'in Gerekliliği/ Rus Revriminin Tabiatı ve Perspektifleri/ 68 Mayıs Dersleri/Umudu Yeniden Yeşertmek...

Marksizmin Tarihteki Yeri

Bu kısa, açık ve tutarlı çalışmada Mandel, marksizmin doğuşunu, ayırdedici özelliklerini, Marx ve Engels'in kişisel yolculuklarını ve düşüncelerinin dünyada nasıl karşılaştığını açıklar.

Leninist Örgüt Teorisi

Günümüzde geçerliliği/Örgüt, Bürokrasi ve Devrimci Eylem/ Kendiliğidenciliğin Sosyolojisi/ Tarihi Pedagoji ve Sınıf Bilincinin İletilmesi...

Ekim 1917:
Darbe mi, sosyal devrim mi?

Rus Devriminin meşruiyeti

Hem tarihçi hem devrimci olarak yazar temel soruyu öne çıkarmaktadır: Ekim 1917 totaliter bir hükümet darbesi miydi, yoksa özgürlükçü bir toplumsal ayaklanma mı? Bir başka ifadeyle rus devrimcilerinin önünde duran seçenek "burjuva demokrasisi ya da proletarya diktatörlüğü" miydi, yoksa "gerici bir askeri diktatörlük ya da proletarya diktatörlüğü" miydi?

İktidar ve Para

Bürokrasinin Marksist Bir Arnalizi

Bürokrasi ve Meta Üretimi/Örgüt ve İktidarın Gasbı/
İkamecilik ve Realpolitik: İşçi Bürokrasilerinin Siyaset Bilimi/
İdare ve Kâr Realizasyonu:
Burjuva Bürokrasilerinin Büyümesi/
Özyönetim, Bolluk ve Bürokrasinin Sönümlenmesi

Hoş Cinayet

Polisiye Romanın Toplumsal Bir Tarihi

Kapitalizmle suç arasındaki ilişki

Alternatif Olarak Troçki

Troçki'nin yaptığı katkıların markszimin 20. yüzyılın en büyük sorunlarına verdiği en tutarlı cevap olduğundan hareketle Mandel, Troçki'nin ulusal sorundan, edebiyata, faşizmden, sınıfın öz-örgütlenmesine bir dizi temel konuda ki görüşlerini günün tartışmaları ışığında yeniden değerlendirir

Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları

1978'de Cambridge Üniversitesinde verdiği bir dizi konferansın geliştirilmesi olan kitap kapitalist iktisadi dalgalanmaların amansız yapısal eğilimlerini analiz etmenin yanısıra herhangi bir yeniden yükselişin önkoşullarının aslen siyasal ve toplumsal nitelitke olduğunu öne sürmektedir

Marksizme Giriş

Azgelişmiş Ülkeler ve Kriz

Dünya Sosyalist Devriminin Bugünü

İkinci Dünya Savaşının Anlamı

SSCB Tartışması

"Bugünün Batı dünyası *Kapital*'in 'saf' modeline bu eserin yazıldığı dönemdeki dünyadan çok daha yakındır."

"Kapitalist uzun-dönemli gelişmeyi ileriye doğru iten kapitalist üretim tarzının temel iç çelişkileri de dâhil bu gelişmenin uzun-dönemli eğilimlerini doğru bir biçimde öngörme gücü sayesindedir ki *Kapital* dost düşman herkesi çekimi altına almaya devam etmektedir."

"*Kapital*'in 2. Cildi gerçekten de yalnızca 'mühürlü' değil aynı zamanda unutulmuş bir kitap oldu. Büyük ölçüde günümüzde de öyle kalmaya devam ediyor [...] Buna karşın şayet okur 2. Cildin anıtsal teorik inşadaki temel yerini küçümseyerek 1. Ciltten doğrudan 3. Cilde geçmeye kalkışırsa vahim yanlış anlaşılmalar ortaya çıkar."

"Bu ciltler [1. ve 2. Cilt] bağırlarında burjuva toplumunu ve onun hâkim ideolojisini - bütün bunların insanlar ve hepsinden çok işçiler için gerekli kıldıkları her şeyle birlikte - hedefleyen ürkütücü miktarda entelektüel ve ahlaki dinamit taşıdıkları halde, sistemin iç çelişkilerinin onun nihai ve kaçınılmaz çöküşü için zemini nasıl hazırladığını kesin bir biçimde göstermezler [...] Kapitalist ekonominin *bütünselliği içinde* bu tür bir açıklaması kesin biçimde 3. Cildin konusudur."

Ernest Mandel

ISBN 978-975-7178-54-5

9 789757 178545